

Adil Abış oğlu Əliyev

**KÜTLƏVİ İĞTİŞAŞ
ƏMƏLLƏRİ İLƏ MÜBARİZƏNİN
CİNAYƏT-HÜQUQİ VƏ KRİMİNOLOJİ
PROBLEMLƏRİ**

MONOQRAFİYA

*Monoqrafiya AMEA-nın nəzdində
fəaliyyət göstərən FD.01.013 Dissertasiya
Şurasının 28 mart 2012-ci il tarixli 15 say-
lı qərarı ilə çapa məsləhət bilinmişdir.*

**ADİLOĞLU
BAKİ – 2012**

Elmi redaktor: **F.Y.Səməndərov**
*BDU-nun Cinayət hüququ və
kriminologiya kafedrasının müdiri,
hüquq elmləri doktoru, professor*

Rəyçilər: **S.A.Vəliyev**
hüquq elmləri doktoru
M.D.Səlimov
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Əliyev Adil Abış oğlu. Kütləvi iğtişas əməlləri ilə mübarizənin cinayət-
hüquqi və kriminoloji problemləri. Bakı: "ADİLOĞLU" nəşriyyatı, 2012, 184 s.

Monoqrafiya kütləvi iğtişas əməlləri ilə mübarizənin cinayət-hüquqi və kriminoloji problemlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Respublikada baxılan problem üzrə ilk tədqiqat işi olan əsərdə kütləvi iğtişas əməlləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin inkişaf tarixi izlənilmiş, müvafiq cinayət tərkibinin hüquqi təhlili aparılmış, kütləvi iğtişas cinayətlərinin kriminoloji xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Əsərdə kütləvi iğtişas əməlləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər irəli sürülmüş, kütləvi iğtişas əməllərinin qarşısının alınması və profilaktikası sahəsində tövsiyələr kompleks işlənilmişdir.

Xüsusi nəzəri və praktik əhəmiyyəti ilə səciyyələnən monoqrafiya ali məktəblərin hüquq fakültələrinin müəllimləri, doktorant, magistr və tələbələr, habelə elmi işçilər üçün dəyərli vəsait ola bilər. Ondan hüquqtəbqiyyətə orqanların əməkdaşlarının praktik fəaliyyətlərində istifadə etməsi də faydalı olardı. Əsərdən həmçinin kütləvi iğtişaslara dair problemlə maraqlanan oxucular da bəhrələnmə bilərlər.

4722110018 qrifli nəşr
121 - 2012

© A.A.Əliyev, 2012

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....5

I FƏSİL. Kütləvi iğtişasın müstəqil cinayət tərkibi kimi inkişaf tarixi və cinayət hüquqi təhlili

1.1. Kütləvi iğtişaslara görə məsuliyyət müəyyən edən qanunvericilik normalarının inkişaf tarixi	9
1.1.1. Kütləvi iğtişas cinayətlərinin inkişafının şəriət dövrü.....	9
1.1.2. Kütləvi iğtişasla bağlı normaların Azərbaycanda Çar Rusiyası və SSRİ hakimiyyəti dövründə təsbitinin xüsusiyyətləri	16
1.2. Müstəqil Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində kütləvi iğtişas cinayətlərinə verilən cinayət hüquqi qiymət	26

II FƏSİL. Kütləvi iğtişas cinayətlərinin kriminoloji xüsusiyyətləri

2.1. Siyasi cinayətkarlıq, siyasi məhbus və kütləvi iğtişas cinayətlərinin kriminoloji təhlili	84
2.2. Azərbaycan Respublikasında kütləvi iğtişas cinayətlərinin ümumi kriminoloji vəziyyəti.....	106
2.3. Kütləvi iğtişas cinayətlərinin kriminoloji mahiyyəti və xarakteri.....	112
2.3.1. Kütləvi iğtişaslar dini zəmində	112
2.3.2. Kütləvi iğtişas cinayətləri etnik zəmində	118
2.3.3. Cəzaçəkmə müəssisələrində kütləvi iğtişas cinayətlərinin səciyyəsi.....	121
2.3.4. Futbol azarkeşləri tərəfindən törədilən kütləvi iğtişasların səciyyəsi	125

III FƏSİL. Kütləvi iğtişaş cinayətlərinin profilaktikası

3.1. Kütləvi iğtişaşların qarşısının alınması tədbirləri	130
3.2. Kütləvi iğtişaş cinayətlərinin profilaktikasının problemləri.....	151
3.2.1. Milli və dini zəmində baş vermiş kütləvi iğtişaşların profilaktikası.....	151
3.2.2. Cəzaçəkmə yerlərində kütləvi iğtişaş cinayətlərinin profilaktikası	156
3.2.3. Futbol azarkeşləri tərəfindən törədilən kütləvi iğtişaş cinayətlərinin profilaktikası	159
NƏTİCƏ.....	161
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı	168

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra ölkədə baş verən iqtisadi və siyasi dəyişikliklərlə birbaşa bağlı olaraq ümumbəşəri dəyərlərə və insan hüquq və azadlıqlarının üstün mühafizəsinə əsaslanan hüquqi cəmiyyət qurulmasına yönələn demokratik islahatlar həyata keçirilir. Bu, ölkədə sivil vətəndaş cəmiyyəti qurmağa və ölkəmizin dünya birliyində layiqli mövqe qazanmasına xidmət edir. Göstərilən məqsədi həyata keçirmək üçün dövlət hüquq sisteminin köklü şəkildə islahatı aparılmış, 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası qəbul edilmiş, qanunvericiliyin bütün sahələri, o cümlədən cinayət qanunvericiliyi yeniləşdirilmişdir. Azərbaycan xalqının Umummilli Lideri Heydər Əliyevin «Dövlət iki şeydən sarsılır: günahkar cəzasız qalanda, günahsız cəza verildə» fikri əldə rəhbər tutularaq cinayətkarlıqla mübarizə işi köklü şəkildə gücləndirilmişdir. Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində məqsədyönlü və kompleks şəkildə aparılan tədbirlər ölkədə dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə, qanunun aliliyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Bütün bunlar artıq öz bəhrəsini verməkdədir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: «Azərbaycan hüquqi dövlət quruculuğunda böyük nailiyyətlərə çatmışdır. Biz, sözün əsl mənasında azad, müasir, demokratik, hüquqi dövlət qururuq». Cənab Prezident eyni zamanda cinayətkarlıqla mübarizənin genişmiqyaslı və çoxşaxəli olmasının, inzibati tədbirlərin və ictimai nəzarətin gücləndirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır.

Belə bir şəraitdə cinayət hüququ sahəsində elmi-tədqiqat işlərinin gaha da genişləndirilməsi, cinayətkarlıqla mübarizənin elmi əsaslarının işlənilib hazırlanması tədqiqatçıların qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir. Məhz bu baxımdan təqdim edilən monoqrafiya böyük və gərgin tədqiqat işinin nəticəsi olaraq vaxtında atılmış addımdır.

Məlum olduğu kimi dövlətin ən mühüm vəzifələrindən biri cəmiyyətdə sabitliyin təmin edilməsidir. Cəmiyyətdə sabitliyin təmin edilməsinin çox vacib amillərindən biri isə sabitliyin pozulmasına yönəlmiş cinayətkar təzahürlərin qarşısının alınmasıdır. Belə cinayətkar təzahürlərdən biri də kütləvi iğtişaş əməlləri ilə bağlıdır. Kütləvi iğtişaş əməlləri ictimai təhlükəsizlik əleyhinə edilən cinayətlər arasında özünün ictimai təhlükəliliyinə, cinayətkarlığın strukturunda xüsusi çəkisinə və vurduğu ziyanə görə xüsusi yer tutur. Bu cinayətlər ölkədə mənəvi-psixoloji iqlimi «zəhərləyir», cəmiyyət üzvlərinin ədalətlik duyğularına dağıdıcı təsir göstərir, insanların qanunlara, o cümlədən cinayət qanununa inamını qırır, onlarda sabaha, gələcəyə ümitsizlik yaradır, cəmiyyətin həyatında isə sosial gərginliyi artırır. Buna görə müəllif tədqiqat əsərini məhz həmin cinayətlərlə bağlı problemin araşdırılmasına həsr etmişdir.

Müəllif kütləvi iğtişaş cinayətlərinin bir neçə istiqamətini göstərərək qeyd etmişdir ki, SSRİ dövründə, xüsusilə də 1988-ci ildən etibarən etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirən Ermənistan azərbaycanlılara qarşı öldürmə, sağlamlığa ağır zərər vurma, mülkiyyətə qəsd etmə və əmlakı məhv etmə kimi ictimai təhlükəli cinayət əməlləri ilə müşahidə olunan tərribat xarakterli kütləvi iğtişaşlar yaradaraq 241,8 min azərbaycanlının tarixən ata-baba yurdları olan Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunmasına nail olmuşdur. Göstərilən kütləvi iğtişaşlar nəticəsində 410 azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürülmüşdür ki, onlardan 57-si qadın, 23-ü isə uşaq olmuşdur. Erməni separatçıları tərəfindən həyata keçirilən məkrli siyasətin bir istiqamətini də 1977-ci il SSRİ Kons-

titusiyasını və 1978-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasını pozmaqla Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətinin Azərbaycan SSR-nin tərkibindən çıxarılaraq Ermənistan SSR-yə birləşdirilməsi təşkil etmişdir. Bu zəmində Dağlıq Qarabağda süni şəkildə təşkil edilmiş mitinq və nümayişlər sonda etnik xarakterli kütləvi iğtişaş əməllərinin baş verməsi ilə nəticələndi. Bu hərəkətlər əslində bir məqsədə – Azərbaycan SSR-nin siyasi və ictimai əsaslarını sarsıtmağa yönəlmişdi ki, göstərilən siyasət də Ermənistan tərəfindən mərkəzi Sovet hökumətinin dəstəyi ilə realizə olunurdu. Bu da son nəticədə təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də bütün Qafqaz üçün təhlükəli hesab edilən böyük sosial-siyasi münaqişələrə səbəb oldu.

Tədqiqatın aktuallığını səciyyələndirən digər amil kütləvi iğtişaşların həmçinin dini zəmində törədilməsidir. Dini faktor əslində müstəqil bir amil kimi çıxış edir ki, onun da arxasında geosiyasi, iqtisadi, sosial maraqlar dayanır. Azərbaycan Respublikası cənub istiqamətdə İran İslam Respublikası ilə həmsərhəddir ki, İranın da xarici siyasətində başlıca prioritet öz ölkəsində mövcud olan anoloji hakimiyyətin qonşu ölkələrə, o cümlədən Azərbaycanda yüksək səviyyədə təbliğ edilməsidir. Bundan başqa Rusiya Federasiyasının Şimali Qafqaz respublikalarında (xüsusilə Dağıstan və Çeçenistanda) vahabi təriqətinin nümayəndələrinin sayı xeyli dərəcədə artaraq yüksək həddə gəlib çatmışdır. Müəyyən siyasi qüvvələr göstərilən dini amillərdən vasitə kimi istifadə edərək Azərbaycan Respublikasının siyasi hakimiyyətini və sabitliyini zəiflətməyə çalışırlar. Buna sübut kimi dini ekstremizmin çərçivəsində Nardaranda radikal şüəllə müşahidə olunan kütləvi iğtişası, Azərbaycan Respublikasının şimal sərhədlərində baş verən vahabi təriqəti ilə bağlı kütləvi iğtişaşları və s. qeyd etmək olar.

Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi ilə təhlükəli sayılan növbəti amillərdən biri cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən kütləvi iğtişaş cinayətləridir. Bunlara misal kimi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 13 saylı cəzaçəkmə müəssisəsində baş verən kütləvi iğtişası göstərmək olar ki, həmin iğtişaşlar za-

manı çoxsaylı hakimiyyət nümayəndələrinə, məhbuslara xəsarət yetirilmiş, dövlət əmlakı məhv edilmiş, cəzaçəkmə orqanlarının normal fəaliyyəti iflic hala düşmüş, müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarına vətəndaşların mövcud olan inamını sındırmış, həmin orqanların nüfuzu zərər görmüşdür.

Bununla bərabər, xarici ölkələrdə keçirilən futbol yarışlarında bəzi azarkeşlər futbol oyununu izləmək üçün qəsdən olaraq stadionna gəlib iğtişaş yaradaraq bununla da futbolçuların normal oyununa təzyiq göstərərək azarkeşlər arasında qarşıdurma yaratmağa və ya ictimai asayışı qoruyan hakimiyyət nümayəndələrinə müqavimət göstərməyə meyl göstərirlər. Futbol oyunları zamanı törədilən kütləvi iğtişaş əməlləri öz aqressivliyi ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Həmin hadisələr zamanı çoxsaylı insanlara ağır dərəcəli bədən xəsarətləri yetirilir, qətlər törədilir və futbol stadionunun özünə və stadionna yaxın olan ticarət və ictimai iaşə obyektlərinə külli miqdarda maddi ziyan vurulmuş olur.

Hesab edirik ki, təqdim edilən monoqrafiya özünün nəzəri və praktiki əhəmiyyətinə görə Azərbaycan hüquq elminə layiqli töhfə olacaqdır.

F.Y.Səməndərov

*BDU-nun Cinayət hüququ və
kriminologiya kafedrasının müdiri,
hüquq elmləri doktoru, professor*

I FƏSİL

KÜTLƏVİ İĞTİŞAŞIN MÜSTƏQİL CİNAYƏT TƏRKİBİ KİMİ İNKİŞAF TARİXİ VƏ CİNAYƏT HÜQUQİ TƏHLİLİ

1.1. Kütləvi iğtişaşlara görə məsuliyyət müəyyən edən qanunvericilik normalarının inkişaf tarixi

1.1.1. Kütləvi iğtişaş cinayətlərinin inkişafının şəriət dövrü

Şəriət hüquq doktrinası tərəfindən cinayətlərin konkret növlərinin təsnifatları və özünəməxsus cəhətləri ətraflı olaraq tənzim edildiyinə görə müsəlman cinayət hüququ barədə ətraflı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Bu baxımdan şəriətə görə cinayətlərin təsnifatı başlıca olaraq iki mühüm meyar baxımından səciyyə olunmuşdur:

1) bu və ya digər əmələ görə təyin oluna biləcək cəzanın növünə görə;

2) pozulmuş hüquq və mənafelərin xarakterinə və ağırlıq dərəcəsinə görə.

Təşəkkül tapdığı tarixi dövr nəzərindən müsəlman hüququ bir çox əsrlər ərzində feodal ictimai münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində mühüm rol oynamış, müsəlman dünyasının inkişaf mərhələlərinə uyğunlaşdırılmaqla müasir dövrdə öz əhəmiyyətini və təsir dairəsini qoruyub saxlamaqla bərabər, onu daha da genişləndirmişdir. Müsəlman hüququnun geniş təsir dairəsinə malik olması onun dini bir sistem kimi islamla sıx əlaqədə olmasından irəli gəlir. İslam dini sistemi isə müsəlman ölkələri əhalisinin dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. Bundan başqa dünyanın bütün digər monoteist dinləri ilə müqayisədə dövlət və hüquq kimi mürəkkəb, çoxcəhətli sosial hadisələrlə daha

yaxından qarşılaşan, fikrimizcə, islam dinidir. Burada müsəlman hüququ və islamın hüquqi ideologiyası əlaqələndirici həlqə rolunu oynayır. Öz növbəsində islam dini sisteminə həm də dövlət hüquqi xarakteri verən müsəlman hüququ islam təliminin həmişə mərkəzində dayanmış eyni zamanda da o, nəinki normalar sistemi, həm də universal siyasi hüquqi doktrina kimi qəbul olunmuşdur. Artıq bir neçə onilliklərdir ki, müsəlman hüququ sahəsində çalışan alimlər adətən onun iki səciyyəvi və bir-birini qarşılıqlı surətdə şərtləndirən aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd edirlər:

1) müsəlman hüququnun dini mənşəyi, onun ilahi təbiəti;

2) hüquqi göstərişlərin müsəlman ehkamı ilə (ilahiyatla) sıx qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğu.

Şəriət hüququna – dini formada ifadə olunan və islama əsaslanmış normalar sistemidir kimi tərif verilməsi zənnimizcə, daha məqsədamüvafiq olardı. İslam belə hesab edir ki, mövcud hüquq Allahın hökmləridir və müəyyən tarixi anda onlar Məhəmməd Peyğəmbər vasitəsilə insanlara çatdırılmışdır. O, sosial həyatın bütün sferalarını əhatə edir. Allahın hüququ insana bir yolluq verilmişdir, lakin ilahi buyruqlar izahlara və təfsirlərə ehtiyac duyurlar. İslam 3 səmavi dinin ən gənci olub, böyük əhatə sferasına malikdir. Bu dində birincisi, ehkamları bərqərar edən teologiya mövcuddur və o, müsəlmanın etiqadını dəyişdirir. İkincisi, şəriət, yəni möminlərə göstərişlər – onlar nə etməlidir və nəyi etməməlidir – vardır. Şəriət “təqlid yolu” deməkdir və müsəlman hüququnun əsasını təşkil edir. Bu hüquq müsəlmanın özünü necə aparması, Allaha münasibətdə öhdəlikləri haqqında göstərişlər verir. İslamda dövlətin dinin xidmətində durduğu teokratik cəmiyyət konsepsiyası hakimdir. Müsəlman hüququ dörd mənbəyə malikdir:

1) Quran – müsəlmanların müqəddəs kitabıdır;

2) Sünnə və ya Allahın elçisi ilə bağlı olan hadisələr;

3) İcma və ya müsəlman cəmiyyətinin vahid razılığı;

4) Qisas və ya analogiya üzrə mülahizə.

Şəriət cinayət hüququ “Təqibat” və “Üqubat” adı ilə tanınan müsəlman cinayət və cəza hüququ şəriət qanunları ilə təsbit edilmiş, Allahın qoyduğu hüdudların pozulmasının hüquqi nəticələrini nəzərdə tutan, insanların fiziki sağlamlığını, canını, əmlakını, ümumilikdə isə cəmiyyəti cinayətkar qəsdlərdən mühafizə edən hüquq normalarının toplusundan ibarət idi. Bu zəmində fiqhdə əks etdirilən cinayətlər iki qrupa bölünürdü: Allaha və ya müsəlman cəmiyyətinə qarşı olan cinayətlər və şəxsə, eləcə də şəxslər qrupuna qarşı yönəlmiş cinayətlər. Müsəlman hüququnun artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi başlıca mənbəyi Qurandır. Onun ayələri 22 il 9 ay və 11 gün ərzində nazil olmuşdur. Onun surələri yaranma dövrünə görə iki mühüm dövrə əhatə edir: Məkkə və Mədinə surələri. Ailə, mülki, vərəsəlik və eləcə də cinayət hüquq normaları əsasən Mədinə dövrü ayələrində yer almış və Quranın 2, 4 və 5-ci surələrini əhatə edir. Quranın təqribən 30 ayəsində cinayət hüquq normaları və cinayət hüquqi prinsiplər öz əksini tapmışdır. “Sünnə” VII-XI əsrlərdə bir sıra tanınmış ilahiyyətçi hüquqşünaslar tərəfindən Məhəmməd Peyğəmbərin öz hərəkətlərinə dair təkrar yaradılmış və işlənmiş adət və ənənələrin məcmusudur. “Sünnə” geniş mənada qədim icmaların davranışlarının adət və qaydalarının külliyatı, müsəlman hüquq düşüncəsinin nəzəri və təcrübi bazası hesab edilməlidir. İcma möminlərin Quran və Sünnədən götürülmüş hüquqi dəyər almış vəzifələri haqqında qədim hüquqşünasların, nüfuzlu islam bilicilərinin razılaşdırılmış rəyidir. O, Quranda və Sünnədə cavabı tapılmayan məsələlər barəsində qərar qəbul etməyin yol verilən mümkün üsuludur. İcma müsəlman hüquq mənbələri sistemində nüfuzlu hüquqşünasların doktrinası və hüquqi məsələlərin həllində boşluqların doldurulması üsulu kimi qəbul olunur. Müsəlman hüququnun mənbələrindən biri kimi sayılan qiyasın əsas rolu mövcud normaları dəyişən sosial siyasi şəraitə uyğunlaşdırılmasında ifadə olunurdu.

Müsəlman hüququnda cinayətə belə bir anlayış verilirdi ki, şəxsiyyətə və ya əmlaka qarşı yönəlmiş qadağan olunan əməl

cinayət hesab olunur. Bununla belə cinayət hər bir halda, Allahın iradəsi əleyhinə yönəlmiş bir əməldir. Çünki islam cəmiyyətində mövcud ictimai münasibətlər ilahi qanunla nizamlanmışından ictimai münasibətlərə edilən hər bir qəsd – cinayət əməli, Allahın iradəsi əleyhinə yönəlmişdir. Müsəlman hüququnda cinayətlərin təsnifatı müxtəlif meyarlara görə, məsələn, ağırlıq meyarına görə aşağıdakı qaydada aparılmışdır:

- cinayətlər (iri cinayətlər);
- cunxa (xırda cinayətlər);
- tahallüf (hüquqpozmalar).

Müqəddəs Quranda təsvir olunan cinayətlər bu və ya digər cinayətlərə görə verilən cəzanın müəyyənlik dərəcəsiindən asılı olaraq iki qrupa bölünürdü. Onlardan birinci qrupa törədilməsinə görə müəyyən sanksiyalar nəzərdə tutulmuş cinayət əməlləri. Həmin növ cinayət əməllərinə zina, oğurluq, quldurluq, qətl və bədən xəssarətləri daxil idi. İkinci qrup cinayətlərə isə sanksiyalar nəzərdə tutulmayan cinayət əməlləridir. Bunlara özgə əmlakı hesabına varlanma, rüşvət alma, sələmçilik, bilə-bilə yalan ifadə vermək, spirtli içkilər qəbul etmək və s. Müsəlman hüququna əsasən cinayətləri qəsd obyektinin mənsubiyyətindən və xarakterindən, ağırlıq dərəcəsiindən və onlara görə Şəriətin müəyyən etdiyi cəzalardan asılı olaraq dörd kateqoriyaya bölmək daha məqsədmüvafiq olardı. Birinci kateqoriya cinayətlər hədd cəzası ilə cəzalandırılan Allaha və müsəlman cəmiyyətinə qarşı olan və ictimai təhlükəlilik baxımından daha ağır olan cinayətlər idi. Şəriət hüququnun görkəmli nümayəndələri “hədd” cəzası ilə cəzalandırılmalı olan cinayətlərin başlıca olaraq “Allahın hüququ” adlandırılan, ümumiyyətlə cəmiyyətə hüquq və mənafeələrinə qəsd edən cinayətlər kimi qeyd edirlər. İkinci bir tərəfdən isə həmin hüquqsünaslar göstəririlər ki, hədd cinayətləri həm Allah tərəfinndən qoyulan qaydalara qəsd etməklə yanaşı, həm də xəlifələrin hüquqtətbiqetmə aktında göstərilən qaydalara da ziyan vurular. Beləliklə, hədd ilahi qaydalara qəsd edən cinayətlərdir ki,

həmin cinayətlərə görə ən ağır cəzalar olan ölüm cəzası, bədən hissələlə ayrılması, cinayətkarın daşla döyülməsi, cismani cəzalar kimi cəzalar tətbiq edilir. Hədd cinayətləri kimi yeddi növ cinayət şəriət hüquq sistemində məlum idi ki, onlara da kütləvi iğtişaş – qiyam, spirtli içkilərdən istifadə etmək, xəyanət, oğurluq, quldurluq, xəyanətdə sübut edilə bilməmək (xəyanətdə əsassız yerə ittiham etmək) və dinsizlik aid edilirdi[157, 42].

İkinci kateqoriya cinayətlər qisas cəzası ilə cəzalandırılmalı olan və ayrı-ayrı şəxslərin həyatına və sağlamlığına qəsd edən cinayətlər idi. Bu cür cinayətlərə bir qayda olaraq talion prinsipi əsasında cəza tətbiq olunurdu. Talion prinsipinə bənzər həmin dövrdə üç qrup cəzalandırma vasitəsi mövcud idi. Onlardan birincisi talion, ikinci şəriətin yol verdiyi hallarda və qaydada diyə (təzminat), üçüncü isə kəffarə, yəni cinayət törədən şəxsin özünü cəzalandırması. Qisas cəzasının əsas funksiyası preventiv xarakterli funksiya idi. Yəni bu yolla da müsəlman cəmiyyətini bəyənilməyən əməllərdən çəkəndirmək tədbirləri təmin edilirdi. Üçüncü kateqoriya cinayətlər diyə cəzası ilə cəzalandırılırdı və bədənə yetirilmiş xəssarətlərlə bağlı tətbiq olunurdu. Dördüncü kateqoriya cinayətlər isə təzir cəzası ilə cəzalandırılırdı. Bu cür cəza şəxsi mənafeələlə qəsd edən cinayətlərə görə tətbiq olunurdu. Məsələn, zəkatın ödənilməməsi, ibadətdən imtina və ya qəsdən yayınma, orucun tutulmaması və s.

Ənənəvi şəriət hüquq doktrinası kütləvi iğtişaş kimi əslində səciyyə olunan qiyam cinayətini (hakimiyyəti devirmək) xüsusilə ağır və ən təhlükəli cinayət kimi xarakterizə edir. Məhz bu kimi xarakterinə görə ictimai təhlükəli olan əməl Qurana və Sünnəyə görə ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı.

Lakin onu da qeyd etmək zəruridir ki, müsəlman hüquqsünasları göstərilən əməlin bir qayda olaraq törədilməsinin yerini göstərməmişlər. Lakin bir çox hüquqsünaslar isə qeyd edir ki, həmin cinayətlərin törədilmə yerinin göstərilməməsi həmin cinayət üzrə əməlin tövsif edilərək hüquqi qiymətin verilməsinə

mane olmur. Çünki, dövlət başçısını devirmək məqsədilə kütləvi iğtişaslarda və qiyamlarda iştirak etmə, dövlət hakimiyyətinə tabe olmamaq əslində öz mahiyyətinə görə müsəlman dövlətinə xas olan ictimai və siyasi quruluşun əsaslarını, şəriət normaları əsasında idarə olunan müsəlman hakimiyyətinə qəsd edən xüsusilə təhlükəli cinayətdir ki, bu əmələ görə də müqəddəs Quran hədd cəzası, yəni ölüm cəzası müəyyən etmişdir. Öz mövqelərini əsaslandırmaq üçün şəriət hüququnun görkəmli nümayəndələri Quranın aşağıdakı müddəasını rəhbər tuturlar: “Əgər Allaha inanan iki cəbhə vuruşarsa, o zaman onları barışdırın. Əgər bir tərəf digər tərəfə münasibətdə ədalətsizdirsə, o zaman onunla mübarizə aparın ki, sonuncu tək olan Allahın birliyinə sığınmış olsun. Əgər həmin tərəf Allahın birliyinə sığınmağı qəbul edibsə, o zaman mübahisəni ədalətlə və qərəzsiz həll edin. Çünki Allah Taala qərəzsiz olanları sevir”. Bizim dövrümüzdə gəlib çatmış hədislərin birində qeyd edilir ki, Peyğəmbərimiz müsəlman ictimai və siyasi quruluşuna qarşı çıxıb onu devirmək niyyətində olanları öldürməyi əmr etmişdir.

Özünəməxsus cəhət ondan ibarətdir ki, kütləvi iğtişaş cinayətlərinin və ya qiyam cinayətlərinnin iştirakçısı islama etiqadını saxlasa da, qanuni hakimiyyətdə olan hökmdarın qanuni tələblərini yerinə yetirmir və dini vəzifələrin icrasından qərəzli şəkildə boyun qaçırır.

Şəriətə görə dini və siyasi hakimiyyətin sahibi olan dövlət başçısı kütləvi iğtişaşda – qiyamda iştirak edən şəxslərin dövlət hakimiyyətinə tabe olmasının ən düzgün yol olduğuna inanmırmaq üçün lazım olan bütün tədbirləri görməlidir. Bu cür inandırma cəhdləri mümkün olmadığı təqdirdə, o zaman bütün müsəlman cəmiyyətinin və müsəlmanların marağı naminə hakimiyyətə tabe olmayan şəxslərlə mübarizə aparılmalıdır, onlara törətdikləri əmələ görə də təyin edilən cəza əslində müsəlman dövləti tərəfindən istifadə edilən özünümüdəfiə hüququdur. Məhz bu yolla da bir qrup şəxsin müsəlman cəmiyyəti və dövlətinə qarşı olan kinli və qərəzli münasibətinə son qoymaq olar.

Müasir dövrdə şəriət hüququnun hakim olduğu bəzi müsəlman dövlətlərində şəriət hüquq normalarına uyğun olaraq kütləvi iğtişaş, qiyam və bu kimi digər ictimai təhlükəli əmələ görə cinayətkarın ictimaiyyət qarşısında başının bədəninədən ayrılması kimi cəza tətbiq olunması nəzərdə tutulsa da, müvafiq cəza tədbiri olduqca müstəsna hallarda tətbiq olunur. Lakin İran İslam Respublikasında 1979-cu il inqilabından sonra dövlət təhlükəsizliyi əleyhinə cinayət törəyənlərin 1000 nəfərdən çoxu edam edilmişdir [168]. Kütləvi iğtişaşlar qüvvədə olan İran İslam Respublikasının İslam cinayət cəzaları haqqında məəcəlləsində “Dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyinə qarşı yönələn” cinayətlər kimi xarakterizə edilir [59, 231-237]. Həmin məəcəllənin 498-ci maddəsinə görə müxtəlif ideologiyalara söykənən kütləvi iğtişaş əməlləri dövlətin təhlükəsizliyi ilə bağlı olan ictimai münasibətləri sarsıdır. Həmin əmələ görə 2 ildən 10 ilə kimi azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq edilir. Məcəllənin 512-ci maddəsinə görə isə ictimaiyyət arasında çaşqınlıq yaratmaq, dövlətin əsaslarını zəiflətmək məqsədilə törədilən kütləvi adam öldürmə və talan cinayətlərinə görə əsasən 1 ildən 5 ilə kimi azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq edilir. Lakin mühüm əhəmiyyət kəsb edən hal ondan ibarətdir ki, əgər şəxs cinayəti törətdikdən sonra tövbə etmişdirsə, demək o zaman o, cinayət məsuliyyəti üzrə müvafiq cəzadan azad edilmiş sayılmalıdır.

Orta əsrlər dövrü Azərbaycanda şəriət məhkəmələri üzrə səlahiyyətli şəxs qazilər hesab edilirdi. Qazi ilə bərabər həm də qazilər qazisi kimi vəzifə də mövcud idi. Fiqhə görə qazi vəzifəsinin icrası müsəlman cəmiyyəti qarşısında olan dini borcudur. Şəriət məhkəmələri üzrə maddi və prosessual hüquq normalarının cəmləşdiyi kitab “ədalət mühakiməsi qaydaları” kimi tərcümə olunan “Kitabi adəl əlqayda” idi. Qazilərin əmək haqqı “Beytül mal” və ya xəzinədən, eləcə də vəqf torpaqları üzrə əldə olunan gəlirlərdən ödənilirdi [103, 192].

Şəriət məhkəmələrinin özünəməxsus cəhətlərindən biri kimi qazinin məhkəmə prosesi zamanı sübut etmə vəzifəsini tam şəkildə

iddiaçıya aid etməməsi idi. Şəriət məhkəməsi əlində olan faktlar və sübutlara uyğun olaraq işin mahiyyətini düzgün həll edən məsələləri özü aydınlaşdırıb sübutlar əldə etməli idi [15, 349-350; 17, 275-280]. Şəriət məhkəmələrində qazilər Qurana, Sünnəyə və İcmaya (islam teoloqlarının müəyyən məsələ barəsində olan yekdil fikirləri) əsasən, eləcə də yerli adət-ənənəyə əsaslanaraq müvafiq qərarlar qəbul edirdilər. Həmin məhkəmə prosesləri zamanı bütün qeydiyyat işləri xüsusi kitablarda qeyd olunurdu.

Şəriət məhkəmələrində başlıca sübut kimi iqrar xüsusilə böyük əhəmiyyət daşıyırdı. İqrar müsəlman olan şəxsin öz müsəlman vicdanını rəhbər tutub etdiyi səmimi etiraf idi ki, şəriət məhkəmələri tərəfindən həmin etirafa birmənalı olaraq inanılırdı.

Şəriət hüququnda məhkəmə prosesinin fasiləsizliyi prinsipi böyük önəm daşıyırdı. Yaxşı qazi o qazi hesab edilirdi ki, işi tez bir zamanda imkanı daxilində hətta bir prosesə başa vurmuş olsun. Lakin buna baxmayaraq şəriət məhkəmələri cyni vaxtda məhkəmə funksiyalarının bir qismini həyata keçirən digər müvafiq strukturlar da var idi ki, o da aşağıdakı səbəblərdən mövcud idi:

1) şəriət məhkəmələri öz səlahiyyətləri daxilində cinayət işi qaldırır istintaq apara bilməzdilər (zərərçəkmişin və ya zərərçəkmişin qohumlarının ərizələri olmadığı təqdirdə), cinayət törədən şəxsi tutub cəzalandıra, həbs edə bilməzdilər;

2) qazilər məhkəmə prosesləri zamanı çox zaman özlərini tam olaraq müstəqil aparırdılar.

1.1.2. Kütləvi iğtişəşla bağlı normaların Azərbaycanda çar Rusiyası və SSRİ hakimiyyəti dövründə təsbitinin xüsusiyyətləri

Azərbaycanın İran və çar Rusiyası tərəfindən 12 oktyabr 1813-cü il tarixli Gülistan və 10 fevral 1828-ci il tarixli Türkmənçay müqavilələri ilə iki yerə parçalanmasından sonra Azərbaycanın şimal hissəsində Rusiya hüquq sisteminin tətbiq edilməsi başlayır. Həmin tarixədək ölkəmizin ərazisində başlıca olaraq dini

(icma, sünnə, qiyas və şəriət) hüquq normaları qüvvədə olmuş, Rusiyanın tərkibinə ilhaq edildikdən sonra dini hüquq normaları mərhələlərlə, lakin qısa tarixi dövr ərzində Rusiyanın qüvvədə olan qanunvericiliyi ilə demək olar ki tam əvəz edilmişdi. 1917-ci ildə çar Rusiyasının süqutundan sonra qısa müddətli müstəqillik əldə etmiş olsa da, 1920-ci ildə Azərbaycan yenidən faktiki müstəmləkə kimi Rusiyanın əsarətinə düşmüş və bu proses 1991-ci ildə Azərbaycanın dönməz və əbədi müstəqillik əldə etməsinədək davam etmişdir.

Qısa tarixi xronologiya verməkdə məqsədimiz XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın cinayət hüququnun və onun da fonunda kütləvi iğtişəşlərə görə məsuliyyət müəyyən edən cinayət-hüquq normalarının inkişaf tarixini sistemə salmaqdan ibarətdir. Tarixi proseslərə uyğun olaraq Azərbaycanda müasir cinayət qanunvericiliyi bazasının formalaşmasını şərti olaraq beş mərhələyə bölmək mümkündür:

1) 1813-cü ildən başlayaraq 1840-cı ildə komendant idarəçilik üsulunun ləğv edilməsinə qədər olan mərhələ;

2) 1840-cı ildə quberniyaların yaradılmasından 1918-ci ilə qədər olan mərhələ (Sovet ədəbiyyatında bu mərhələni ənənəvi olaraq inqilaba qədərki dövr adlandırırdılar);

3) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü;

4) 1920-ci ildə Sovet hakimiyyətinin əsarətinə düşməsindən 1991-ci il müstəqillik qazanılmasınədək olan dövr (Sovet hakimiyyəti illəri);

5) 1991-ci ildən etibarən müstəqillik dövrü.

Birinci mərhələni keçid dövrü də hesab etmək olar. Çünki bu mərhələdə cinayət işlərinin aidiyyəti komendantların rəhbərlik etdiyi məhkəmələr, hərbi məhkəmələr və qazi məhkəmələri arasında bölünmüşdü. Komendant və hərbi məhkəmələr törədilmiş cinayətlərə Rusiyanın o dövr üçün qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi əsasında baxır, qazi məhkəmələri isə çar Rusiyasının qanunvericiliyi ilə cinayət sayılmayan, lakin şəriətə əsasən cinayət olan işlərə baxırdılar.

Çar Rusiyasının həmin illərdə tətbiq olunan cinayət qanunvericiliyi 1782-ci ildə qəbul olunmuş Polis Nizamnaməsindən (yaxud “Ədəb Nizamnaməsi”) ibarət idi. Nizamnamənin 272-ci maddəsinə əsasən, şübhəli toplu və ya yığıncaq təşkil edən, yaxud hasarları dağıdan, yaxud daşınmaz əmlakı ələ keçirən şəxslər tutularaq məhkəməyə verilməli idi [109, 384-385]. Lakin digər bir çox anlayışlar kimi Nizamnamədə toplu və yığıncaq məfhumlarının anlayışı verilməmişdi. Hüquq ədəbiyyatında isə bu məfhum bir çox adamların birgə söylərilə öz iradəsini dövlətin iradəsinə qarşı qoymaq məqsədilə hər hansı yerdə toplanması və rəhbərliyin “evə dağılın” əmrinə əməl etməyərək yerlərində qalması kimi izah olunurdu [135, 42].

Qeyd olunan məfhum 1832-ci il tarixli Cinayət qanunları külliyyatında da istifadə olunurdu. Məsələn, burada “qiyama” ali hakimiyyətə qarşı toplanan və ya əlbir olmuş çoxsaylı təbəələrin ayağa qalxması kimi anlayış verilir, hazırda iğtişas hesab olunan əməllər isə, toplanan bu cür məqsəd izləməyən, lakin dövlətin köklü, əsas təsisatlarının sarsıtılması ilə nəticələnən hərəkətləri kimi müəyyən edilirdi [113, 132].

8 aprel 1831-ci il tarixdə “Keçmiş tatar distansiyalarının, Yelizavetpol dairəsinin, müsəlman əyalətlərinin və dağlı xalqların sakinlərinin törətdiyi cinayətlərə və xətalara görə məhkəmə və cəza təyin edilməsi qaydaları” qəbul edildikdən sonra, onların qüvvəsi altı il müddətinə nəzərdə tutulmuş olsa da, Rusiyanın özündə gedən hüquq islahatları ilə bağlı olaraq, Qaydaların qüvvədə olma tarixi 1840-cı ilə qədər uzadıldı. Həmin ildə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, komendant idarəçilik üsulunun ləğv edilməsindən və quberniyaların yaradılmasından sonra Azərbaycanda çar Rusiyasının cinayət qanunvericiliyi sistemli şəkildə tətbiq olunmağa başladı.

Qeyd edək ki, göstərilən illərdə Rusiyada cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üzrə aparılan işlər 15 avqust 1845-ci il tarixdə “Cinayət və islah cəzaları haqqında

Qanunnamə”nin qəbulu ilə nəticələndi. Böyük həcmində və mürəkkəbliyinə baxmayaraq həmin Qanunnamə Rusiya cinayət qanunvericiliyi tarixində ilk sistemli və təkmil akt hesab edilir.

1845-ci il Qanunnaməsində toplanan qiyam məqsədi (bütün dövlətdə və ya onun bir hissəsində hökumətə devirmək və ya idarəçilik üsulunu dəyişmək, yaxud tacın irsiliyi üçün müəyyən edilmiş qaydanı dəyişmək) daşımayan qanuna zidd hərəkətləri idarəçilik qaydaları əleyhinə cinayətlərə aid edilmişdi [31, 59-60].

Kütləvi iğtişaslara görə konkret tərkib müəyyən edilməyə də, kütlə tərəfindən törədilməsi mümkün olan cinayətlər ayrı-ayrı maddələrlə (284-290) əhatə olunmuşdu. Xüsusən, 285-ci və 286-cı maddələr toplu tərəfindən törədilən, silahlı olmayan və hakimiyyətə müqavimət göstərilməsi ilə müşayiət edilməyən, lakin hakimiyyəti zəruri sakitləşdirici tədbirlər görməyə məcbur edən əməlləri nəzərdə tuturdu. Qanunnamə toplu tərəfindən törədilən bu cür hərəkətlərin qabaqcadan razılaşma olmaqla və ya belə razılaşma olmadan törədilməsinə görə məsuliyyəti diferensiasiya etmişdi. İğtişaslarda iştirak edən digər şəxslərin məsuliyyəti də onların qanuna zidd hərəkətlərdə iştirak dərəcəsinə əsaslanaraq diferensiasiya edilirdi.

Toplanın rəhbəri tərəfindən bilavasitə və ya onların göstərişi ilə digər iştirakçılar tərəfindən törədilən qətl və yangınlar ən ciddi cəzalara (ölüm cəzası istisna olmaqla) səbəb olurdu (maddə 289). Hakimiyyət nümayəndələrinin ilk tələblərinə əməl edib toplundan ayrılan və hadisə yerini tərk edən iştirakçıların cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi imkanı müəyyən edilirdi (maddə 290) [132, 113-114].

1845-ci il Qanunnaməsində hazırda kütləvi iğtişas hesab olunan əməllərlə bağlı aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1) bu əməllərin dövlət idarəçiliyi əleyhinə və hakimiyyətə müqavimət göstərilməsi ilə müşayiət olunan cinayətlərə aid edilməsi;

2) kütləvi iğtişaların üsyanlarla, hakimiyyətə müqavimət göstərilməsi ilə, hakimiyyət nümayəndələrini hüquqa zidd hərəkətlərə məcbur etməklə əlaqələndirilməsi;

3) qabaqcadan təşkil olunmuş və təsadüfən baş verən iğtişalara görə məsuliyyətin diferensiasiyası;

4) iğtişalarda iştirak dərəcəsindən asılı olaraq aparılan məsuliyyət diferensiasiyası;

5) cinayət törətməkdən könüllü imtinaya görə məsuliyyətin istisna olunması.

Eyni yanaşma Qanunnamənin 1857-ci il redaksiyasında da saxlanılmışdı. Nəzərə çarpan əsas dəyişikliklər onun 1885-ci il redaksiyasına təsadüf edir. Toplu tərəfindən qanunsuz hərəkətlərin törədilməsini nəzərdə tutan 269-cu maddənin müddəaları aşağıdakı kimi xülasə oluna bilər:

1) “kütləvi iğtişay” adlandırılan əməlin məzmununu “ictimai toplunun birgə güclərlə şəxsiyyət üzərində zorakılıq etməsi, özgə əmlakını talaması və ya korlaması, özgə yaşayış yerinə soxulması, yaxud bu cür əməllərə dini, tayfa, zümrə düşmənçiliyi zəminindən və ya tamahkarlıqdan irəli gələn niyyətlərlə cəhd etməsi” kimi müəyyən edildi;

2) bu cür əməllərin təşkilinə, onlarda sırası iştiraka və belə əməllərə təhrikçiliyə görə məsuliyyət diferensiasiya olundu;

3) hakimiyyətə müqavimət göstərmənin tərifi verildi: “toplunu dağıtmaq üçün cəlb edilmiş silahlı qüvvəyə birgə güclərlə zorakı müqavimət göstərmə”;

4) hakimiyyətə zorakı müqavimətə rəhbərlik etmə ayrıca tərkib kimi müəyyən olundu və bu əmələ görə sırası iştirakla müqayisədə daha sərt cəza müəyyən edildi;

5) ictimai topla iştirakçılarının hüquqa zidd əməllərə görə məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün, onların topluya şüurlu surətdə və könüllü olaraq qoşulması şərti müəyyən edildi.

1863-cü ildə Zaqatala əyalətində geniş bir miqyası əhatə edən üsyan baş qaldırdı. Bu üsyan hakimiyyət orqanlarının onlara həvalə edilmiş səlahiyyətlərin icrası zamanı yol verdikləri sui-

istifadə halları və özbaşınalıqları ilə bağlı idi. Bu üsyan zamanı dövlət hakimiyyət təsisatları tərəfindən olduqca mühüm qərarlar qəbul edilmişdi. Həmin qərarlar xristianlaşdırma siyasətinin mahiyyətini tam şəkildə ifadə edirdi. Belə ki, 1863-cü ildə xüsusi qanun qəbul edildi ki, böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətləri törədən şəxslər öz dini etiqadlarını dəyişib xristian dinini qəbul etsələr o zaman onlar cinayət məsuliyyətindən azad edilmiş sayılacaqlar. Məsələn cinayətkarlar isə bir qayda olaraq xristian dinini qəbul etmədikləri təqdirdə islam dinindən də “qovulurdular.” Məhz həmin əyalətin rəisi olan Stoletovun apardığı 15 illik məqsədyönlü siyasətin nəticəsində 1000-dən çox dini etiqadı olmayan və müzd müqabilində cinayət törətməyə meylli olan xüsusi bir təbəqə yetişmiş oldu.

Müstəmləkə siyasətinə qarşı çıxış edən şəxslərin işləri üzrə məhkəmə prosesləri bitmiş olsa da, sonradan bəraət almış şəxslər bir qayda olaraq polis nəzarəti altında saxlanılırdılar. Məsələn, Şamaxı Hərbi Qubernatorunun 1852-ci il üçün hesabatına görə həmin ildə 166 nəfər polis nəzarəti altında idi. 22 fevral 1844-cü il tarixli Əsasnaməyə əsasən Qafqazda çar hakimiyyətinə qarşı hazırlanaraq törədilmiş kütləvi iğtişay cinayətində aktiv iştirak edən şəxslər Sibirə sürgün olunmalı idilər. Sürgün cəzasının müddəti sürgün olunanlara elan olunmamalı idi. Sürgün illəri sürgündə olanın nümunəvi davranışına görə məhdudlaşdırıla bilərdi. Heç bir hakimiyyət orqanının sürgünlə bağlı qəbul edilmiş qeyri-qanuni qərardan verilmiş şikayətə baxmaq səlahiyyəti yox idi. Həmin səlahiyyət yalnız Qafqaz Komitəsinə məxsus idi.

“Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamə”də ictimai toplunun anlayışı verilməmişdi. Xüsusən, hansı sayda insanın qanuni mənada topla hesab olunması məsələsi açıq qalmışdı. Rusiya cinayət hüququ elminin banilərindən sayılan N.S. Taqansev 1885-ci il Qanunnaməsi ilə bağlı şərhlərində yazırdı ki, topla ümumi hərəkətlər və ya ümumi məqsədlər naminə az və ya çox

sayda şəxslərin birləşməsidir, insan kütləsidir; çoxluq anlayışı qanunda xüsusi olaraq göstərilmiş hər hansı əlamətlə deyil, hər bir hadisənin hallarına görə müəyyən edilir [133, 267].

E.A.Aripovun qeydlərinə görə, “toplunun ictimailiyi” onu nəzərdə tuturdu ki, toplunun əmələ gəldiyi yer və şərait ona hər bir həvəskarın qoşulması və toplunun gözlənilməz ölçülərdə böyüməsi imkanı yaradır [31, 62]. Lakin istənilən halda, toplu üçün say kriteriyalarının müəyyən edilməməsi qanunvericilik boşluğu hesab edilməlidir.

Kütləvi iğtişəşlərlə bağlı qanunvericiliyin inkişafında növbəti əsaslı addım 1903-cü il Qanunnaməsinin qəbulu ilə atılmış oldu. Qanunnamənin kütlə tərəfindən törədilən cinayətlərlə bağlı dövlət idarəetməsinin əsaslarının və ictimai asayişin qorunması sahəsində norma yaradıcılığına verdiyi töhvə aşağıdakı məsələlərdə özünü göstərirdi:

1. Qanunnamənin “Hərc-mərclik” adlanan 5-ci fəslinin 120-123-cü maddələrində ictimai toplunun təşkil olunması və belə topluda cinayətkar iştiraka görə məsuliyyət müəyyən edən normalar yerləşdirildi. Bu fəsildə “daxili hərc-mərclik” konstruksiyası formulə edilmiş və belə əməllərə ilk növbədə, dövlət və ya ictimai təhlükəsizliyə zərər vurmaqla təhdid edən və ya zərər vurmuş cinayətkar toplularda iştirak etmə aid edilirdi [185].

Hərc-mərclik (rusca “smuta”) Rus cinayət qanunvericiliyində yeni anlayış idi və o, dövlətə qarşı cinayətlərin əsas növlərindən biri sayılırdı. Bu cinayətlə bağlı təhlillərində məşhur rus hüquqşünası S.V.Poznişev qeyd edirdi ki, hərc-mərclik – cəmiyyətdə tələh vəziyyəti, ağılların rıqqətə gəlməsi, çoxlarını sarmış narazılıq, hiddət və hər hansı başqa narahatlıq vəziyyətidir [104, 358-359]. Lakin bu cür anlayış cəmiyyətdə mövcud olan hərc-mərcliyin hüquqi mahiyyətini açmır. Hərc-mərclik ictimai qaydaların konkret pozuntusunu özündə ehtiva etdiyi halda cinayət-hüquqi terminə çevrilə bilər (məsələn, “iğtişəş” məfhumu kimi).

2. Topulun cinayətkar hərəkətlərinin dairəsi genişləndirilmiş, daha doğrusu, buraya 1885-ci il Qanunnaməsinin 269-1-ci maddəsilə

müəyyən olunmuş hərəkətlərə əlavə olaraq, aşağıdakılar aid edilmişdi:

- hərbi silah-sursat anbarlarını, silah-sursat zavodlarını, dəmir yolları, teleqraf, telefon rabitəsini, sikkəxanaları, yaxud digər hökumət və ya ictimai istifadə obyektlərini ələ keçirmə, qarət etmə və ya dağıtma;

- məhbusları həbsdən azad etmə;

- zorakı hərəkətlər törətmək üçün partlayıcı maddələrdən və ya mermilərdən istifadə etmə.

3. Hakimiyyətə tabe olmamanın və ya ona müqavimət göstərmənin halları müəyyən edilir və bu hallara uyğun cinayət-hüquqi tədbirlər nəzərdə tutulurdu. Belə hallara aid edilirdi:

- polis qüvvələrinin “dağılma” barədə əmrinə əməl etməmə;

- toplunu dağıtmaq üçün silahlı qüvvələr çağırıldıqdan sonra eyni tələbə əməl etməmə;

- toplu iştirakçılarını hakimiyyət qüvvələrinin dağılma barədə tələblərinə tabe olmamağa təhrik etmə;

- toplunu dağıtmaq üçün çağırılmış silahlı qüvvələrə zorakı müqavimət göstərmə və ya hərbi patrula zorakı hücum etmə.

Hakimiyyət qüvvələrinə zorakı müqavimət göstərmə, hərbi patrula hücum, talama, yanğın, 1885-ci il Qanunnaməsinin 269-1-ci maddəsi ilə müəyyən olunmuş hərəkətlərə, habelə 1903-cü il Qanunnaməsinə yeni daxil edilmiş, yuxarıda sadalanan hərəkətlərə görə 8 il müddətinə qədər katorqa cəzası nəzərdə tutulmuşdu.

1903-cü il Qanunnaməsi çar Rusiyası tarixində ən mükəmməl cinayət qanunu sayılsa da, o, heç vaxt tam qüvvəyə minməmiş, əvəzində 1885-ci il Qanunnaməsi çar Rusiyasının süqutunadək, bundan sonra isə ayrı-ayrı müddəaları ilə hətta sovet hakimiyyətinin ilk illərində, daha doğrusu 1920-ci ilə qədər qüvvədə olmuşdur.

1922-ci il RSFSR CM-in qəbulundan sonra, Azərbaycanın ilk cinayət qanunvericilik aktı olan 1922-ci il Cinayət Məcəlləsi digər müttəfiq respublikalar kimi, RSFSR CM-in müddəalarını bəzi

fərqlərlə təkrarlayırdı. Azərbaycan SSR-in 1922-ci il CM-də kütləvi iğtişaşlar dövlət cinayətləri fəslinin 2-ci hissəsində (“İdarəetmə qaydası əleyhinə olan cinayətlər”) yerləşdirilmişdi. Həmin hissənin 74-cü maddəsinə uyğun olaraq, idarəetmə qaydası əleyhinə olan cinayətlərə idarəetmə və xalq təsərrüfatı orqanlarının normal fəaliyyətinin pozulmasına yönəlmiş, sovet hakimiyyətinə müqavimət və ya itaətsizliklə, onun orqanlarının fəaliyyətinə maneəçiliklə müşayiət olunan, yaxud digər hərəkətlərlə hakimiyyətin qüvvə və nüfuzunu zəiflədən bütün cinayətlər aid edilmişdi [2, 24].

Əvvəla qeyd olunmalıdır ki, 1922-ci il CM cinayət qanunvericiliyi tarixində ilk dəfə olaraq “kütləvi iğtişaşlar” ifadəsini işlətdi. Bunadək, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, belə əməllər “şübhəli toplu”, “cinayətkar ictimai toplu”, “hərc-mərclik”, “qiyam”, “üsyən” və s. bu kimi qanunvericilik terminləri ilə əhatə olunmuşdu.

Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, “kütlə” anlayışından istifadə Sovet hüquq yaradıcılığının məhsulu deyildir. “Kütlə” termini ilk dəfə olaraq XIX əsrdə Q.Tard və S.Siqele tərəfindən elmi leksikona daxil edilmiş və təhlil olunmuşdu (bu barədə növbəti fəsildə ətraflı bəhs olunur).

1922-ci il CM-in tədqiq olunan fəslinin ikinci hissəsində kütləvi iğtişaşlar 75-ci maddədə, yəni idarəetmə qaydası əleyhinə olan cinayətlərə amlayış verildikdən bilavasitə sonra müəyyən edilirdi. Bu hal onu göstərirdi ki, sovet qanunvericisi kütləvi iğtişaşları idarəetmə qaydaları əleyhinə olan ən təhlükəli cinayət hesab etmişdir.

Qeyd olunan maddəyə uyğun olaraq, müxtəlif növ kütləvi iğtişaşlarda: talanlarda, yolların və rabitə vasitələrinin dağıdılmasında, məhbusların azad edilməsində, yanğınlarda və s. iştirak etmə cinayət hesab olunur və iştirakçılığın növündən və iştirakçıların silahlı olub-olmamasından asılı olaraq fərqli qaydada cəzalandırılırdı [2, 24].

Azərbaycan SSR-in 1927-ci il CM-də kütləvi iğtişaşlar “Dövlət əleyhinə cinayətlər” fəslinin 2-ci hissəsində (“SSRİ üçün

xüsusilə təhlükəli olan idarəetmə qaydası əleyhinə cinayətlər”) yerləşdirilmişdi. Həmin hissənin açılışını edən 77-ci maddədə bu cinayətlər əksinqilabi məqsədlər olmadan törədilən, dövlət idarəetməsinin əsaslarını və ölkənin təsərrüfat gücünü sarsıdan əməllər kimi müəyyən olunurdu. 78-ci maddədə kütləvi iğtişaşlara görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi onun ən təhlükəli cinayət kimi qəbul edilməsini göstərir. Qeyd olunan maddədə kütləvi iğtişaşların iki müstəqil tərkibi nəzərdə tutulmuşdu. Birinci tərkibə əsasən, talanlar, dəmir yollarının və digər əlaqə və rabitə vasitələrinin dağıdılması, qətlər, yanğınlər və digər bu kimi hərəkətlərlə müşayiət olunan kütləvi iğtişaşlar əmlakı tam və ya qismən müsadirə olunmaqla iki ildən az olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə; xüsusilə ağırlaşdırıcı hallarda isə əmlakı müsadirə olunmaqla ölüm cəzasımdək cəzalandırılma bilərdi; digər iştirakçılar üç ildən çox olmayan müddətə cəzalandırılırdı.

İkinci tərkib birinci tərkibdə sadalanan cinayətlərə səbəb olmayan, lakin hakimiyyət orqanlarının qanuni tələblərinə aşkar itaətsizliklə, yaxud onların öz vəzifələrinə yerinə yetirməsinə müqavimətlə və ya onları qanunsuz tələbləri yerinə yetirməyə məcbur etməklə müşayiət olunan kütləvi iğtişaşlara görə bir ildən çox olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tuturdu [3, 29].

1960-cı ildə yeni cinayət qanunvericiliyinin qəbul edilməsi ilə kütləvi iğtişaşlara münasibət müəyyən qədər dəyişilmiş oldu. Belə ki, Sovet hakimiyyətinin bütün qüdrəti ilə bərqərar olması əvvəllər yüksək ictimai təhlükəli hesab edilən bir sıra cinayətlər üçün siyasi-ictimai zəminin əhəmiyyətli dərəcədə aradan qalxmasına səbəb olmuşdu. Elə bu səbəbdən idi ki, kütləvi iğtişaşlar “Dövləti cinayətlər” fəslinin 2-ci hissəsində (“Sair dövləti cinayətlər”) və artıq ilk sırada deyil, banditizm və qaçaqmalçılıq kimi cinayətlərdən sonra 72-ci maddədə yerləşdirilmişdi. Kütləvi iğtişaşlara görə cəza sanksiyasından ölüm cəzası çıxarılsa da, bununla belə, maksimum həddə

azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin etməyə imkan verirdi. Belə ki, talan, dağıtma, odlama və başqa bu kimi hərəkətlərlə edilən kütləvi iğtişəşlərin təşkili, habelə onun iştirakçıları tərəfindən yuxarıda göstərilən cinayətlərin bilavasitə edilməsi və ya onların hakimiyətə silahlı müqavimət göstərməsi iki ildən on beş ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqinə səbəb olurdu [4, 77].

Bütün bunlara rəğmən, 1960-cı il CM-də də kütləvi iğtişəşlərin bilavasitə əsas obyektini dövlət idarəetmə qaydaları olaraq qalmışdı. Qeyd edək ki, Sovet cinayət qanunvericiliyində kütləvi iğtişəşlərə bu cür yanaşma çar Rusiyasının XIX əsr cinayət hüququndan irəli gəlmişdi. Azərbaycan SSR-in cinayət qanunvericiliyində kütləvi iğtişəşlərin dövləti cinayətlər fəslində yerləşdirilməsi o dövrün cinayət-hüquq ədəbiyyatında da kütləvi iğtişəşlərin bilavasitə əsas obyektinin dövlət idarəetməsinə təminat verən ictimai münasibətlər kimi əksəriyyət etibarını ilə qəbul edilməsinə səbəb idi.

1 sentyabr 1999-cu ildən qüvvəyə minən hazırkı CM-də kütləvi iğtişəşlər cinayətinə münasibət köklü surətdə dəyişdi. Belə ki, 150 ildən artıq bir müddət ərzində dövlət idarəetməsi əleyhinə cinayət hesab olunmuş kütləvi iğtişəş əməli CM-in ictimai təhlükəsizlik əleyhinə cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən 25-ci fəslində 220-ci maddədə yerləşdirildi. Bununla, kütləvi iğtişəşlərin obyektini ilə bağlı nəzəriyyəyə uzun illər ərzində mövcud olmuş diskussiyalara son qoyulmuş oldu.

1.2. Müstəqil Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində kütləvi iğtişəş cinayətlərinə verilən cinayət hüquqi qiymət

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan 1999-cu il CM-in ilkin redaksiyasına uyğun olaraq kütləvi iğtişəşlər xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına aid olan cinayət əməli kimi nəzərdə tutulmuşdu. CM-ə dəyişiklər nəzərdə tutan 2 iyul 2001-ci il tarixli

qanunla CM-in 15-ci maddəsinə edilmiş dəyişikliklər nəticəsində bu cinayət ictimai təhlükəliliyinə görə bir pillə aşağı, yəni ağır cinayətlər kateqoriyasına keçmiş olsa da, bu hal kütləvi iğtişəşlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin qanunvericinin nəzərində faktiki azalması kimi qəbul oluna bilməz (işin ikinci fəslində bu məsələ geniş tədqiq olunur).

Əvvəlki paraqrafda qeyd olunduğu kimi, “kütləvi iğtişəş” anlayışı qanunvericilik sisteminə ilk dəfə 1922-ci il CM ilə gətirilmişdir. Ümumişlək mənasında bu məfhum bir çox sayda insanlardan təşkil olunmuş kütlə tərəfindən hüquqazidd hərəkətlərin törədilməsi kimi başa düşülür. Bununla belə, kütləvi iğtişəşlərin cinayət-hüquqi və kriminoloji məzmununu kifayət qədər mürəkkəbdir. Kütləvi iğtişəşlərin kütlə tərəfindən törədilən digər cinayətlərdən fərqləndirilməsi, digər cinayətlərlə məcmu tövsiyə məsələləri, iştirakçıların məsuliyyətinin diferensiasiyası, cəzaların fərdiləşdirilməsi, icraçıların ekstessi və digər bir çox məsələlər kütləvi iğtişəşlər cinayətinin müfəssəl hüquqi təhlilini tələb edir.

İlk öncə qeyd edək ki, Azərbaycanın Sovetlər İttifaqının tərkibində olduğu dövrdə milli cinayət-hüquq nəzəriyyəsinə kütləvi iğtişəşlər probleminə lazımi diqqət ayrılırdı. Belə bir yanaşmanın səbəbi onda idi ki, sovet ideologiyasına görə, sosializmin quruculuğu şəraitində kütləvi iğtişəşlərin yaranması üçün zəmin aradan qalxmışdır. Buna görə də, kütləvi iğtişəşlər elmi şəkildə öyrənilmir, elmi-tədris vasaitlərində bu problemə ötrə diqqət ayrılırdı. Belə diqqət isə, sadəcə olaraq, Sovet cinayət qanununda kütləvi iğtişəşlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan maddənin mövcudluğu ilə bağlı idi. Elə bunun nəticəsidir ki, hətta müasir dönmədə də hüquqmühafizə orqanlarının əməkdaşları kütləvi iğtişəşlər maddəsi üzrə başlanılan cinayətləri araşdırarkən bu cinayətlərin iştirakçılarının hərəkətlərinin tövsiyəsində, məsuliyyətin və cəzanın fərdiləşdirilməsində çətinliklərlə üzləşirlər. Son illərdə kütləvi iğtişəşlərin konstruksiyasının, tərkibinin təkmilləşməsinə və dəyişməsinə baxmayaraq, cinayət hüququ nəzəriyyəsinə

“kütləvi iğtişəşlər” kimi baxılan cinayətlərin təcrübədə qrup halında xuliqanlıq, qrup halında ictimai təhlükəsizliyin pozulması kimi cinayətlərdən fərqləndirilməsi zamanı səhvlərə yol verilir (işin 2.2-ci paraqrafında bu məsələ ilə bağlı təcrübədən çoxsaylı misallar gətirilir).

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi ərəfəsində və bundan sonrakı bir neçə il ərzində çoxsaylı ekstremist, separatçı, təxribatçı qrupların meydana gəlməsi, belə qrupların əlinə külli miqdarda silah, sursat və partlayıcı maddələrin keçməsi digər bir çox təhlükəli cinayətlər (terrorçuluq, silahlı qiyam və s.) kimi kütləvi iğtişəşlər problemini də aktuallaşdırdı. Yenicə müstəqillik əldə etməsinə baxmayaraq, həmin qrupların siyasi, milli və dini zəmində dağıdıcı fəaliyyəti Azərbaycanı parçalanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdu. Sovet İttifaqı tərkibində qapalı yaşamış xalqlardan biri olaraq biz xarici və daxili düşmənlərin məkrli təcavüzkar niyyətlərinə qarşı “silahsız” idik. Azərbaycanın strateji əhəmiyyətli ərazilərində, təbii sərvətlərində, neft-qaz ehtiyatlarında gözü olanlar bütün gücləri ilə işə başlamışdılar. Planlı təcavüz siyasətinin tərkib hissəsi olaraq, xalq öz yeganə Liderindən ayrı salınmış, böyük güclər qarşısında aciz vəziyyətə düşmüşdü. Lakin Böyük Lider vəziyyətdən müdrik çıxış yolu tapmağa nail oldu, məhz onun qayıdışı Azərbaycan xalqına tarixi qurtuluş bəxş etdi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə aparılan ardıcıl və qətiyyətli mübarizə xalqın mövcudluğuna qarşı yaranmış böhranlı vəziyyəti aradan qaldırdı.

Qısa zaman ərzində cərəyan etməsinə baxmayaraq, qeyd olunan hadisələr Azərbaycan dövlətçiliyinə, o cümlədən də hüquq mühafizə sisteminə çox şey öyrətdi. Əvvəllər hüquq nəzəriyyəsində mövcud olmuş dar məzmunlu anlayışından fərqli olaraq, müəyyən oldu ki, kütləvi iğtişəş sadəcə olaraq hansısa daxili siyasi, sosial və ya iqtisadi amillərdən qaynaqlanmış ictimai narazılığın ifadə forması deyildir. O, həm də xarici və daxili separatçı qüvvələrin əl atdığı ən effektiv alətdir, xaricdən

dəstək verilən silahlı qiyam, hakimiyyət çevrilişi planlarının ilk mərhələsi, cəmiyyət üçün özünüməhv üsuludur.

Hazırda dövlətin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində kütləvi iğtişəşlər təhlükəsi minimuma endirilmiş, onun siyasi və milli zəminləri tam aradan qaldırılmışdır. Bu səbəbdən, son illərdə kütləvi iğtişəşlər yaratmaq üçün daha çox dini motivlərdən istifadə etmə cəhdlərinə rast gəlinir. Məsələn, 2008-ci ildə Azərbaycan ordusunun zabiti, dini baxışlarına görə özünü vəhəbi kimi təqdim edən Kamran Əsədovun başçılıq etdiyi dəstənin həbs olunmasını göstərmək olar. Dəstə bir sıra Qərb ölkələrinin, xüsusilə də ABŞ-in Azərbaycandakı səfirliyinə hücum etməyi planlaşdırmış, lakin bunun qarşısı hüquqmühafizə orqanları tərəfindən alınmışdı. Bundan əvvəl isə “Səidinin dəstəsi” adı ilə tanınan dini qrupun ölkədə dövlət çevrilişi və kütləvi iğtişəşlər yaratmaq cəhdlərini qeyd etmək olar.

Ölkədə dini zəmində yaranan və insan ölümü ilə nəticələnən ilk kütləvi iğtişəş 2002-ci ilin iyununda Bakının Nardaran qəsəbəsində baş vermişdi. Hüquqmühafizə orqanlarının bütün bu çıxışların qarşısını uğurla alsada da, müxtəlif qrupların dini zəmində Azərbaycanda qarşıdurma yaratma cəhdləri hələ də tam istisna olunmur və bu məsələ ölkənin milli təhlükəsizliyi üçün çox vacib bir vəzifə olaraq qalmaqdadır. Son illərin hüquqmühafizə təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, Azərbaycan dövləti qeyd olunan təhdidlərlə hazırda kifayət qədər kəskin və effektiv mübarizə praktikasına malikdir.

Eyni ilə, 2008-ci ilin avqustunda Bakıda Əbu-Bəkr məscidinə qumbara atılması kütləvi iğtişəşlər yaratmağa hesablanmışsa da, heç bir nəticə hasil olmadı və ölkədəki sabitliyi pozmaq cəhdlərinin qarşısı alındı. Son misal kimi isə daha bir aktı qeyd etmək olar: Dövlət Neft Akademiyasının binasında 13 nəfərin qətlə yetirilməsindən sonra bəzi qüvvələr baş qaldırmış, bu qanlı hadisələrdən ölkədəki sabitliyi pozmaq üçün istifadə etməyə cəhd göstərmiş, lakin bu cəhd də uğursuz alınmışdı.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda kütləvi iğtişaşlar yaratmaq üçün müxtəlif qüvvələr tərəfindən müxtəlif vaxtlarda çoxsaylı cəhdlər edilsə də, kütləvi iğtişaşların təşkilinə görə həbs olunan şəxslərin sayı nisbətən azdır. Bu isə kütləvi iğtişaşlar yaratmaq üçün edilən cəhdlərin gələcəkdə də təkrarlanması üçün zəmin yaradır.

Belə bir vəziyyətin yaranmasının əsasən iki səbəbi var: siyasi və hüquqi vəziyyətin siyasi-praktiki tərəfi onunla bağlıdır ki, Azərbaycanda kütləvi iğtişaşların təşkilinə görə həbs olunan bir sıra şəxslər müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən siyasi məhbus kimi xarakterizə edildiyi üçün, Azərbaycan dövləti dövlətçilik maraqları və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərə xələl gəlməməsi üçün humanizm nümayiş etdirərək həmin şəxslər barəsində qanunun tam ciddiliyi ilə hüquqi tədbirlər görməmişdir.

Digər tərəfdən, kütləvi iğtişaşlara qoşulmuş vətəndaşların hamılıqla ciddi məsuliyyətə cəlb edilməsi dövlət maraqları baxımından məqsədəuyğun deyildir. “Bu cür coşğun hərəkətlər çox vaxt insanların bir neçə təxribatçının arxasınca düşməsindən yaranır. Hansılar ki, hərəkətin əsl məqsədlərindən xəbərsizdilər, çoxları isə sadəcə maraq xatirinə qoşulmuşdur və beləcə kütlə böyüdükcə onun cəlbədiciyi artır, xüsusən də bekar insanlar üçün. Bu səbəblərdən, hökumət kütləvi iğtişaşlara qoşulmuş böyük sayda insanların ağır cəzalandırılmasında maraqlı ola bilməz. Belə cəzalandırma yerləri viran qoymağa, böyük sayda yetimlər ordusu yaratmağa, hərəkətin səbəblərini və tarixini yaddaşlara həkk etməyə, bir sözlə, ədavət toxumu səpməyə səbəb olardı”[91, 385].

Daxili təzahür olaraq kütləvi iğtişaşlar siyasi quruluşundan asılı olmayaraq istənilən cəmiyyətdə mümkündür. Bu, cəmiyyətin müəyyən hissəsinin və ya bir qrup adamların ümumilikdə cəmiyyətə qarşı çıxışının bir formasıdır. Bu səbəbdən, kütləvi iğtişaşların səbəbini cəmiyyətin özündə, onun dövlət quruluşunda, iqtisadi vəziyyətində, müxtəlif etnik qrupların və təbəqələrin qarşılıqlı münasibətində axtarmaq lazımdır.

Kütləvi iğtişaşların səbəb amillərinin hədsiz çoxluğu ona vahid anlayış verilməsini çətinləşdirir. Cinayət hüququ ədəbiyyatlarında bu təzahürə verilən təriflərin əksər qismi “kütlə”, “iğtişaş” və cinayət-hüquq normasında mövcud olan konstruksiyanın müxtəlif üslublarda sintez edilməsini əks etdirir.

Məsələn, müəlliflərdən E.A.Aripov kütləvi iğtişaşların sosial və cinayət-hüquqi məzmununu ardıcıl və qarşılıqlı surətdə təhlil etməklə bu təzahürə aşağıdakı kimi anlayış verir: kütləvi iğtişaşlar – böyük sayda insanlar tərəfindən törədilən, ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə etiraz əks etdirən, zorakılıq, talanlar, yanğınlar, əmlakın məhv edilməsi, odlu silahların və partlayıcı qurğuların tətbiqi, habelə hakimiyyət nümayəndələrinə qarşı silahlı müqavimətlə müşayiət olunan əməldir [31, 45]. Oxşar məzmunlu anlayışı həmçinin V.N.Qriqoryev formulə edir. Əsas fərqli məqam ondadır ki, E.A.Aripovdan fərqli olaraq V.N.Qriqoryev “ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə etiraz əks etdirən” deyil, “ictimai qayda və ictimai təhlükəsizliyin əsaslarına qəsd edən” ifadəsindən istifadə edir [49, 5].

İstənilən halda, qeyd olunan təriflərdən heç biri kütləvi iğtişaşların məqsəd və motivlərini, bu cinayətdə iştirakçılıq formalarını əks etdirmir.

Ötən əsrin 90-cı illərində kütləvi iğtişaşlarla cinayət-hüquqi mübarizə sahəsində elmi tədqiqat aparmış A.A.Abdulmanov kütləvi iğtişaşlara vahid tərif verməyi, belə görünür ki, məqsədəuyğun hesab etməyərək, bu təzahürə sosioloji və cinayət-hüquqi aspektlərdən anlayışlar verir. Belə ki, müəllifin fikrincə, sosioloji aspektdən kütləvi iğtişaşlar – bir nəfər və ya bir qrup şəxs tərəfindən kütlənin iştirakı ilə təşkil olunan, ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin, milli və irqi bərabərliyin pozulmasına yönələn hərəkət (hərəkətlər dəsti) olub, şəraitin sabitliyinin pozulması, müəyyən dairələr üçün xoşagəlməz olan etnik qrupların daim yaşayış yerlərindən kənarlaşdırılması məqsədilə törədilir [28, 38]. Göründüyü kimi, burada müəllifin

diqqəti başlıca olaraq milli və etnik motivlər üzərində cəmlənmiş, kütləvi iğtişəşlərin mümkün siyasi, sosial və iqtisadi səbəbləri tərifdə özünə yer tapmamışdır. Halbuki son illər Qərb və Şərq ölkələrində baş verən kütləvi iğtişəşlərin böyük əksəriyyəti məhz siyasi və sosial-iqtisadi zəminlərə malikdir.

A.A.Abdulmanovun kütləvi iğtişəşlərə cinayət-hüquqi prizmadan verdiyi anlayış Özbəkistan Respublikasının keçmiş CM-də olan qanunvericilik konstruksiyasına əsaslanmaqla aşağıdakı kimi ifadə olunur. Kütləvi iğtişəşlər – dövlət hakimiyyətinin əsaslarının zəiflədilməsi, ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin, vətəndaşların konstitusion hüquqlarının pozulması məqsədilə kütlənin təşkilatlanmasına yönələn, talanlar, yanğınlar, dağıntılar və digər bu kimi hərəkətlərlə müşayiət olunan qəsdən törədilən əməllərdir [28, 38].

Bu anlayış da, kütləvi iğtişəşlərdə iştirakçılıq formalarının əks etdirilməsi, habelə onun motiv və məqsədlərinin açıqlanması baxımından məqbul deyildir. Kütləvi iğtişəşlərin sosial məzmununu ifadə etmək cəhdini bu təzahürün cinayət-hüquqi və kriminoloji problemlərinə dair 1999-cu ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında A.Z.İlyasov etmişdir. Lakin xeyli təhlil apardıqdan sonra müəllif bu təzahürün sosial məzmununu A.Abdulmanovla eyni kontekstdə ifadə etmişdir [64, 48]. Kütləvi iğtişəşlərə verilən yekun tərif gəldikdə, müəllif onu – ictimai qayda, ictimai təhlükəsizlik, insanların həyat və sağlamlığı üçün real təhlükə törədən, zorakılıqların, talanların, yanğınların törədilməsi, əmlakın məhv edilməsi, odlu silahın, partlayıcı maddələrin və ya qurğuların tətbiq edilməsi, yaxud hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilməsində ifadə olunan, dövlət, ictimai və özəl təşkilatların normal fəaliyyətinin, insanların dinc yaşamaq və hərəkət etmək hüququnun, nəqliyyatın hərəkətinin pozulmasına səbəb olan, qarşısının alınması dövlət orqanlarından xüsusi güc və vasitələrin tətbiqini tələb edən ictimai-təhlükəli təzahür kimi ifadə edir [64, 37].

Əslində, burada kütləvi iğtişəşlərin qanunvericilik konstruksiyasının genişləndirilmiş ifadə formasına şahid oluruq. İstinad olunan digər müəlliflər kimi, A.Z.İlyasov da kütləvi iğtişəşlərin yekun tərifində heç bir yenilik etməmişdir.

Kütlə dedikdə, hər hansı maraq ətrafında birləşmiş adamların birliyi nəzərdə tutulur. Qeyd edək ki, “insan kütləsi” və “kütlə” anlayışları tamamilə şərtidir. İnsanların kütləvi iğtişəşlərdə iştirakını qeyd edərkən bəzi müəlliflər “çoxlu sayda insanın nizamsız halda toplaşması”, “nizamsız və təşkilatlanmamış insan kütləsi” kimi ifadələrdən istifadə edirlər.

Qüvvədə olan qanunvericilikdə “kütlə” anlayışı bilavasitə istifadə olunmur. Bununla belə, qanunda istifadə olunan “kütləvi iğtişəşlər” ifadəsinin çoxlu sayda insanlardan ibarət qrup, yəni kütlə tərəfindən törədilən cinayəti nəzərdə tutması aşkardır.

Qeyd edək ki, araşdırılan təzahürə münasibətdə “kütlə” termini ilk dəfə XIX əsrdə Q.Tard və S.Siqele tərəfindən elmi leksikona daxil edilmiş və təhlil olunmuşdur. Müasir hüquq nəzəriyyəsində “kütlə” anlayışı kütləvi iğtişəşlərin cinayət-hüquqi cəhətlərinin təhlili zamanı geniş istifadə olunur [49, 5-14; 55, 109-111]. Rus ədəbiyyatlarında “kütlə” (“massa”) məfhumuna ilk dəfə N.S.Taqanşevin 1901-ci ildə dərc olunmuş əsərində rast gəlinir [133, 267].

Kütləni təşkil edən insanların sayı barədə məsələ bu gün də açıq olaraq qalır. Hərçənd bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin keçmiş və qüvvədə olan qanunlarında bu barədə göstərişlər olmuşdur, məsələn, bu say Fransanın 1810-cu il CM-də 20 nəfər, İngiltərənin qüvvədə olan 1986-cı il “İctimai qayda haqqında” qanununda 12 nəfər, ABŞ-ın bir çox ştatlarının müvafiq normalarında 3 nəfər və s. müəyyən edilmişdir (bu barədə növbəti paragrafda bəhs olunur).

“Kütlə” anlayışı sosial psixologiya elmində xüsusi tədqiqat obyektini kimi geniş təhlil edilmişdir. Sosial psixologiya dərsliyinin müəllifləri ona – yüksək dərəcədə konformizmlə, ifrat emosionallıqla və yekdil hərəkət edən fərdlərin xaricən

təşkilatlanmamış birliyi kimi anlayış vermiş [118, 283], kütlənin əsas formalarını fərqləndirmişlər: üsyançı, təcavüzkar, qurtuluş, tamahkar, ekstatik [118, 288]. Təklif olunan elmi təsnifat digər bütün təsnifatlar kimi şərti xarakterlidir. 1986-cı ildən etibarən keçmiş Sovet məkanında baş vermiş kütləvi iğtişaşların təhlili göstərir ki, bu hadisələrin əksər qismi üçün milli zəminli təcavüzkarlıq xarakterikdir.

CM-in 220-ci maddəsində cinayətin spesifik əlaməti kimi çoxlu sayda insanın, yəni kütlənin öz hərəkətləri ilə ictimai əsası pozması, zorakılıqlar törətməsi, mülkiyyəti məhv etməsi, hakimiyyətə silahlı müqavimət göstərməsi nəzərdə tutulur. Əksər müəlliflər (məsələn, D.O.Xan-Maqomedov) kütləni “çoxlu sayda insanın toplusu” kimi səciyyə edir [48, 148].

İlk baxışdan, həqiqətən də, kütləvi iğtişaşların kollektiv iştirakçısı olan kütlə, bir qayda olaraq, öncədən hazırlanmış niyyəti və qabaqcadan işlənmiş “cinayətkar əməllər planı” olmayan çoxlu sayda insan toplusudur.

Hansı sayda insanın “kütlə” hesab olunması məsələsi mübahisəlidir, lakin kütlənin müəyyən edilməsi baxımından, nə qədər insanın toplaşaraq kütlə əmələ gətirməsi konkret rəqəm yolu ilə həll edilən məsələ deyildir [99, 92].

İngiltərə və ABŞ cinayət qanunvericiliyində “kütlə” terminindən istifadə olunmur. Bununla belə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, İngiltərədə 12 nəfərdən, ABŞ-da isə 3 nəfərdən ibarət qrup ictimai iğtişaşların subyektini kimi tanınır [100, 10-17]. “Kütlə” termini Yaponiyanın müvafiq cinayət-hüquq normalarında istifadə olunur, lakin qanunun özündə bu anlayışa açıqlama verilmir [180].

Kütləvi iğtişaşların mütləq əlaməti kütlənin bir hissəsi və ya onun bir neçə iştirakçısı tərəfindən zorakılıqların, talanların, yandırmanın törədilməsi, mülkiyyətin məhv edilməsi, hakimiyyətə silahlı müqavimətin göstərilməsidir. Bu əlamət olmadan kütləvi iğtişaşlar istisna olunur. Buna görə də hakimiyyətə silahlı

müqavimət (CM-in 220-ci maddəsində digər əlamətlər yoxdursa) “kütləvi iğtişaş” cinayətlərinin tərkibini yaratmır. Bu hərəkətlər müvafiq maddələrlə tövsif edilməlidir.

Kütləvi hüquqazidd hərəkətlərin emosionallığı, kütlə fenomeninin spesifikası, yanlış anlaşılan həmrəylik hissi bir çox hallarda əhalinin qeyri-sabit hissəsinin, xüsusilə də gənclərin belə eksesslərin gedişində aqressiv hərəkətlərə meylini artırır. İğtişaşların fəal iştirakçıları da bilavasitə və dolaylı niyyətli cinayətlər törədə bilərlər. Fərdə kütləvi iğtişaşlarda iştiraka görə cəza təyin edərəkən müəyyənləşdirici məqam onun bu cür eksesslər nəticəsində öz hərəkətlərini və kütlənin tərkib hissəsi olduğunu dərk etməsidir.

Kütlənin tərkibində təşkil olunmuş nüvəni istisna etməyən kor-təbəllik və kütləvi iğtişaşların subyektinin yaranması və inkişafı kütlənin psixofiziologiyası kimi hadisələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Keçən əsrin fransız sosioloqu və kriminalisti Qabriel Tard bədii şəkildə yazırdı: “Kütlə bir-biri ilə tanış olmayan müxtəlif insanların toplusudur. Ehtiras qığılcımı birindən digərinə keçərək kütləni qızışdırır və nəticədə öz-özünə yaranan bir təşkilat əmələ gəlir. Dağınıqlıq əlaqəyə keçir. Əksəriyyət buraya sadəcə marağ üzündən gəlir, lakin bəzilərini marağa salan məqamlar qəfildən digərlərinin də ürəyini ələ alır və hamı dağıntılara meyl edir” [121, 32].

Kütlə fenomeninin öyrənilməsi göstərir ki, insan onun daxilində düşükdə öz inanclarına və düşüncələrinə zidd hərəkətlər etmək qabiliyyəti əldə edir. Qrup eksesslərində iştirak edən insanlar, bir qayda olaraq, öz hisləri ilə ətrafdakıları da qızışdırırlar. Buna insanın kütlədəki özünəməxsus davranışı şərait yaradır. Kütlədə bir yerə toplaşmış ayrı-ayrı şəxsləri birləşdirən təlqinmə qabiliyyəti mövcuddur və məhz kütlə daxilində təlqin fenomeni özünün maksimum səviyyəsinə çatır [67, 252; 115, 20].

Kütlənin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənməklə bəzi müəlliflər onları ümumiləşdirməyə səy göstərirlər. Məsələn, E.A.Aripov kütlənin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı aşağıdakı cəhətləri qeyd edir:

1) insanların tələfinə meylliliyinin yüksək dərəcəsi. Kütlənin davranışı həm onun ayrı-ayrı iştirakçılarının davranışına, həm də dövlət orqanlarının reaksiyasına güclü təsir göstərir. İnsanlar istənilən informasiyaya inanmağa başlayır, onlar rəşional qiymətləndirmə imkanlarından məhrum olurlar. Qorxu, vicdan kimi instinktiv hislər zəifləyir, insan “hamı kimi” hərəkət etməyə başlayır;

2) kütlə sağlamlı düşüncəli insanları fərdiliyindən məhrum edir, onların müstəqil qərar qəbul etmək imkanlarını zəiflədir, öz iradəsinə tabe edir. Kütlə daxilində elə bir mühit formalaşır ki, hər bir fərdin hərəkətlərinə görə məsuliyyət ümumilikdə kütlənin üzərinə düşür, bununla belə bir təəssürat yaranır ki, kütlə iştirakçıları heç nəyə görə fərdi məsuliyyət daşımır. Məhz bu cəhəti ilə kütlə hüquq pozuntularına meylli olan insanlar, cinayətkarlar üçün cəlbədidir;

3) kütlə xüsusi qəddarlıqla səciyyələnir. Yüksək çılğınlıq və məsuliyyətsizlik hisləri adi həyat şəraitində insanların adətən qayğı və diqqətlə yanaşdıqları dəyərlərə qəsd edilməsinə zəmin yaradır;

4) kütlənin başçıya ehtiyacı. Təcrübədən məlumdur ki, kütləvi iğtişəşlərə qoşulan insanlar dürüst və amirənə göstərişlər verməyə qadir olan istənilən şəxsin arxasında getməyə və onun əmrlərinə tabe olmağa meyllidir. Təcrübəli təbliğatçılar, ideoloqlar kütləni istənilən zorakılığa sürükləməyə, təcavüzkar, qisasçı hərəkətlərə yönəltməyə nail olurlar. Digər tərəfdən, belə insanların, hətta bir nəfər olsa belə, kütləni öz çağırışları ilə sakitləşdirməsi, qəsd obyektindən yayındırması mümkündür;

5) kütlənin çaxnaşmaya meylli olması. Kütlə daxilində çaxnaşma hər hansı real və ya güman edilən təhlükə qarşısında yaranır. Belə hallarda kütlə həm təhlükə mənbəyinin üstünə gedə, həm də qaçmaqla təhlükə mənbəyindən uzaqlaşmağa səy göstərə bilər. Bu, kütlənin ümumi psixoloji durumundan, qətiyyətindən asılıdır [31, 28-29].

Bu təsnifat kütlənin sosial-psixoloji səciyyəsini dərk etmək üçün əhəmiyyətli olsa da, onu tam dolğun və əhatəli hesab etmək olmaz. Xüsusən:

1) müəllifin şərhindən belə çıxır ki, kütlənin bütün üzvləri vahid məqsəd və niyyətlər ətrafında birləşir və eyni cür hərəkət edirlər. Əslində isə, kütlənin hər bir üzvü öz daxilində yığılmış qəzəb və niyyətlərini fərdi xüsusiyyətlərinin və şəxsiyyətinin davranış motivlərinin təsiri altında ifadə edirlər. Yaranmış nəzarətsizlik mühitində fərdi ambisiyaların realizə olunması istisna deyildir. Məsələn, cəmiyyətdəki əmlak bərabərsizliyindən narazı olan insanların özgə əmlakını məhv etməsi, soyğunçuluq və quldurluq etməsi, cəmiyyətə zidd ideyalarla zəhərlənmiş insanların kütləyə qoşulmayan və ya ona qarşı çıxan insanlar üzərində zorakılıq tətbiq etməsi son illərdə baş verən kütləvi iğtişəşlər üçün xarakterikdir və belə hallarla bağlı əksər işlərdə kütlənin digər iştirakçılarının ekstessi təsdiq olunur. Bu səbəbdən, kütləvi iğtişəş əməllərinin təsvirində istintaq və məhkəmə orqanları kütlə iştirakçılarının hərəkətlərinə fərdi qaydada yanaşırlar;

2) kütlənin başçıya ehtiyacı nizamsız çoxluğun «sürü» təbiətindən irəli gəlir. Kütlənin hər hansı hərəkətə başlaması üçün mütləq qaydada impuls tələb olunur. Bu impuls kütlənin hər hansı bir iştirakçısından gəlməlidir. Məsələn, kütləni dağıtmağa çalışan polis dəstəsinə kütlə üzvlərindən birinin və ya bir neçəsinin hücum etməsi adətən digər iştirakçıları da eyni hərəkətə sövq edir. Kütlə özünün daha cəsarətli və güclü üzvlərini qəhrəman kimi görmək və onun ardınca getmək kimi xassəyə malikdir. Məhz bu xassə ayrı-ayrı şəxslərin irəli çıxmasına və rəhbərliyi ələ almasına imkan yaradır. Qeyd edək ki, kütlənin “sürü qanunları” sosiologiya ədəbiyyatında geniş tədqiq edilmişdir [182];

3) fikrimizcə, kütlənin çaxnaşmaya meylli olmasını xarakterik cəhət hesab etmək olmaz. Dünyada hər gün çox sayda dinc nümayiş və toplantılar həyata keçirilir və bunlardan yalnız az bir qismi kütləvi iğtişəşlərlə nəticələnir. Dinc toplantıların iğtişəşə

çevrilməsi adətən kənar amillərin əvvəlcədən planlaşdırılmış təsiri nəticəsində baş verir;

4) dinc toplantıların iğtişəyə çevrilməsində və ya əvvəlcədən planlaşdırılmış iğtişəşlərin böyük dağıntılara səbəb olmasında hüquqmühafizə orqanlarının zəif müdaxiləsi də böyük rol oynayır. Praktika göstərir ki, iğtişəşlərin geniş miqyas almasında hüquqmühafizə orqanlarının məlumatsızlığı, hazırlıqsız olması, ləng səfərbər olunması həlledici rola malikdir.

Kütləvi iğtişəş fenomeninin təhlili, onun mahiyyətinin təfsilatı ilə öyrənilməsi üçün onların təsnifatı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kütləvi iğtişəşlərin sosial, psixoloji, cinayət-hüquqi, kriminoloji və kriminalistik problemləri ilə məşğul olmuş bütün tədqiqatçılar bu məsələyə yer ayırırlar. Xüsusən, müəlliflərdən A.Z.İlyasovun apardığı araşdırmalar daha çox təqdirə layiqdir. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, MDB məkanında son 20 ildə müdafiə olunmuş dissertasiya işlərində, dərslük və monoqrafiyalarda kütləvi iğtişəşlərin təsnifatı aparılarkən ilk növbədə Qərbi ədəbiyyatlarına istinad olunur. Misal üçün, A.Z.İlyasov kütləvi iğtişəşlərin təsnifatından bəhs edərkən alman kriminoloqu Hans Şnayderin və amerika kriminoloqlarının fikirlərinə başlanğıc kimi istinad edir.

Qərbin tanınmış kriminoloqu H.Şnayder kütləvi iğtişəşlərlə bağlı tarixi aspektdə apardığı tədqiqatların nəticələrini özünün “Kütləvi iğtişəşlər kriminoloqun gözü ilə” əsərində xülasə edərək, bu təzahürün tarixi rəkursda üç formasını fərqləndirir: 1) primitiv (tayfa düşmənçiliyi zəminində bir qrupun digəri üzərində zorakılığı); 2) reaktiv-kollektiv zorakılıq mövcud sosial quruluşa, hakimiyyət sisteminə, siyasi rejimə qarşı zorakılığı ehtiva edir, bunlar adətən sosial problemlər (gəlirlərin azlığı, qida məhsullarının qıtlığı, qiymətlərin yüksəlməsi, işsizliyin artması və s.) nəticəsində baş verir; 3) müasir kollektiv zorakılıq – iğtişəş iştirakçılarının sayca geniş dairəyə malik olması, dəqiq məqsədlərin mövcudluğu, kütləyə fəal rəhbərlik kimi əlamətlərlə səciyyələnilir. H.Şnayder zorakılıqların müasir formalarını

Amerika tədqiqatçısı G.Nyumana [153] istinad etməklə öz növbəsində dörd qrupa bölür: silahlanma – dürüst struktur və məqsədlərin mövcudluğu; ekspressiv – fikir və mülahizələrin, hislərin aydın ifadə olunması; zəminsiz – konkret sosial-struktur səbəblərin mövcud olmaması, keçid tipli iğtişəşlər [146, 32-41].

Kütləvi iğtişəşlərin təsnifatları olduqca müxtəlif əsaslarla aparılır: yaranma səbəbi; davamiyyət müddəti; nəticələrin ağırlığı [40, 10]; planlı və ya plansız olması [69, 44]; törəndiyi yer; iştirakçıların sayı [64, 41] və s.

Lakin nə qədər çoxsaylı əsaslarla aparılsa da, kütləvi iğtişəşlərin bütün mümkün formalarını əhatəyə almaq mümkün deyildir. Çünki dünya ictimaiyyəti dövr keçdikcə əvvəlkilərdən bu və ya digər xüsusiyyətlərlə fərqlənən yeni iğtişəşlərin şahidi olur.

Fikrimizcə, kütləvi iğtişəşlərin təsnif edilməsi üçün ilk növbədə kütlənin özünün təsnifatı aparılmalı, daha sonra iğtişəşlərin bir proses olaraq təsnifatı müəyyən edilməli və son nəticədə bunların sintezi əsasında kütləvi iğtişəşlərin çoxmeyarlı təsnifatı ifadə olunmalıdır.

Kütlənin təsnifatına dair sosiologiya və kriminologiya ədəbiyyatlarında çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur. Məsələn, A.N.Smironov ictimai təhlükəsizliyin sosial psixologiyasından bəhs edən əsərində kütlənin sadə, ekspressiv, konvensional və hərəkətdə olan formalarını fərqləndirir [116, 82-88].

Dünya təcrübəsinə məlum olan kütləvi iğtişəşlərin təsnifatını müəyyən etmək üçün həmçinin, “iğtişəş” məfhumunun anlayışı dəqiqləşdirilməlidir. Bu sözün ümumişlək mənası qarışıqlıq, hərəc-mərəclik və s. bu kimi məfhumlarla ifadə olunur. Hüquqi anlayışına gəldikdə, bu məfhum altında qanunvericinin birmənalı olaraq nəyi nəzərdə tutduğunu söyləmək çətindir. Belə ki, CM-in 220.1-ci maddəsində “... müşayiət olunan kütləvi iğtişəşləri...” kimi konstruksiyanın istifadə olunmasına əsaslanaraq təsdiq etmək olar ki, heç də hər bir kütləvi iğtişəş CM-in 220.1-ci maddəsinin tərkibini yaratmır. Bunun üçün iğtişəşlər həmin

maddədə sadalanan hərəkətlərlə müşayiət olunmalıdır. Lakin CM-in 220-ci maddəsində kütləvi iğtişaslara çağırışlar etməyə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi sonuncu fikri təkzib edir. Bu maddənin mənasında kütləvi iğtişaslar dedikdə, qanunverici məhz CM-in 220.1-ci maddəsində sadalanan hərəkətlərin törədilməsi ilə müşayiət olunan kütləvi iğtişasları nəzərdə tutur.

Qeyd olunan ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün, fikrimizcə, CM-in 220.1-ci maddəsinin definisiyasını aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

“Kütləvi iğtişasları, yəni... ilə müşayiət olunan kütləvi əməlləri təşkil etmə, habelə belə əməllərdə iştirak etmə”.

Belə olan halda birmənalı surətdə təsdiq etmək olar ki, “iğtişas” hər hansı sayda insanlar toplusu tərəfindən törədilən hüquqazidd davranışın xüsusi növüdür. Qeyd edək ki, CM-in 221-ci maddəsində xuliqanlığa məhz təklif olunan üslubda anlayış verilmişdir.

Kütləvi iğtişas CM-in 220.1-ci maddəsilə sadalanan hərəkətlərin ən azı birinin faktiki törədilməsinə səbəb olmalıdır. Digər hallarda, kütlənin sayından asılı olmayaraq, kütləvi iğtişas tərkibi yarana bilməz. Qanunsuz kütləvi toplantı zorakılıq və ya talanlarla deyil, məsələn, nəqliyyatın hərəkətinin pozulması ilə müşayiət olunmuşdursa, bu zaman CM-in 233-cü maddəsinin tərkibi yaranır.

Cinayət-hüquq ədəbiyyatında kütləvi iğtişasların bütün mümkün formalarını nəzərə alan təsnifatlar yaratmaq cəhdi bəzi alimlər tərəfindən edilmişdir. Məsələn, kütləvi iğtişaslarla bağlı cinayət-hüquqi və kriminoloji tədqiqatların müəlliflərindən olan A.Z.İlyasov aşağıdakı sistemdə təsnifat təklif etmişdir:

1. Baş vermə səbəblərinə görə: siyasi; iqtisadi; sosial; etnik; dini; ekoloji; hüquqmühafizə orqanlarının hərəkətlərinə etiraz əlaməti olaraq meydana çıxan iğtişaslar.

2. Xarakterinə görə: ümumi xarakterli (dövlət, ictimai və özəl obyektlərin talan edilməsində, yanğınlarda və s. bu kimi

hərəkətlərdə ifadə olunan iğtişaslar; xüsusi xarakterli (vətəndaşların mənzillərinin talanması ilə müşayiət olunan) iğtişaslar.

3. Baş vermiş nəticələrin ağırlığına görə: a) insanların ölümünə səbəb olan; b) müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətlərinin yitirilməsi ilə müşayiət olunan; c) xeyli miqdarda maddi ziyan vurulması ilə törədilən iğtişaslar;

4. Baş vermə yerinə görə: a) yaşayış məntəqələrində; b) azadlıqdan məhrum etmə yerlərində törədilən iğtişaslar;

5. Davamiyyət müddətinə görə: uzunmüddətli və epizodik;

6. İştirakçıların sayına görə: a) yüz nəfərədək; b) min nəfərədək; c) on min nəfərədək; ç) on mindən çox insanın iştirakı ilə törədilən iğtişaslar [64, 42].

Göründüyü kimi, müəllif iğtişasların təsnifində ən vacib məqamlardan birini (iğtişasların planlı və ya qəfləti olmasını) nəzərə almamışdır. Artıq qeyd olunduğu kimi, kütləvi iğtişaslar həm qabaqcadan təşkil oluna, həm də spontan olaraq (məsələn, idman yarışlarında hakimin qərarına etiraz olaraq, qanuni toplantılarda hər hansı natiqin çıxışına etiraz olaraq və s.) baş verə bilər.

Qeyd edək ki, qabaqcıl dünya dövlətlərinin təcrübəsində hazırda hüquqmühafizə orqanları daha çox spontan iğtişaslardan ehtiyat edirlər. Xüsusən, ingilis və amerika hüquqmühafizə sisteminin əsas vəzifələrindən biri idman yarışlarında azarkeş kütləsini həm stadionda, həm də stadiondan kənar kütlə axınlarında nəzarətdə saxlamaqdan ibarətdir.

Məsələn, ABŞ-ın Merilənd ştatının polis departamentinin iğtişaslarla mübarizə hərəkətlərin planlaşdırılması üzrə xidməti təlimatında kütləvi iğtişaslar aşağıdakı kimi təsnif olunur: qəflətən baş verən; qabaqcadan gözlənilən və genişmiqyaslı iğtişaslar [69, 44]. Lakin bu təsnifatda cyni vaxtda iki meyara (gözlənilməzlik və miqyasa görə) onu təsnifatların konkret növü hesab etmək olmaz. Növ təsnifatı yalnız bir meyara istinad edə bilər.

Baş vermiş hadisələrin nəticələrindən asılı olaraq kütləvi

iğtişaşların ümumi və xüsusi növləri fərqləndirilir. Ümumi iğtişaşlara müəssisə və təşkilatların, dövlət orqanlarının yerləşdiyi binaların, mağazaların və digər ticarət obyektlərinin, nəqliyyat vasitələrinin talan edilməsi, yanğın törədilməsi və s. bu kimi hərəkətlər aid edilir. Xüsusi iğtişaşlar konkret şəxslərin mənzilinin, digər əmlakının talan edilməsinə yönəlir [40, 10].

Əslində bu, qəsd obyektlərinin dairəsinə görə fərqləndirmədir. Təcrübədən məlumdur ki, kütləvi iğtişaşlar həm qeyri-müəyyən əhatəli obyektlər dairəsinə (məsələn, 2003-cü il oktyabr hadisələri), həm də konkret subyektə və ya obyektə (məsələn, 2002-ci il Nardaran hadisələri) yönələ bilər.

Dünya təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, bütün kütləvi iğtişaşlar üçün məcburi bazis ünsür – sosial münəqişənin mövcudluğudur. İstənilən cəmiyyət və dövlət üçün potensial səciyyəvi olan münəqişəli ictimai münasibətlərin subyektlərini, habelə cəmiyyətin sosial strukturunun çoxşaxəliliyini, mürəkkəbliyini nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sosial münəqişələrin bütün tiplərinin kəmiyyət və məzmun etibarını ilə vahid və dəqiq təsnifatını işləmək qeyri-mümkündür, bu səbəbdən, kütləvi iğtişaşların təsnifatının yalnız ümumi cəhətlərindən söhbət gedə bilər. Həmçinin qeyd edək ki, sosial münəqişələrin heç də bütün tipləri kütləvi iğtişaşların real olaraq baş verməsi ilə nəticələnir.

Kütləvi iğtişaşların subyektini olduqca mürəkkəb strukturla səciyyələyirik. Sosioloji yanaşma baxımından kütləvi iğtişaşların subyektini – kütlədir. O, özünə məxsus olan sosial və təbii qanunauyğunluqlar əsasında əmələ gəlməklə, əvvəlcədən bəlli olmayan sayda insanların cəlb olunmasına, yaxud insan toplusunun çoxsaylı hissələrə parçalanmasına, bu və ya digər əraziləri əhatə etməsinə qadirdir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə və illərdə baş vermiş iğtişaş iştirakçılarının dindirilmə nəticələrinin ümumiləşdirilməsindən məlum olur ki, onların kütləyə qoşulmasının əsas motivləri əksəriyyət hallarda

milli mənafeələrin yanlış başa düşülməsi, qisas və ya tamah hisləri olur. Kütlənin davranış motivasiyasının ümumilikdə təhlili isə onu göstərir ki, kütləvi iğtişaşlara qoşulan insanların kəskin aqressiv ruhda köklənməsinin səbəbi iğtişaş iştirakçılarının mövcud həyat şəraitindən, hakimiyyətin yeritdiyi siyasətdən narazılığı, milli, irqi və ya dini zəmində ədavət və ya düşmənçilikdir. Kütlənin müəyyən hədəfə qarşı nifrət ruhunda köklənməsi onun aqressiv davranışını determinasiya edən başlıca amil kimi nəzərdən keçirilir [99, 91].

Kütləvi iğtişaşlar üçün xarakterik olan aqressivlik (təcavüzkarlıq) xüsusi diqqət tələb edən problemlər sırasına aiddir. Kütlə psixologiyasına münasibətdə təcavüzkarlıq fenomeni bir çox sosioloqlar, psixoloqlar və hüquqşünaslar tərəfindən tədqiq edilmişdir. C.Dolard və onun davamçıları təcavüzkarlığı fərqlərarası münasibətlərin xüsusi forması olaraq daha konkret şəkildə izah etmiş, daha doğrusu, bu təzahürü digər subyektin (subyektlərin) mənafeyinə birbaşa zərər vurmaq məqsədi güdən ardıcıl davranış aktları kimi nəzərdən keçirmişlər [79, 22].

Təcavüzkarlığı nisbətən dar məzmunlu, yəni gündəlik həyatda bir insanın digərlərinə aqressiv münasibəti kimi qəbul olunan situasiyalara özündə ehtiva etməyən anlayış kimi nəzərdən keçirirlər.

Nə qədər fərqli olsalar da, təcavüzkarlığa verilən istənilən anlayışın əsas xəttini digər subyektin (dövlətin, cəmiyyətin, ayrı-ayrı fərdlərin) mənafeyinə zərər vurmağa yönəlmiş davranış aktı kimi səciyyəvi olunması təşkil edir. Kütlənin təcavüzkar davranışının daha yüksək ictimai təhlükəliliyi onun çoxsaylı tərkibə, böyük dağıdıcı qüvvəyə malik olması ilə bağlıdır. CM-in 220.1-ci maddəsilə sadalanan və bu cinayətin obyektiv cəhətini təşkil edən hərəkətlər məzmun etibarını ilə özündə məhz kütləvi təcavüzkarlıq aktlarını ehtiva edir.

Kütləvi iğtişaş fenomenini tədqiq etmiş müəlliflərin əksər qismi bu cinayəti məhz CM-in 220.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş konkret hərəkətlərin törədilməsi kimi qəbul edirlər [127,

20]. Hərçənd kütləvi iğtişaşlar gedişində CM-in Xüsusi hissəsinin digər maddələri ilə nəzərdə tutulmuş cinayətlərin törədilməsi hallarına demək olar ki bütün iğtişaşlar zamanı rast gəlinmişdir. Bu səbəbdən, kütləvi iğtişaşlarda iştirak etmiş şəxslərin əməlinin müxtəlif cinayət əməllərinin məcmusu üzrə tövsif olunduğu praktika mövcuddur. Bu və digər məsələlərlə bağlı növbəti fəsildə geniş tədqiqat aparılır.

Kütləvi iğtişaşlara aşağıdakı kimi tərif vermək olar: “Kütləvi iğtişaşlar – sosial-iqtisadi, siyasi, milli, dini, irqi, ekoloji və s. zəminlərdə qabaqcadan düşünülmüş şəkildə və ya hadisələrin təsadüfi axarı zəminində meydana çıxan, ixtiyari sayda insanların toplanmasından yaranmış kütlə tərəfindən törədilən, talanlar, dağıntılar, yanğımlar, əmlakın məhv edilməsi və ya zədələnməsi, silah və ya silah qismində istifadə olunan predmetlərin, partlayıcı maddə və qurğuların tətbiq edilməsi ilə, yaxud hakimiyyət nümayəndələrinə silah və ya silah qismində istifadə olunan predmetlərlə müqavimət göstərilməsi ilə müşayiət olunan cinayət əməlidir”.

Kütləvi iğtişaşlar mümkün qəsd obyektlərinin dairəsinə və xarakterinə görə çoxobyektli cinayətlər sırasına aid olan bir əməldir. Maddənin definisiyasından görüldüyü kimi, iğtişaşlar zamanı şəxsiyyət, mülkiyyət, dövlət mənafevləri, ekologiya və s. əleyhinə cinayətlər törədilir. Lakin bütün bunlara rəğmən qanunvericilik bu cinayəti ictimai təhlükəsizlik əleyhinə cinayətlər fəslində yerləşdirməyə məqsəduyğun hesab etmişdir.

Kütləvi iğtişaş cinayətlərinin obyektinin dəqiq müəyyən edilməsi istər iğtişaşların özünün, istərsə də iğtişaşlar gedişində törədilən və onun tərkibi ilə əhatə olunmayan digər cinayətlərin məcmu tövsifi, habelə kütləvi iğtişaşların digər oxşar tərkiblərdən (bir qrup şəxs tərəfindən törədilən xuliqanlıq (maddə 221), ictimai qaydanın pozulmasına səbəb olan hərəkətləri təşkil etmə və ya bu cür hərəkətlərdə fəal iştirak etmə (maddə 233), silahlı qiyam (maddə 280) və s.) fərqləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sovet hakimiyyəti illərində kütləvi iğtişaşların obyektini ilə bağlı diskussiyalar 1994-cü ildə A.A.Abdulmanov tərəfindən müdafiə olunmuş dissertasiya işində öyrənilmişdir. O, kütləvi iğtişaşları ümumiləşdirməklə üç qrupa ayırmış və müəllif onlardan birinə tərəfdar çıxmaqla bu hissədə tədqiqatı yekunlaşdırmışdır. Hazırda həmin mövqeləri nəzərdən keçirəcəyik:

1) Sovet cinayət hüququ kursunun müəlliflərinin fikrincə, kütləvi iğtişaşların obyektini – ictimai qayda və ictimai təhlükəsizliyin təmini sahəsində dövlət idarəetməsinin əsasları, ictimai qaydanın əsaslarıdır [85, 255]. İctimai və xüsusi mülkiyyət, vətəndaşların və hakimiyyət nümayəndələrinin sağlamlığı əlavə obyekt qismində çıxış edir.

2) kütləvi iğtişaşlar dövlət idarəetməsi, ictimai təhlükəsizliyin və ictimai qaydanın qorunması sahəsində ölkənin əsas maraqları kimi vacib obyektlərə, habelə əmlak, hakimiyyət nümayəndələrinin və ayrı-ayrı vətəndaşların şəxsiyyətinə qəsd edir [55, 110].

3) kütləvi iğtişaşların xüsusi obyektini ictimai qayda və ictimai təhlükəsizliyin əsasları və bunların təmini üzrə dövlət orqanlarının fəaliyyətidir. Kütləvi iğtişaşlar zamanı vətəndaşların və hakimiyyət nümayəndələrinin sağlamlığı, şərəf və ləyaqəti, dövlət orqanlarının normal fəaliyyəti, müxtəlif subyektlərin mülkiyyət hüququ, vətəndaşların şəxsi hüquq və azadlıqları (məsələn, sərbəst hərəkət etmək hüququ və s.) bilavasitə obyekt ola bilər [51, 189].

A.A.Abdulmanov göstərilən mövqelərdən üçüncüsünü qəbul edir [28, 46-47]. Tamamilə eyni mövqə A.Z.İlyasov tərəfindən də müdafiə olunur [64, 51-52]. E.A.Aripovun fikrincə, kütləvi iğtişaşların bilavasitə obyektini ictimai təhlükəsizlik, habelə insanların həyat və sağlamlığı, dövlət, ictimai və şəxsi mülkiyyətidir. Burada ictimai təhlükəsizlik əsas, şəxsiyyət və mülkiyyət isə əlavə obyektidir [31, 122].

Kütləvi iğtişaşların əsasən ictimai asayişin və təhlükəsizliyin

qorunmasına görə məsul olan dövlət orqanlarına qarşı yönəldiyini [37, 61; 125, 43], kütləvi iğtişaşların şəxsi mülkiyyətə ziyan vuran, vətəndaşların sağlamlığına və həyatına təhlükə törədən, dövlət orqanlarının nüfuzuna xələl gətirən, onların normal fəaliyyətini pozan, ictimai asayişin və ictimai təhlükəsizliyin əsaslarına qəsd edən cinayət olduğunu [126, 67], kütləvi iğtişaşların yalnız ictimai təhlükəsizliyin əsaslarına qəsd edən cinayət olduğunu, kütləvi iğtişaşların əlavə obyektləri kimi ictimai və şəxsi mülkiyyət, vətəndaşların və hakimiyyət nümayəndələrinin sağlamlığının çıxışı etdiyi [55, 110] hesab edilən fikirlərə rast gəlmək mümkündür.

Fikrimizcə, kütləvi iğtişaşların CM-in Xüsusi hissəsinin hansı fəslinə (dövlət idarəetməsi və ya ictimai təhlükəsizlik) daxil edilməsi cinayətkarlıqla mübarizə baxımından prinsiplial fərqli əhəmiyyət kəsb etmir. Ümumi qaydaya görə, qanunverici cinayət tərkiblərini CM-in Xüsusi hissəsində bilavasitə əsas qəsd obyektinə görə yerləşdirir. Kütləvi iğtişaşlarla bağlı xarici və ölkədaxili cinayətkarlıq praktikasının öyrənilməsi göstərir ki, məqsəd və motivlərinə görə olduqca müxtəlif çarələrdə meydana gələn bu təzahürün qəsd obyektlərini bütün hallar üçün ümumiləşdirmək mümkün deyil. Başqa sözlə, cinayət-hüquq nəzəriyyəsində kütləvi iğtişaşların obyektləri kimi sadalanan dövlət idarəetmə qaydası, şəxsiyyət, mülkiyyət və s. dəyərlərin hər bir halda zərər çəkməsi zəruri şərt deyildir. Yeganə ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, kütləvi iğtişaşlar bütün hallarda ictimai qaydanın və asayişin pozulması ilə müşayiət olunur. Bu mənada İngiltərə və ABŞ qanunvericiliyinin mövqeyi daha məntiqlidir, ona görə ki, iğtişaşın konkret dəyərlərə faktiki zərər vurması deyil, belə zərər vurmaq təhlükəsini yaratması tövsifedici şərt kimi qəbul olunur.

Nəticə etibarlı ilə hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-də kütləvi iğtişaş cinayəti "İctimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlər" fəslinə daxil edildiyi üçün, onun

bilavasitə əsas obyektini ictimai təhlükəsizliyə təminat verən ictimai münasibətlər hesab edilməlidir.

Digər tərəfdən, qəsd obyektini ilə bağlı mübahisəli məsələyə Azərbaycan qanunvericisi dəqiq həll mexanizmi ilə cavab verir. Belə ki, CM-in 220.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, əməlin kütləvi iğtişaş hesab edilməsi üçün, bir halda, kütlə tərəfindən zorakılıqlar, talanlar, yanğınlar törədilməli, özgə əmlakı məhv edilməli, odlu silah, partlayıcı maddələr və ya qurğular tətbiq edilməli (yaxud bu hərəkətlərdən ən azı biri törədilməli), digər halda, hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilməlidir (bu hərəkət də, öz növbəsində, birinci halda göstərilən hərəkətlərin hər hansı məcmusu ilə birləşdirilə bilər).

Beləliklə, kütlənin davranışının iğtişaş hesab edilməsi üçün, heç də hər bir halda zorakılıq, talan, yanğın və s. hərəkətlərin edilməsi vacib deyildir, burada hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilməsi faktı əməlin tövsifi üçün kifayət edə bilər. Yaxud kütlə tərəfindən göstərilən hərəkətlərin törədildiyi hallar üçün, hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilib ya göstərilməməsi vacib deyildir. Mümkündür ki, iğtişaş yerində hakimiyyət nümayəndələri olmasın və ya onların hadisə yerinə çatmasınadək iğtişaş başa çatmış olsun, yaxud onlar hadisə yerinə çatdıqda heç bir müqavimətlə üzləşməsin, yəni kütlə onların tələblərinə tabe olsun. Bu hallar, əgər CM-in 220.1-ci maddəsilə sadalanan hərəkətlər faktiki olaraq törədilmişdirsə, əməlin kütləvi iğtişaş kimi tövsifinə mane olmur.

Kütləvi iğtişaşların obyektiv cəhəti aşağıdakı cinayətkar hərəkətlərin törədilməsində ifadə olunur:

1. Zorakılıqların, talanların, yanğınların törədilməsi, əmlakın məhv edilməsi, odlu silahın, partlayıcı maddələrin və ya qurğuların tətbiq edilməsi, yaxud hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilməsi ilə müşayiət olunan kütləvi iğtişaşları təşkil etmə (CM-in 220.1-ci maddəsi);

2. Belə iğtişaşlarda iştirak etmə (CM-in 220.1-ci maddəsi);

3. Hakimiyyət nümayəndəsinin qanuni tələblərinə fəal şəkildə tabe olmamağa və kütləvi iğtişaslara, habelə vətəndaşlara qarşı zorakılıq etməyə çağırışlar (CM-in 220.2-ci maddəsi).

Kütləvi iğtişaşlarla bağlı zorakılıq hərəkətlərinin tədqiqi tövsif praktikası və cinayətkarlıqla mübarizə baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdəndir ki, kütləvi iğtişaşlarla bağlı aparılmış dissertasiya tədqiqatlarında zorakılıq hərəkətlərinin təhlilinə geniş yer ayrılır. Xüsusən, müəlliflərdən A.A.Abdulmanov zorakılıq dedikdə, kütlənin kənar şəxslərə qarşı döymə, sağlamlığa müxtəlif dərəcəli xəsarətlər yetirmə kimi hərəkətlərin nəzərdə tutulduğunu qeyd edir [28, 68]. Eyni mövqeni E.A.Aripov da qəbul edir [31, 142].

A.Z.İlyasovun fikrincə, kütləvi iğtişaşlar zamanı zorakılıq insan sağlamlığına müxtəlif dərəcəli zərər vurulması, döymə və ya işgəncə vermə formasında təzahür edə bilər. Sağlamlığa qəsdən ağır zərər vurma əməllərini çıxmaq şərti ilə digər bütün fiziki zorakılıq hərəkətləri kütləvi iğtişaşlar tərkibi ilə əhatə olunur, yəni bu halda CM-in həmin əməllərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan maddələrinə istinad edilməsi tələb olunmur. Kütləvi iğtişaşların gedişində törədilən qətl, zorlama, quldurluq kimi cinayətlər isə məcmu qaydada tövsif olunur [64, 63].

CM-in 15.4-cü maddəsinə uyğun olaraq kütləvi iğtişaşlar ağır cinayətlər qrupuna daxildir. Qeyd edək ki, CM-in 15-ci maddəsinin ilkin redaksiyasına uyğun olaraq, kütləvi iğtişaşlar xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına aid edilirdi. Belə ki, 15.4-cü maddənin ilkin redaksiyasına uyğun olaraq, törədilməsinə görə 10 ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqi mümkün olan bütün əməllər xüsusilə ağır cinayətlərə aid edilirdi. 2 iyul 2001-ci il tarixli qanunla CM-in 15-ci maddəsinə edilən dəyişikliklərdən sonra 10 il həddi 12 il həddi ilə əvəz olunmuşdur. Bu isə kütləvi iğtişaşlar cinayətini xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasından ağır cinayətlər kateqoriyasına keçirmişdir.

Fikrimizcə, kütləvi iğtişaşların ağır cinayətlər kateqoriyasına aid edilməsi düzgün deyildir. Bu halı aradan qaldırmaq üçün CM-in 220.1-ci maddəsinin sanksiyasında cəzanın yuxarı həddinin ən azı bir il yüksəldilməsi tələb olunur.

Ümumiyyətlə, kütləvi iğtişaşlar gedişində törədilən digər bütün ağır və xüsusilə ağır cinayətlər əməlin məcmu qaydada tövsif olunmasını tələb edir.

Lakin məhkəmə təcrübəsində buna əks olan tövsif praktikası mövcuddur. Məsələn, 16 oktyabr 2003-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərinin nəticələrinə etiraz olaraq keçirilmiş kütləvi iğtişaşlarda bir polis əməkdaşının və iki mülki şəxsin sağlamlığına ağır xəsarət yetirilmiş olsa da, məhkəmə CM-in 126-cı maddəsinə tətbiq etməmiş, təqsirkarların əməli CM-in 220.1-ci və 315.2-ci maddələri ilə tövsif edilmiş, Təqsirkarların əksər qismi barəsində 3 il müddətinə azadlıqdan şərti məhkum etmə cəzası təyin edilmişdir [10; 11; 12; 13].

Bu cür tövsif və cəza təyini nə əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, nə də baş vermiş nəticələrin ağırlığına uyğun deyil. Qeyd etmək kifayətdir ki, həmin cinayətin tək bir nəticəsi, daha doğrusu, 3 nəfərin sağlamlığına ağır zərər vurulması CM-in 126.2.1-ci maddəsinin tətbiq edildiyi halda altı ildən on bir ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqini tələb edir və bu əməl iğtişaşlar gedişində faktiki olaraq törədilmişdir.

Fikrimizcə, göstərilən məhkəmə tövsifi düzgün aparılmamışdır. Belə ki, CM-in müvafiq maddələri tövsifdə göstərilməmiş və bu da təqsirkarlar barəsində əsassız yüngül cəzaların tətbiqinə səbəb olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 16 fevral 2005-ci il tarixdə 13 sayılı cəzaçəkmə müəssisəsində baş verən iğtişaşlarda sağlamlığa ağır zərər vurma faktı baş verməsə də, təqsirkarlar barəsində yeddi ildən on bir ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzaları təyin edilmişdir [14].

İstintaq və məhkəmə təcrübəsində həmin konstruksiyaların düzgün təfsir edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Ali Məh-

kəməsinin Plenumu müvafiq qərarlarında izahatlar verməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir. Xüsusən, “Oğurluq, soyğunçuluq və quldurluğa dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 3 mart 2005-ci il tarixli 1 №-li qərarın 23-cü bəndinə uyğun olaraq, həyat və ya sağlamlıq üçün təhlükəli olmayan zor tətbiq etməkdə, döymə və ya digər zorakı hərəkətlərlə zərərçəkmiş fiziki ağrı yetirmə və ya onun azadlığının məhdudlaşdırılması ilə bağlı hərəkətlər etmək (əl-ayağını bağlama, qollarına qandal keçirmə, ağızı bağlı otaqda saxlama və s.); həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli zorakılıq dedikdə isə, elə zorakılıq başa düşülməlidir ki, təqsirkarın hərəkətləri zərərçəkmişə ağır, az ağır zərər vurma, həmçinin sağlamlığın qısa müddət pozulmasına və ya ümumi əmək qabiliyyətinin cüzi itirilməsinə səbəb olmuş yüngül zərər vurma ilə nəticələnmiş olsun [6].

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Əmlakı zorla tələb etmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 25 dekabr 1998-ci il tarixli qərarının 6-cı bəndində göstərilir ki, həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli zorakılıq tətbiq etmə hədəsi dedikdə, zərər çəkmiş şəxsə az ağır bədən xəsarəti, yaxud səhhətin qısa müddətə pozulmasına və ya əmək qabiliyyətinin uzun müddət cüzi itirilməsinə səbəb olan xəsarət yetirmə, həmçinin belə ziyan vurmasa da yetirilən anda zərər çəkmiş şəxsin həyatı və səhhəti üçün real təhlükə törədən zorakılıq hərəkətləri, habelə belə zor ediləcəyi ilə hədələməklə edilən hərəkətlər başa düşülməlidir [7].

Cinayət qanunvericiliyi tarixində “talan” anlayışı ilk dəfə 1922-ci il CM-də kütləvi iğtişaların konstruksiyasına daxil edilsə də, o, bu Məcəllənin qəbulundan əvvəlki illərə dair bir sıra sənədlərdə artıq istifadə olunurdu. Məsələn, Petroqrad Hərbi-İnqilab Komitəsinin çağırışlarından birində yazılırdı ki, “Oğurluq, quldurluq, hücum və talan cəhdləri dərhal cəzalandırılacaq. Bu cinayətlərdə təqsirli olanlar hərbi-inqilab məhkəməsi tərəfindən amansızcasına cəzalandırılacaq” [62, 21]. Xalq Komissarları Sovetinin “İnqilabi tribunallar haqqında”

4 may 1918-ci il tarixli dekretində göstərilirdi ki, əksinqilabi cinayətlərlə yanaşı tribunallar talan, rüşvətxorluq, saxtakarlıq və s. işlərə baxırlar [119].

Cinayət hüquq ədəbiyyatlarında talanlara verilən anlayışlar demək olar ki eyni məzmunludur. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. Talanlar: idarə, müəssisə və təşkilatlara və ya vətəndaşlara məxsus mənzil, müxtəlif bina və qurğuların dağıdılması və qarət edilməsidir [36, 195]; yaşayış və başqa binaların, nəqliyyatın, əlaqə vasitələrinin dağıdılması və ya zədələnməsi, mağaza və anbarların qarət olunmasıdır [130, 410]; yaşayış və xidməti binaların dağıdılması və ya korlanması, avadanlıq və predmetlərin məhv edilməsi, əmlakın qəsdən məhv edilməsi və ya korlanmasıdır [131, 214]; yaşayış və ya istehsalat binalarının qarət edilməsi, orada olan əmlakın məhv edilməsi və ya korlanmasıdır [28, 41]; dövlət, şəxsi və ictimai əmlaka ziyan vurulması, şəxsiyyətə qəsd edilməsidir [64, 63]; yaşayış yerlərinin, mağazaların, müəssisələrin dağıdılması, qarət edilməsi, abidə və digər mədəni dəyərlərin təhqir edilməsidir [31, 138].

Kütləvi iğtişalar zamanı əmlakın məhv edilməsi konkret məsələdir və burada özgə əmlakının qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan məhv edilməsi tövsif üçün əhəmiyyət kəsb etmir. Predmet o vaxt məhv edilmiş sayılır ki, onu təmir və ya bərpa etməklə ilkin vəziyyətinə və ya buna yaxın vəziyyətə qaytarmaq mümkün deyildir [18, 299].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kütləvi iğtişalar gedişində əmlakın tam məhv edilmədiyini, yəni bərpası mümkün olan dərəcədə korlandığı və ya zədəndiyi halları əhatə etmək üçün CM-in 220.1-ci maddəsində “əmlakın məhv edilməsi” sözlərindən sonra “və ya zədənməsi” sözləri əlavə edilməlidir. Qeyd edək ki, CM-in 221.1-ci maddəsində xuliqanlıq cinayətinə münasibətdə məsələ məhbub qaydada həll edilmişdir.

Əmlakın zədələnməsi – qəsd nəticəsində əmlakın vəziyyətinin pisləşməsinə, faydalı cəhətlərinin müəyyən hissəsini itirməsini

və istifadə üçün qismən yararsız hala düşməsinə nəzərdə tutur. Zədələmə faktı o halda təsdiqlənir ki, əmlakı təmir və ya bərpa yolu ilə əvvəlki vəziyyətə qaytarmaq mümkündür [18, 300-301].

Əmlakın məhv edilməsi və ya zədələnməsi ilə bağlı məsələlər istintaq və məhkəmə praktikasında zidiyyətlərə yol açdığı üçün, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Xuliqanlıq işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 23 mart 2004-cü il tarixli qərarında bu məsələyə aydınlıq gətirilmişdir. Belə ki, həmin qərarın 4-cü bəndinə əsasən, “əmlakı məhv etmək dedikdə, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, əmlaka sonradan bərpa edilməsinin mümkün olmayacağı dərəcədə zərər vurulması, əmlakın zədələnməsi dedikdə isə, ona sonradan bərpa oluna biləcək dərəcədə zərər vurulması başa düşülməlidir”.

Məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, kütləvi iğtişaş iştirakçıları tərəfindən əmlakın məhv edilməsi bəzən silah əldə olunması məqsədinə xidmət edir. Məsələn, 16 oktyabr 2003-cü il tarixdə Bakıda baş vermiş kütləvi iğtişaşlarda cinayət iştirakçıları Milli Parkda qoyulmuş oturaqları sındıraraq taxta parçalarından dəyənəklər düzəltmiş, habelə beton döşəmə piltələrini dağıtmaqla beton parçalarını silah qisimində istifadə etmək üçün götürmüşdülər [12]. Yaxud 16 fevral 2005-ci ildə 13 saylı cəzaçəkmə müəssisəsində baş vermiş iğtişaşlar zamanı məhkumlar müəssisəyə məxsus çarpayıları və digər əmlakı sındıraraq onları silah qisimində istifadə oluna bilən əşyalara çevirmişdilər [14].

İstənilən halda, subyektiv cəhətdən asılı olmayaraq kütləvi iğtişaşlar gedişində dövlət, ictimai və ya şəxsi mülkiyyətin məhv edilməsi CM-in 220.1-ci maddəsinin mənasında əmlakı məhv etmə hesab olunmalıdır.

Kütləvi iğtişaşlarda əksər hallarda əldəüzəltmə yandırıcı və partlayıcı vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn, Nardaranda baş vermiş kütləvi iğtişaşlar zamanı çevik polis alayının avtomobillərinə bu cür yandırıcı vasitələr atılmışdı [9].

Kütləvi iğtişaşların tövsifi zamanı təqsirkarlar tərəfindən silahın əldə edilməsi, gəzdirilməsi, saxlanması kimi hərəkətlərə

hüquqi qiymət silahın iğtişaşlar gedişində və ya ondan əvvəl əldə edilmiş olması nəzərə alınmaqla həll edilməlidir. Fikrimizcə, odlu silah, partalayıcı maddə və qurğuları iğtişaşların başlanılmasınadək əldə edib saxlamış şəxslər CM-in 220.1-ci maddəsilə yanaşı 228-ci maddəsilə də məsuliyyətə cəlb edilməlidir. Məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, bu sahədə tövsif düzgün aparılır. Məsələn, 2002-ci ildə baş vermiş Nardaran hadisələrində təqsirli bilinmiş A.-nın əməli digər maddələrlə yanaşı həm də 228.1-ci maddə ilə tövsif olunmuşdur ona görə ki, iğtişaşlardan sonra yaxalanarkən onun üzərində “Makarov” tipli tapança olmuşdur.

CM-in 220.1-ci maddəsi hakimiyyət nümayəndələrinə silahlı müqavimət göstərilməsini müstəqil hərəkət kimi müəyyən edir. Hakimiyyət nümayəndəsi funksiyaları anlayışı altında dövlət hakimiyyəti subyektlərinin, habelə yerli idarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri nəzərdə tutulur. Hakimiyyət nümayəndələrinin səlahiyyəti öz səlahiyyətləri çərçivəsində vətəndaşlar və istənilən idarəçilik və ya mülkiyyət mənsubiyyətli təşkilatlar üçün icrası məcburi olan tələblər irəli sürmək və qərarlar qəbul etmək imkanından ibarətdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsi dövlət hakimiyyətini qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti kimi qollara ayırır [1]. Buna görə də, hakimiyyət nümayəndəsi dedikdə, göstərilən üç hakimiyyəti təşkil edən şəxslər nəzərdə tutulur.

CM-in 220-ci maddəsinin mənasında, hakimiyyət nümayəndəsi həm vəzifəli şəxslər, həm də vəzifəli olmayan və dövlət adından müəyyən funksiyaları həyata keçirən qulluqçular ola bilər. Şəxsin hakimiyyət nümayəndəsi hesab olunması üçün ona tabeliyində olmayan müəyyən və ya qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə münasibətdə daimi və ya müvəqqəti əsaslarla (məsələn, müvəqqəti olaraq hüquqmühafizə funksiyaları yerinə yetirən hərbi qulluqçular, təşkilati-sərəncamverici vəzifələr daşıyan müvəqqəti dövlət komissiyasının üzvləri və s.) qanuni surətdə hər hansı sərəncam imkanı verilmiş olmalıdır.

Cinayət Məcəlləsinin kommentariyalarında hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilməsi anlayışı kütləvi iğtişaş iştirakçılarının silah (odlu və ya soyuq) tətbiq etməklə, hakimiyyət orqanının müvafiq səlahiyyətli işçilərinin öz funksiyalarını yerinə yetirməsinə maneçilik törətmələri kimi şərh olunur. Məsələn, A.V.Brilliantovanın redaktəsi ilə dərc olunmuş kommentariyada hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilməsi kütləvi iğtişaş iştirakçıları tərəfindən öz vəzifələrini yerinə yetirən hakimiyyət nümayəndələrinə (milis və xüsusi xidmət əməkdaşlarına, ictimai qaydanın qorunmasına cəlb edilmiş hərbi qulluqçulara, drujinaçılara və s.), habelə hakimiyyətin istənilən digər qolunun nümayəndələrinə silah (odlu və ya soyuq) tətbiqi və ya silah tətbiqi hədəsi ilə fəal müqavimət göstərilməsi kimi şərh verilir [186]. Eyni məzmunlu şərh A.İ.Çuçayevin redaktəsi ilə nəşr olunmuş kommentariyada [187] və bu məsələnin tədqiq olunduğu monoqrafiyalarda da verilir [49, 11-12; 129, 58].

A.A.Abdulmanov və A.Z.İlyasov tərəfindən kütləvi iğtişaşlarla bağlı aparılmış dissertasiya tədqiqatlarının nəticəsi olaraq, hakimiyyətə silahlı müqavimət göstərilməsinə yuxarıda göstərilən məzmunlu anlayış verilmişdir. Bununla yanaşı, müəlliflər tam haqlı olaraq qeyd edirlər ki, hakimiyyət nümayəndəsində müqavimət zamanı istifadə olunan silahlar dedikdə, təkcə bu sözün birbaşa mənasında silah deyil, silah qismində istifadə oluna bilən, yəni canlı hədəfin həyat və sağlamlığı üçün təhlükəli olan digər predmetlər də əhatə olunmalıdır [28, 72; 64, 70].

Hakimiyyətə silahlı müqavimət istənilən odlu və ya soyuq silahdan, habelə daşınması və saxlanması xüsusi razılıq tələb edən və canlı hədəfi vurmaq üçün nəzərdə tutulan, başqa istifadə təyinatı olmayan əşyaların tətbiqi və ya tətbiq hədəsi altında hakimiyyət nümayəndəsinin öz öhdəliklərini yerinə yetirməsinə maneçilik törətmə kimi başa düşülməlidir.

Misal üçün qeyd edək ki, 16 oktyabr 2003-cü il tarixdə Bakıda baş vermiş iğtişaşlarda iştirakçılar Milli Parkın skamyalarını

sındırmaqla əldə etdikləri dəyənəklərlə və beton döşəmələri dağıtmaqla əldə edilən daş parçaları ilə dövlət, ictimai və şəxsi mülkiyyətə külli miqdarda ziyan vurmuş, habelə onlarla insanın sağlamlığına müxtəlif dərəcəli xəsarətlər yetirmişdilər [12].

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, CM-in 220.1-ci maddəsində “silahlı” sözünün “silah və silah qismində istifadə oluna bilən əşyalarla” sözləri ilə əvəz edilməsini zəruri hesab edirik.

Hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilməsi həmçinin CM-in 315.2-ci maddəsinin tərkibini yaradır. Azərbaycanda kütləvi iğtişaşla bağlı məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, iğtişaşlar zamanı hakimiyyət nümayəndələrinə həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli olan müqavimət göstərilməsi CM-in 220.1-ci və 315.2-ci maddələri ilə məcmu qaydada tövsif edilir [10; 11; 12; 13]. Qeyd edək ki, cinayət-hüquq nəzəriyyəsində məsələnin bu qaydada həllinə münasibət birmənalı deyildir. Məsələn, L.V.İnoqamova-Xeqay, A.İ.Raroq və A.İ.Çusayevin redaktəsi ilə nəşr olunmuş “Cinayət hüququ” dərsliyində bu əməllərin kütləvi iğtişaşlara görə məsuliyyət müəyyən edən maddə ilə yanaşı, hüquqmühafizə orqanı əməkdaşının həyatına qəsd etmə maddəsi (RF CM-in 317-ci maddəsi) tövsif edilməli olduğu göstərilir [130, 410].

RF CM-in qeyd olunan maddəsinə analoji tərkib AR CM-də nəzərdə tutulmamışdır. Ola bilsin, elə bu səbəbdən, yəni müvafiq maddənin olmamasına görə istintaq və məhkəmə orqanları CM-in 315.2-ci maddəsinə istinad edirlər. Fikrimizcə, bu cür tövsif praktikası düzgün deyildir. CM-in 220.1-ci maddəsilə nəzərdə tutulan cinayət (hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərmə) CM-in 315.2-ci maddəsilə nəzərdə tutulan cinayətə münasibətdə xüsusidir. Bu isə, tövsif zamanı ümumi və xüsusi normaların rəqabətinə əsasən, CM-in yalnız 220.1-ci maddəsinin tətbiqini tələb edir. Belə ki, bu maddə 315.2-ci maddə ilə müqayisədə həm də daha ciddi cəza sanksiyası müəyyən edir.

Kütləvi iğtişaş zamanı öz qanuni vəzifələrini yerinə yetirən hakimiyyət nümayəndəsinin qətlə yetirildiyi və ya sağlamlığına ağır xəsarət yetirildiyi hallarda isə, əməl CM-in 220.1.-ci maddəsilə əhatə olunmur. Burada CM-in müvafiq olaraq 120.2.3-cü və 126.2.2-ci maddələri ilə məcmu tövsif tələb olunur.

Kütləvi iğtişaşların qarşısını almağa çalışan vətəndaşlara qarşı göstərilən silahlı müqavimət hakimiyyət nümayəndəsinə göstərilən silahlı müqavimətə bərabər tutulmasa da, nəticəsindən asılı olaraq belə əməllər xüsusi cinayət tərkiblərinin yaranmasına səbəb olur. Belə ki, iğtişaşın qarşısını almağa çalışan vətəndaşların sağlamlığına ağır zərər vurulması və ya onların qətlə yetirilməsi CM-in 220.1.-ci maddəsi ilə yanaşı müvafiq olaraq 126.2.3-cü və 120.2.3-cü maddələri ilə də məcmu qaydada tövsif olunur.

Hakimiyyət nümayəndələrinə müqavimət göstərərək çox vaxt bədən xəsarətlərinin yetirilməsi üçün xüsusi olaraq uyğunlaşdırılmış predmetlərdən istifadə edilir. Əşyaların bədənə xəsarət yetirmək üçün xüsusi olaraq uyğunlaşdırılması dedikdə, əşyanın yaralamaq xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması məqsədilə onun mexaniki şəkildə emal edilməsi başa düşülür. Məsələn, bu, çubuğun üzərinə iti metal ucluğun taxılması, kəmərin baş hissəsinə onun çəkisinin artırılması üçün metal plastinanın yapışdırılması, əşyanın formasının dəyişdirilməsi və s. yollarla mümkündür.

İnsan sağlamlığına zərər vura biləcək istənilən əşyadan, xüsusən balta, yaba, metal çubuqlar və s. kimi alətlərdən istifadə etməklə göstərilən silahlı müqavimət insanlar üçün bıçaqdan istifadə etmək qədər, bəzi hallarda isə daha çox təhlükə yaradır. Deməli, kütləvi iğtişaş iştirakçılarının cinayətlərini tövsif olunmasına təsir göstərən silahlara təkcə qanunda sadalananlar deyil, həm də digər qeyd olunan predmetlər aid edilməlidir. Əsas şərt odur ki, həmin silahlar təqsirkarlar tərəfindən kütləvi iğtişaşlarda istifadə etmək üçün hazırlanmış və gətirilmişdir.

Odlu silahdan və digər silahlardan istifadə bu silahların məhvedici imkanlarından məqsədyönlü şəkildə istifadə etməklə

hədəfə zərər yetirilməsini nəzərdə tutur. Qeyd olunan silahlardan istifadə cəhdi dedikdə hər şeydən əvvəl bu əşyaların köməyi ilə zərərçəkmişə yaxud zərərçəkmişlərə fiziki xəsarətin yetirilməsinə yönəlmiş hərəkətlər başa düşülür [41, 24].

Silahın təkcə bilavasitə təyinatı üzrə istifadə olunması deyil, habelə silahın hədə-qorxu vasitəsi kimi istifadəsi (havaya atəş açma, partlayıcı vasitələri istifadə təhdidi ilə nümayiş etdirmə və s.) də hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət kimi nəzərdən keçirilir.

Hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilməsi müstəqil cinayət kimi CM-in 315.2-ci maddəsinin tərkibini yaradır. Lakin bu əməlin kütləvi iğtişaş zamanı törədilməsi CM-in 315.2-ci maddəsinin tətbiqini tələb etmir və əməl 220-ci maddə ilə əhatə olunur. Bununla belə, iğtişaş zamanı saxlanılması və ya daşınması qadağan edilmiş silahlardan istifadə halı aşkar edildikdə, əməl CM-in 228-ci maddəsi ilə məcmu qaydada tövsif olunmalıdır. Məsələn, 2005-ci ildə baş vermiş məlum hadisələr zamanı Gəncə şəhər Polis İdarəsinin sabiq rəisi N.Əfəndiyev CM-in 28, 220.1-ci (kütləvi iğtişaş hazırlıq), 228.1-ci (qanunsuz olaraq odlu silah əldə etmə, saxlama, gəzdirmə, daşıma, satma) və 278-ci (hakimiyyəti zorla ələ keçirmə və ya onu zorla saxlama) maddələri ilə məsuliyyətə cəlb olunmuşdu [180].

Qeyd edək ki, bəzi müəlliflərin fikrincə, kütləvi iğtişaş iştirakçılarının və təşkilatçıların əməlləri tövsif olunarkən silahlılıq əlaməti qanunda nəzərdə tutulduğu üçün əlavə olaraq silahların qanunsuz şəkildə əldə edilməsi və saxlanılması haqda maddənin tətbiqinə ehtiyac yoxdur. Biz bu fikirlə razılaşmırıq.

Kütləvi iğtişaş cinayətlərinin tövsifi zamanı obyektiv cəhətlə bəzi meydana çıxan daha bir məsələ CM-in 220-ci və 233-cü maddələrinin rəqabətidir. Məlum olduğu kimi, CM-in 233-cü maddəsi ictimai qaydanı kobud surətdə pozan və ya hakimiyyət nümayəndəsinin qanuni tələblərinə tabe olmamaqla əlaqədar olan, yaxud nəqliyyatın, müəssisə, idarə və təşkilatın normal

fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olan hərəkətlərin bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsini təşkil etmə və ya bu cür hərəkətlərdə fəal iştirak etməyə görə məsuliyyət müəyyən edir. Məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, bəzən məhkəmələr yanlış olaraq təqsirkarların əməlini qeyd olunan hər iki maddəyə istinad etməklə tövsif edirlər. Məsələn, 7 may 2002-ci il tarixdə Nardaran qəsəbəsində baş vermiş hadisələr CM-in 220.1-ci, 233-cü və digər maddələri ilə tövsif edilmişdir. İttiham aktında və məhkəmə hökmünün əsaslandırıcı hissəsində CM-in 233-cü maddəsinin tətbiqi onunla əsaslandırılır ki, təqsirkarlar 200-dək qəsəbə sakininin 130 sayılı orta məktəbin qarşısında mitinqə toplaşmalarını, məktəb qarşısında təhqiramiz sözlər işlədərək ictimai qaydanın və məktəbin normal fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olan hərəkətləri təşkil etmiş, bu hərəkətlərdə fəal iştirak etmiş, bundan əlavə ictimai qaydanı kobud surətdə pozan, Nardaran qəsəbəsində nəqliyyatın, idarə və təşkilatın normal fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olan hərəkətlərin törədilməsini təşkil etmişlər [9].

Məhkəmənin fikrincə bu hərəkətlər CM-in 233-cü maddəsinin tərkibini yaratmışdır. Fikrimizcə, bu cür tövsif qaydası yanlışdır. CM-in 233-cü maddəsilə nəzərdə tutulan tərkibin obyektiv cəhəti CM-in 220.1-ci maddəsilə tam əhatə olunur. Kütləvi iğtişaşların tövsifi zamanı CM-in 233-cü maddəsinə istinad etmək olmaz.

Hakimiyyət nümayəndələrinə silahlı müqavimətin məzmunu ilə bağlı ədəbiyyatda ciddi fikir ayrılığına rast gəlinmir. Tədqiqatçılar bu hərəkəti iğtişaş iştirakçılarının silahdan istifadə etməklə hakimiyyət nümayəndələrinə öz funksiyalarını yerinə yetirməkdə mane olması [128, 108], odlu silahı, habelə daşınması xüsusi razılıq tələb edən soyuq silahı tətbiq etməklə və ya tətbiq etmək hədəsi ilə hakimiyyət nümayəndəsinin ictimai asayişin və təhlükəsizliyin qorunması üzrə vəzifələrini yerinə yetirməsinə maneçilik törətməsi [49, 11-12], hakimiyyət nümayəndələrinin üzərinə qanun tərəfindən qoyulmuş öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə mane olmaq, yaxud silah, habelə silah qismində

istifadə olunan predmetləri tətbiq etməklə və ya tətbiq hədəsi ilə hakimiyyət nümayəndələrini qeyri-qanuni hərəkətlərə vadar etmə [55, 111-114; 85, 255-257] kimi izah edirlər.

Hesab edirik ki, bu fikirlərdə hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilməsinin məzmunu kifayət qədər açıqlanır.

Qeyd edək ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə insanların kütləvi iğtişaşlar zamanı istifadə etdiyi silah və silah qismində istifadə olunan predmetlər xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə görə fərqlənir. Məsələn, Özbəkistan hadisələri ilə bağlı baxılmış cinayət işləri üzrə A.A.Abdulmanov tərəfindən aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, 33% hallarda kütləvi iğtişaş odlu silahdan istifadə etməklə, 61% hallarda silah qismində istifadə olunan əşyalardan istifadə etməklə (metal çubuqlar, dəyənəklər, balta və s. alətlər), 6% hallarda isə yandırıcı vasitələr və məhlulardan istifadə etməklə törədilmişdir [28, 71-73].

Bununla belə, son illərdə dünya təcrübəsində kütləvi iğtişaşlar zamanı daha çox partlayıcı və yandırıcı maddələrdən istifadə halları qeydə alınır. Belə hərəkətlər, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanın təcrübəsində də rast gəlinmişdir.

Qanun kütləvi iğtişaşlarda iştirakın iki formasını müəyyən edir: 1) kütləvi iğtişaşların təşkili; 2) belə hərəkətlərdə iştirak etmə.

CM-in 32.3-cü maddəsinə əsasən, cinayətin törədilməsini təşkil etmiş və ya həmin cinayətin törədilməsinə rəhbərlik etmiş, eləcə də mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (cinayətkar təşkilat) yaratmış və ya bunlara rəhbərlik etmiş şəxs cinayətin təşkilatçısı sayılır.

Deməli, CM-in 220.1-ci maddəsinin mənasında təşkil etmə dedikdə, bu cinayətin törədilməsinin həm təşkil olunması, həm də ona rəhbərlik edilməsi nəzərdə tutulur.

Kütləvi iğtişaşların təşkili cinayət-hüquq nəzəriyyəsində bu cinayətin birmənalı qəbul olunmayan məsələləri sırasına aiddir. Əvvəla onu qeyd etməliyik ki, heç də bütün iğtişaşlar qabaqcadan

planlaşdırılmaqla törədilmir. İğtişaşların qəflətən meydana gələn, yaxud başqa sözlə spontan növü mövcuddur ki, belə faktlar hadisələrin təsadüfi axarı zəminində qəflətən meydana gəlir. Xüsusən, idman yarışları zamanı hakimin qərarına etiraz zəminində, yaxud rəqib komandaların azarkeşlər kütləsi arasında meydana gələn iğtişaşlar dünya praktikasına yaxşı məlumdur və belə hallarda iğtişaşlar qəflətən (əvvəlcədən təşkil olunmadan) baş verir. Məsələn, 3 oktyabr 2010-cu ildə Maxaçkalada “Spartak” və “Anji” futbol komandaları arasında keçirilən görüşdə rəqib komandaların azarkeşləri arasında baş verən dava vəziyyəti o həddə çatdırmışdı ki, stadionu xüsusi təyinatlı qüvvələr daxil olmuş, azarkeşlər və xüsusi təyinatlılar arasında toqquşma baş vermiş, oyun yarımçıq saxlanılmışdı [184].

A.A.Abdulmanovun fikrincə, kütləvi iğtişaşların təşkilatçılarınin fəaliyyəti kütləvi iğtişaşların hazırlanmasına bilavasitə yönəlmiş ilkin hərəkətlərdə və kütləvi iğtişaşların törədilməsi zamanı kütləyə rəhbərlik edilməsində ifadə oluna bilər. Kütləvi iğtişaşların hazırlanmasına yönəlmiş hərəkətlər dedikdə, kütlənin toplanılmasına yönəlmiş müxtəlif üsullu çağırışlar, kütləyə yönəldici rəhbərlik, kütlənin dağıntılar törətməyə təhrik edilməsi, iğtişaşların törədilmə planının hazırlanması, onun törədilməsi vaxtı və yerinin müəyyən edilməsi, qəsd obyektlərinin seçilməsi, iştirakçılar arasında rolların əvvəlcədən bölünməsi və s. hərəkətlər başa düşülür [28, 53]. Eyni fikirlərə, A.Z.İlyasovun dissertasiya işində də rast gəlinir [64, 56-57].

E.A.Aripov kütləvi iğtişaşların təşkilini bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən kütlənin dağıntılar, talanlar, yanğınlar və s. bu kimi əməllər törətməyə çağırılması (təhrik edilməsi) kimi izah edən müəlliflərlə razılaşıır. Onun fikrincə, təşkilatçılıq həmçinin kütləvi iğtişaşların törədilməsi zamanı hər cür yönəldici fəaliyyəti əhatə edir: vətəndaşların bu və ya digər üsullarla kütləyə qoşulmağa çağırılması; kütlə arasında təhrikçi böhtan xarakterli düşüncələr yaymaqla onun dağıntılara və talanlara sövq edilməsi;

digər şəxslərlə cinayət əlaqəsinə girməklə kütləvi iğtişaşların hazırlanması; kütlə tərəfindən törədiləcək cinayətkar hərəkətlərin planının hazırlanması; xuliqanlığa meyilli, qəzəbli və «həyatdan narazı», psixi pozuntuları olan və zorakılığa meyilli şəxslərin seçilməsi və təşkilatlandırılması [31, 30].

Kütləvi iğtişaşların təşkili dedikdə, iğtişaşın faktiki olaraq baş tutmasına səbəb olmuş hər hansı hazırlıq hərəkətini qəbul etmək olar. İğtişaş baş tutmadıqda belə hərəkətlər kütləvi iğtişaşlara cəhd və ya işin hallarından asılı olaraq CM-in 220.2-ci maddəsilə tövsif oluna bilər.

Qeyd olunanlar konkret məhkəmə presedentinin misalında təsdiq olunur. Məsələn, 7 may 2002-ci ildə Nardaran qəsəbəsində baş vermiş kütləvi iğtişaşın istintaqı zamanı müəyyən edilmişdir ki, təqsirkarlar bir qrup şəxslə qabaqcadan əlaqə saxlamaqla qəsəbənin təqribən 200 sakininin 130 saylı orta məktəbin qarşısında toplanılmasını təşkil etmiş, bundan sonra kütlə qarşısında çıxış edərək adamları icra nümayəndəliyinin binasının qarşısına getməyə səsləmiş, binaya daxil olaraq icra nümayəndəsinin öz arzusu ilə vəzifədən getməsi barədə yazılmış ərizəni imzalamağa və onu kütlə qarşısında oxumağa məcbur etmişlər [9].

İstinad olunan halda iğtişaşların təşkili və ona rəhbərlik aşağıdakı hərəkətlərlə xülasə oluna bilər:

- qəsəbə sakinlərini bir yerə toplaya biləcək adamlarla qabaqcadan razılıq əldə olunması;
- kütlənin ilkin olaraq toplanacağı yerin və icra nümayəndəliyinin binasına doğru hərəkət marşrutunun qabaqcadan müəyyən edilməsi;
- kütlə qarşısında emosional çıxış etməklə kütlənin tələqinə uğradılması və təşkilatçıların iradəsi ilə hərəkət etməyə təhrik edilməsi;
- əsas məqsədin həyata keçirilməsi (icra nümayəndəsinin işdən çıxma barədə ərizə yazmağa məcbur edilməsi).

Ümumiyyətlə, kütləvi iğtişaların təşkilində həlledici məqam kütləni müvafiq yerə toplamağa yönəldilmiş hərəkətlərdir. İğtişə təşkilatçıları, bir qayda olaraq, kütlənin narazılığına səbəb olmuş hakimiyyət qərarlarına, siyasi, sosial, ictimai şəraitə istinad edirlər. Məsələn, Nardaran hadisələri zamanı qəsəbə sakinləri yerli icra nümayəndəsinin onların razılığı olmadan seçilməsindən narazı idilər. Təşkilatçılar da sakinlərin məhz bu narazılığını kütləyə yönəldici təsir vasitəsi kimi istifadə etmişdilər.

Digər misal kimi, 16 fevral 2005-ci il tarixdə 13 sayılı cəzaçəkmə müəssisəsində baş vermiş iğtişaları göstərmək olar [14]. Bu halda təşkilatçılar “Qulu” ləqəbli məhkumun Qobustan həbsxanasından etap edilməsinə qarşı məhkumlar arasında yaranmış narazılığı psixoloji təsir üsulu kimi istifadə edərək onları iğtişə törətməyə təhrik etmişdilər.

Təşkilatçılığın mahiyyətinə varmaq baxımından, xarici ölkələrin təcrübəsinin ümumiləşdirilmiş nəticələrinə nəzər yetirmək də məqsədə uyğundur. Məsələn, müəlliflərdən A.Z.İlyasov Özbəkistan Respublikasının təcrübəsində baş vermiş iğtişaları öyrənməklə bir sıra diqqətəlayiq nəticələr çıxarmışdır. Xüsusən, 90-cı illərin əvvəllərində Kusavay vilayətində baş vermiş iğtişə zamanı metal çubuqlarla silahlanmış kütlə qarşısında çıxış edən vətəndaş A. “Türklər heç nə başa düşməyiblər, onlara dərs vermək lazımdır!” deyərək kütləyə müraciət etmişdi. Bundan sonra kütlə məshəti türklərinin kompakt yaşadığı yerə doğru hərəkət edərək onlara hücum etmişdi. Digər bir sıra faktları ümumiləşdirməklə müəllif hesab edir ki, kütləvi iğtişələrin tərkibinə onların hazırlanmasına yönəlmiş hərəkətlər də daxildir: vərəqələrin və digər çap məhsullarının istehsalı və yayımı, kütləvi talanlar, dağıntılar, yanğınlar və digər əməllər törətməyə yönəlmiş kütləvi çıxışlar və çağırışlar [64, 55-56].

Qeyd olunan fakt kütləvi iğtişələrə çağırışın konkret formasıdır. Bununla yanaşı, dünya təcrübəsində iğtişələrin uzun müddət ərzində hazırlanmasına, əhalinin psixoloji cəhətdən

yönəldilməsinə həsr edilmiş təbliğat kompaniyaları geniş yayılmış haldır. Bu vəziyyəti E.A.Aripov Oş hadisələrinin misalında tədqiq edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, Oş hadisələrinin baş verməsindən əvvəl mətbuatda geniş təbliğat kompaniyası mövcud olmuş, bu kompaniya ictimai hadisələrin müzakirəsi adı altında faktiki olaraq yerli əhalini sosial və milli zəmində qızışdırmağa yönəlmiş məlumatlar yaymış, “Oş aymağı” adlanan qeyri-formal təşkilat isə hakimiyyət dairələrinin razılığı ilə vilayət qəzetində çağırış xarakterli daimi rubrikaya malik olmuşdu [31, 131-132].

Qeyd edək ki, oxşar xarakterli təbliğat 1995-ci il mart hadisələri ərəfəsində Azərbaycanda da baş vermişdi. Hakimiyyətin zorla dəyişdirilməsinə və kütləvi iğtişələrə çağırışlar qeyd olunan tarixdə bir qrup şəxslər tərəfindən xüsusi pərdələnmiş formada fəal olaraq həyata keçirilirdi [20, 271-274].

Kütləvi iğtişələr həmçinin müxtəlif növ təşkilatçılıq fəaliyyətini ehtiva edir: bu və ya digər yollarla vətəndaşların kütləyə çağırılması, kütlə arasında təxribat, böhtan xarakterli uydurmalar yaymaqla kütlənin talanlara, dağıntılara və digər oxşar cinayətlərə təhrik edilməsi; kütləvi iğtişələrin təşkil edilməsi üçün digər şəxslərlə əlbir olma; kütləvi iğtişə iştirakçılarının cinayətkar əməllər planının hazırlanması, habelə baş tutmuş kütləvi iğtişələrə rəhbərlik etmə [85, 256].

Qeyd olunanlar onu göstərir ki, kütləvi iğtişələr tək bir nəfər və ya bir qrup şəxs, habelə konkret dairəsi qeyri-müəyyən olan şəxslər tərəfindən təşkil oluna bilər. Son onilliklərin dünya təcrübəsi ayrı-ayrı ölkələrdə baş verən iğtişələrdə xarici kəşfiyyat qüvvələrinin böyük, bəzən isə həlledici rolə malik olduğunu göstərir. Bu praktika kütləvi iğtişələrin kriminal təzahür kimi təbiətini mürəkkəbləşdirir, onunla mübarizəni siyasi müstəviyə çıxarır.

Kütləvi iğtişələrin təşkilatçısının fəalliyəti aşağıdakılarda ifadə oluna bilər: ilkin fəaliyyətdə, yəni təqsirkarın hərəkətləri bilavasitə kütləvi iğtişələrin hazırlanmasına yönəlir; baş vermiş kütləvi iğtişələr zamanı kütləyə birbaşa rəhbərlik etməkdə.

Kütləvi iğtişəşlərin təşkil kütləyə bilavasitə rəhbərlik, kütlənin talanlar və digər cinayətlər törətməyə sövq edilməsi, iğtişəşlər planının hazırlanması, iğtişəşlərin yerinin və vaxtının müəyyən olunması, qəsd obyektlərin seçilməsi, iştirakçılar arasında funksiyaların bölüşdürülməsi və s. hərəkətləri nəzərdə tutur. Qeyd olunan əməllərdən hər hansı birinin törədildiyinin sübuta yetirilməsi şəxsin kütləvi iğtişəşlərin təşkilatçısı kimi tanınmasına əsas verir.

Beləliklə, söhbət kütləvi iğtişəşlərin törədilməsinə təşəbbüsün göstərilməsindən və kütlənin hərəkətlərinə rəhbərlik etməkdən gedir. Kütləvi iğtişəşlərin gedişində törədilən ilk cinayətlər kütləni birləşdirir və onu, o cümlədən həmin ana qədər bir dəfə də olsun kriminogen fəallıq göstərməmiş şəxsləri digər cinayət əməllərində iştiraka sövq edir. Kütləvi iğtişəşlərin ictimai təhlükəliliyinin yüksək dərəcəyə malik olması müəyyən dərəcədə məhz göstərilən xüsusatla bağlıdır.

Kütləvi iğtişəşlərin təşkilatçıları arasında zəif şəkildə ifadə olunmuş rol bölgüsünü də görmək mümkündür: təşkilatçılar bəzən həm də cinayət əməllərinin icraçılarına çevrilirlər [64, 56-57].

Məsələn, 2003-cü ilin oktyabr hadisələri zamanı Azərbaycanın radikal müxalifət qüvvələri Bakıda kütləvi iğtişəşlər törədərkən onlarla sahibkarların mağazalarına ziyan dəymiş, onlar talanlara məruz qalmışdılar, halbuki həmin əməllər kütləvi iğtişəşlərin “ssenarisinə” daxil deyildi.

Kütləvi iğtişəşlərlə bağlı başlanılmış cinayət işlərinin öyrənilməsi göstərir ki, bu cinayətlərlə bağlı araşdırma apararı istintaq bölmələri cinayətin təşkilatçılarıнын müəyyən edilməsində və hüquqi tövsifində çətinliklərlə üzləşirlər. Buna görədir ki, istintaq orqanları kütləvi iğtişəş iştirakçılarını həm kütləvi iğtişəşlərin təşkilinə, həm də CM-in 220-ci maddəsində sadalanan digər əməlləri törətməyə görə məsuliyyətə cəlb etmişlər. Nəticədə, kütlənin arasında olan və kütləvi iğtişəşlərdə iştirak edən şəxslərin əksəriyyəti kütləvi iğtişəşlərin fəal iştirakçıları kimi tanınmışlar.

Təcrübənin təhlili göstərir ki, kütləvi iğtişəşlərin təşkilatçısı adətən həm də təhrikçi qismində çıxış edir. Kütləvi iğtişəşlərin meydana çıxmasına təşəbbüs göstərən, onları yönəldən təşkilatçılar oynadıqları fiziki roldan asılı olmayaraq cinayətlərin törədilməsində əsas şəxsə çevrilirlər. İnsanların belə cinayətlərdə iştirak dərəcəsini xarakterizə edən həmin məqam hər hansı şəxsi kütləvi iğtişəşlərin təşkilatçısı qismində qəbul edərkən nəzərə alınmalıdır. Bu məqam təşkilatçının məsuliyyət həddinin müəyyən edilməsi üçün də əsas rolunu oynaya bilər.

Bir qayda olaraq, kütləvi iğtişəşlərin təşkilatçısını çox məhdud çevrə tanıyır və onlar hüquqmühafizə orqanlarının və fəal iştirakçıların nəzərinə çarpmırlar. Sonra isə ssenari təqribən belə bir şəkildə inkişaf edir: kütlədəki insanlar bir-birini qarşılıqlı şəkildə qızıdırır və iştirakçılardan biri cinayətlərin bilavasitə təşkilatçısına çevrilir. Yəni, bir növ şaxələnmiş təşkilatçılar şəbəkəsi formalaşır. Kütləvi iğtişəşlərin əsl təşkilatçıları isə nəzərdən yayınır, kənar müşahidəçiyə çevrilir və onların baş vermiş hadisələrə bağlılığını sübut etmək çətinləşir, çünki onlar cinayətin obyektiv cəhətinə daxil olan heç bir hərəkətə faktik olaraq yol vermirlər.

Bu cür hərəkətləri həyata keçirməyə müvəffəq olduqda təşəbbüskarlar kütləvi iğtişəşlərin fəal iştirakçıları arasında gizlənilir, çünki təşkilatçılar arasında nüfuzlu şəxslərin, “qəhrəmanların” olması istisna deyildir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, kütləvi iğtişəşlərin təşkilati konkret subyektin iki hərəkətdən ibarət ola bilər:

- 1) müəyyən təşkilati-hazırlıq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi;
- 2) kütlədə olan və kütləyə rəhbərliyi öz üzərinə götürmüş şəxsin konkret fəaliyyəti olan “təşkilatçılıq”.

Məsələn, yenə də postsovet respublikalarının təcrübəsinə müraciət etmək olar. Özbəkistanda vətəndaş K.Ş.Yoldaşev məhkəmə tərəfindən kütləvi iğtişəşlər təşkil etdiyinə görə 3 il

müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir ona görə ki, Yoldaşev sərxoş vəziyyətdə yaşayış tikililərinin dağıdılmasında və yandırılmasında iştirak etmiş, toplanmış kütləni evləri talan etməyə, məshəti türklərini qətlə yetirməyə, hüquqmühafizə orqanlarına müqavimət göstərməyə çağırmışdı. Kütlədə olan şəxslərin bir qismi K.Ş. Yoldaşevin göstərişləri ilə hərəkət edərək vətəndaşların evlərini yandırmış, talan etmiş, qətlər törətmiş, təsərrüfat obyektlərinə ziyan vurmuşlar [28, 61].

Kütləvi iğtişəşlər zamanı təşkilatçının rolunu öyrənərkən təşkilatçının fəaliyyəti birgə iştirakın digər formaları olan təhrikçilik hərəkətlərindən fərqləndirilməlidir. Yuxarıda misal çəkilən cinayət işi materiallarından görüldüyü kimi, iğtişəşlərin təşkilatçısının hərəkətləri obyektiv olaraq özündə talanların və digər əməllərin törədilməsində fəal iştirak və təhrikçiliyin əlamətlərini daşıyır. Bununla bağlı M.İ. Kovalyov qeyd etmişdir ki, “cinayətin təşkilatçısı obyektiv olaraq həm təhrikçi, həm icraçı, həm köməkçi rolunda, yaxud eyni zamanda hər üç rolda çıxış edə bilər” [70, 72]. Təşkilatçılıq fəaliyyətinin tövsif edilməsində çətinlik onunla bağlıdır ki, ayrı-ayrı hallarda o, həm kütləvi iğtişəşlər törətmək üçün edilən çağırışlardan, həm də iğtişəş iştirakçılarının müxtəlif növ silahların və vasitələrin verilməsindən ibarət ola bilər.

Ədəbiyyatda belə bir fikir mövcuddur ki, kütləvi iğtişəşlər zamanı təhrikçilik, yardım etmə, gizlətmə CM-in 220-ci maddəsi ilə tövsif oluna bilməz. Hesab edilir ki, təhrikçilər və köməkçilər CM-in müvafiq maddəsi üzrə şəxsiyyətə, mülkiyyətə və s. qarşı edilmiş konkret qəsdə görə məsuliyyətə cəlb olunmalıdırlar [55, 115].

Bir sıra dövlətlərin cinayət qanunlarından fərqli olaraq Azərbaycan Respublikası CM-in 220-ci maddəsində kütləvi iğtişəşlərin təşkili və belə iğtişəşlərdə iştirak etməyə görə məsuliyyət diferensiasiya olunmamışdır. Kütləvi iğtişəşlər birgə icraçılıq formasında törədildiyi üçün cinayət əməlləri tövsif olunarkən rollar icraçılara, təhrikçilərə, köməkçilərə, təşkilatçılara

bölünür. Buna görə də bütün birgə icraçıların hərəkətlərini tövsif edərkən Cinayət Məcəlləsinin 32-ci maddəsinə istinad etməyə ehtiyac qalmır.

Cinayətin bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsi tövsifedici əlamət kimi CM-in bir sıra digər maddələrində də cinayət tərkibinin zəruri şərti kimi çıxış edir. Belə hallarda qrupun mövcud olmaması müvafiq cinayət tərkibinin mövcudluğunu istisna edir.

Qanunvericilikdə “qrup” məfhumu “iki və ya daha çox şəxs” kimi izah olunur və cinayət hüququ nəzəriyyəsində bu məfhum kifayət qədər geniş surətdə təhlil edilmişdir. Bəzi müəlliflərin fikrincə, zəruri birgə iştirak öz mahiyyətinə görə cinayət məsuliyyətinin ümumi əsas və şərtlərinin dəyişmiş formasıdır, o zaman, zəruri birgə iştirak cinayət hüququnun xüsusi institutudur, birgə iştirakın forması deyildir [44, 22; 70, 215; 122, 7].

Vacib olan məqamlardan biri də kütləvi iğtişəşlərin təşkilindən ibarət olan cinayətin başa çatma anını müəyyən etməkdir. Fikrimizə, sözü gedən cinayətin başa çatması kimi kütlə tərəfindən maddənin dispozişiyasında göstərilən zorakılıqlar, talanlar, yanğınlar, hakimiyyət nümayəndələrinə müqavimət və s. kimi əməllərə qəti və konkret olaraq son qoyulması anı qəbul olunmalıdır.

Məlumdur ki, hər bir ictimai təhlükəli əmələ düzgün hüquqi qiymət verilməsi, onun konkret cinayət kimi tövsif edilməsi üçün bu əməlin əlamətlərinin dəqiq müəyyən olunması həlledici əhəmiyyət daşıyır. Cinayət əməlinin əlamətlərinin aydınlaşdırılması isə bu əməlin tövsif edilməli olduğu cinayət tərkibi əsas götürülməklə həyata keçirilir. Bu zaman real həyatda törədilmiş kriminal əməlin konkret mövcud olan əlamətləri hansı cinayət tərkibinin əlamətləri ilə eynilik təşkil edərsə, bu əməl CM-in müvafiq maddəsinə əsasən məhz həmin cinayət kimi qiymətləndirilir.

Təcrübi baxımdan cinayət əməllərinin əlamətlərinin cinayət tərkibinin əlamətləri ilə tutuşdurulması elə bir çətinlik doğurmur və

əksər hallarda heç bir problem olmadan törədilmiş əmələ düzgün cinayət-hüquqi qiymət verilməsi həyata keçirilir. Lakin baş vermiş cinayət əməlinin müəyyən əlamətləri CM-in bir neçə maddəsində təsbit edilən cinayət tərkiblərinin ayrı-ayrı əlamətləri ilə eynilik təşkil etdikdə, bu cinayətin tövsifi bir qədər çətin ola bilər. Cinayət qanununun Xüsusi hissəsinin normaları ayrı-ayrı cinayət tərkiblərinin zəruri əlamətlərinin məcmusunu əks etdirir. İnsanın kriminal davranışı ictimai münasibətlərin çox geniş və mürəkkəb sistemini yaradan müxtəlif münasibətlər çərçivəsində baş versə də, müəyyən əməllərdə xeyli oxşarlığın mövcud olması istisna deyil. Belə hallarda cinayət əməlinin oxşar əməllərdən fərqləndirilməsi xüsusi diqqət və daha təfərrüatlı yanaşma tələb edir.

Şübhəsiz ki, müəyyən tərkib əlamətləri eyni olan cinayət əməllərinin fərqləndirilməsində əsas diqqət üst-üstə düşməyən əlamətlərin tapılaraq önə çəkilməsinə yönəlməlidir. Məhz belə fərqli əlamətlərin mövcudluğu konkret əməlin CM-in bu və ya başqa maddəsi üzrə tövsifində həlledici rol oynayır.

Kütləvi iğtişah cinayəti də bəzi başqa cinayət əməlləri ilə bir sıra oxşar əlamətlərə malikdir. Belə oxşarlıq təhlil edilən cinayət əməli ilə CM-in 233-cü maddəsində (ictimai qaydanın pozulmasına səbəb olan hərəkətləri təşkil etmə və ya bu cür hərəkətlərdə fəal iştirak etmə), 280-ci maddəsində (silahlı qiyam) və 317-ci maddəsində (cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini pozma) nəzərdə tutulan cinayətlər arasında daha qabarıq görsənir. Nəzərə və təcrübi baxımdan kütləvi iğtişahın həmin cinayətlərdən fərqləndirilməsi çox vacibdir, çünki bunun sayəsində kütləvi iğtişah cinayətinin daha dəqiq tövsifi təmin edilmiş olur. Digər tərəfdən, konkret bir şəxs kütləvi iğtişahla yanaşı, bu cinayətlərdən hər hansı birini də törətmiş olduqda onun kriminal davranışına cinayətlərin məcmusu kimi daha ədalətli və obyektiv qiymət verilməsi də bu əməllərin fərqli əlamətlərini daha aydın dərk etməyi tələb edir.

Öz tərkib əlamətləri ilə kütləvi iğtişah cinayətinə daha çox oxşar olan kriminal əməl CM-in 233-cü maddəsində göstərilən cinayət – ictimai qaydanın pozulmasına səbəb olan hərəkətləri təşkil etmə və ya bu cür hərəkətlərdə fəal iştirak etmədir. Bu cinayətlərin bir-birindən fərqləndirilməsində əsas çətinlik doğuran məqam onların qəsd etdiyi əsas bilavasitə obyektin eyniliyidir. CM-in 220-ci və 233-cü maddələrinin dispozisiyalarından aydın şəkildə görünür ki, bu cinayətlərin hər ikisinin əsas bilavasitə obyektini ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə yaranan ictimai münasibətlərdir. Düzdür, CM-in 233-cü maddəsinin dispozisiyasında ictimai təhlükəsizliyin hansı formalarda pozulmasının konkretləşdirilməsinə cəhd edilmişdir. Bununla belə, normada sadalanan həmin formaların özləri də kifayət qədər geniş məzmunla malikdir və ictimai təhlükəsizliyin pozulmasının əsas mahiyyətini ifadə edir.

Müqayisə edilən kriminal əməlləri bir-birindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri kütləvi iğtişah cinayətinin qəsd etdiyi əlavə obyektin olması və bu obyektin mahiyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, CM-in 220.1-ci maddəsində kütləvi iğtişahın ifadə olunduğu hərəkətlər sadalanır. Həmin hərəkətlərin mahiyyətinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, onların törədilməsi sadəcə olaraq ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin pozulmasında ifadə olunmayacaqdır. Hətta bu hərəkətlərdən bəziləri, məsələn, zorakılıq, əmlakın məhv edilməsi və ya hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilməsi özlüyündə cinayət qanunu ilə qorunan başqa dəyərlərə də (insanın həyat və sağlamlığına, əmlaka) zərər vurulmasını ehtiva edir. Bu hərəkətlərin digərlərinin (talanların, yanğınların törədilməsi, odlu silahın, partlayıcı maddələrin və ya qurğuların tətbiq edilməsi) həyata keçirilməsi isə insanların həyat və sağlamlığına zərər vurulması, müxtəlif subyektlərə əmlak ziyanı yetirilməsi kimi nəticələri labüd olaraq doğuracaqdır. Beləliklə, qeyri-müəyyən dairədən olan insanların həyat və sağlamlığının toxunulmazlığını, habelə müxtəlif subyektlərə (dövlətə, bələdiyyələrə, hüquqi və fiziki şəxslərə) məxsus

mülkiyyət hüquqlarının toxunulmazlığını təmin edən ictimai münasibətlər kütləvi iğtişaş cinayətinin əlavə obyektini qismində çıxış edəcəkdir. Həmin əlavə obyektlərə labüd zərər yetirmək təhlükəsi bu kriminal əməli CM-in 233-cü maddəsində təsbit olunan cinayət əməlindən (ictimai qaydanın pozulmasına səbəb olan hərəkətləri təşkil etmədən və ya bu cür hərəkətlərdə fəal iştirak etmədən) fərqləndirən başlıca əlamətlərdən biridir.

Kütləvi iğtişaş cinayətinin obyektiv cəhəti də ictimai qaydanın pozulmasına səbəb olan hərəkətləri təşkil etmə və ya bu cür hərəkətlərdə fəal iştirak etmənin obyektiv cəhətinə xeyli dərəcədə oxşardır. Hətta bu iki kriminal əməli bir-birindən fərqləndirməkdə başlıca problem məhz onların obyektiv cəhətlərini fərqləndirməyin çətinliyi ilə bağlıdır. Məsələn burasındadır ki, bu cinayətlərin hər ikisi kütləvi formada, kütlə tərəfindən törədilməsi ilə xarakterizə olunur. Özü də onların hər ikisi ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi təhdid edən kütləvi kriminal davranışı (kütləvi iğtişası və ya ictimai qaydanı kobud surətdə pozan hərəkətləri) təşkil etməyə və belə kütləvi kriminal hərəkətləri icra etməyə (onlarda iştiraka) görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur.

Düzdür, kütləvi iğtişaş mahiyyət etibarilə ictimai qaydanın daha kobud surətdə və daha təhlükəli formalarda pozulmasını ehtiva edir. Lakin CM-in 220-ci və 233-cü maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlərin yalnız ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin pozulma dərəcəsinə görə dəqiq fərqləndirilməsi mümkün deyildir. Bu kriminal əməllərin obyektiv cəhətlərinin bir-birindən daha aydın şəkildə fərqləndirilməsi üçün onların törədilmə üsullarına (bu cinayətlərin ifadə olunduğu konkret hərəkətlərə) diqqət yetirilməlidir.

Qanunverici CM-in 233-cü maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin törədilməsini konkret hərəkətlərin edilməsi kimi ifadə etmir və yalnız bu hərəkətlərə aid aşağıdakı əlamətləri təsbit edir: a) onların ictimai qaydanı kobud surətdə pozan hərəkətlər olması; b) onların hakimiyyət nümayəndəsinin qanuni tələblərinə tabe ol-

mamaqla əlaqədar olması; c) bu əməllərin nəqliyyatın, müəssisə, idarə və təşkilatın normal fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olması. Bu əlamətlər olmaqla edilən müxtəlif hərəkətlər CM-in 233-cü maddəsində göstərilən cinayət tərkibini yarada bilər.

Lakin CM-in 220-ci maddəsinin dispozisiyası kütləvi iğtişaşların mahiyyətini təşkil edən hərəkətləri konkret olaraq aşağıdakı kimi sadalamışdır: zorakılıqların, talanların, yanğınların törədilməsi; əmlakın məhv edilməsi; odlu silahın, partlayıcı maddələrin və ya qurğuların tətbiq edilməsi; hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilməsi. Həmin hərəkətlərin hər hansı birinin mövcud olmadığı halda kütləvi iğtişaş cinayətindən söhbət gedə bilməz.

Deməli, CM-in 220-ci və 233-cü maddələrində təsbit olunan cinayətlərin obyektiv cəhətlərini bir-birindən ayırmaq üçün əsas kimi kriminal əməlin ifadə olunduğu hərəkətlər götürülməlidir. Bu zaman kriminal davranış CM-in 220-ci maddəsində sadalanan hər hansı hərəkəti ehtiva etmədikdə kütləvi iğtişaş birmənalı olaraq istisna edilməlidir.

Bir sıra tərkib əlamətləri ilə kütləvi iğtişasa çox yaxın olan cinayət əməllərindən biri də CM-in 280-ci maddəsində nəzərdə tutulan silahlı qiyam cinayətidir. Bu cinayətlər arasında olan bəzi oxşarlıqlar, xüsusən də onların hər ikisinin kütləvi xarakterli kriminal əməl olması, bu əməllərin törədilməsi zamanı eyni predmetlərdən – silahdan, partlayıcı maddə və qurğulardan istifadə edilməsi onların bir-birindən fərqləndirilməsində nəzəri və təcrübi çətinliklər yarada bilər. Həmin çətinliklərin aradan qaldırılması, konkret törədilmiş əmələ düzgün cinayət-hüquqi qiymət verilməsi üçün kütləvi iğtişaş və silahlı qiyam cinayətlərinin aşağıdakı fərqli əlamətlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Qeyd olunan cinayətləri bir-birindən fərqləndirən başlıca əlamət onların qəsd etdiyi əsas bilavasitə obyektidir. Əgər kütləvi iğtişaş cinayətinin zərər yetirdiyi ictimai münasibətlər ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlıdırsa, silahlı qiyam

cinayəti daha mühüm əhəmiyyət daşıyan dəyərlərlə – Azərbaycan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi, konstitusion quruluşunun əsasları və ölkənin ərazi bütövlüyü ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərə qəsd edir. Silahlı qiyam cinayətinin mahiyyətinə və ictimai təhlükəliliyinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, bu əməlin törədilməsi qaçılmaz olaraq ictimai asayişin, ictimai təhlükəsizliyin də pozulması ilə müşayiət olunacaqdır. Bununla belə, həmin kriminal əməlin başlıca qəsd obyektinə olan yuxarıda göstərilən ictimai münasibətlərə hər hansı zərər yetirilməzsə və ya belə zərərin yetirilməsi üçün real təhdid yaranmazsa, silahlı qiyamdan söhbət gedə bilməz.

Kütləvi iğtişaş və silahlı qiyam cinayətlərini fərqləndirməkdə çətinlik yarada bilən məqamlardan digər biri bu kriminal əməllərin qəsd etdiyi əlavə obyekt ola bilər. Qeyd etdik ki, kütləvi iğtişaşın əlavə obyektinə qismində insanların həyat və sağlamlığının toxunulmazlığını təmin edən ictimai münasibətlər, habelə cəmiyyətdə təşəkkül tapmış mülkiyyət münasibətləri çıxış edir. Silahlı qiyam cinayətinin mahiyyətinə diqqət etdikdə aydın olur ki, belə bir cinayətin törədildiyi halda da insanların həyat və sağlamlığına, habelə dövlətin, bələdiyyələrin və ya müxtəlif hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətinə zərər vurulması qaçılmaz olacaqdır. Deməli, həmin dəyərlərlə bağlı yaranan ictimai münasibətlər silahlı qiyam cinayətinin də əlavə obyektinə qismində çıxış edə bilər. Bu səbəbdən kütləvi iğtişaş və silahlı qiyam cinayətlərini fərqləndirərkən diqqət məhz cinayətin əsas bilavasitə obyektinə yönəldilməlidir.

Kütləvi iğtişaş və silahlı qiyam cinayətlərinin obyektiv cəhətlərini təşkil edən bir sıra əlamətlər arasında da xeyli oxşarlıq ola bilər.

Belə ki, zorakılıqların törədilməsi, odlu silahın, partlayıcı maddə və qurğuların tətbiq edilməsi, hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərilməsi kimi hərəkətlər kütləvi iğtişaş cinayətinin labüd əlamətləridir. CM-in 280-ci maddəsinin dispozisiyasında birbaşa göstərilməsə də, həmin hərəkətlərin, demək olar ki, hamısı silahlı qiyam üçün də xarakterik sayıla bilər.

Çünki Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunu zorla dəyişdirmək və ya ölkənin ərazi bütövlüyünü parçalamaq məqsədi ilə təşkil olunan və törədilən silahlı qiyam silahdan və döyüş sursatından istifadə etmədən, hakimiyyət nümayəndələrinə silahlı təzyiqlər göstərmədən, müxtəlif xarakterli və məzmunlu zorakılıqlar etmədən həyata keçirmək mümkün deyil. Lakin kütləvi iğtişaş və silahlı qiyam cinayətlərinin obyektiv cəhətlərini bir-birindən fərqləndirən mühüm əlamətlər mövcuddur. Belə fərqləndirən birincisi ondan ibarətdir ki, zorakılıqların törədilməsi, odlu silahın, partlayıcı maddə və qurğuların tətbiqi, hakimiyyət nümayəndələrinə silahlı müqavimət göstərilməsi kimi hərəkətlər kütləvi iğtişaş cinayətinin hər bir halda zəruri əlaməti olduğu halda, belə hərəkətlər olmadan da silahlı qiyamın sadəcə təşkil olunması başa çatmış cinayət sayılır. Başqa sözlə, başa çatmış silahlı qiyam cinayətinin mövcud olması üçün sadalanan hərəkətlər edilmədən Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunu zorla dəyişdirmək və ya Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü parçalamaq məqsədi ilə silahlı birləşmənin və ya silahlı qruplaşmanın təşkili (yaradılması) yetərlidir.

Silahlı qiyamın obyektiv cəhətini kütləvi iğtişaşın obyektiv cəhətindən fərqləndirən daha bir mühüm əlamət silahlı qiyamın mütəşəkkil xarakteri ilə bağlıdır. Belə ki, kütləvi iğtişaş müəyyən insan kütləsi tərəfindən kortəbii, xüsusi təşkilatlanma olmadan da törədilə bilər. Silahlı qiyam isə hər bir halda konkret məqsədlər güdən, vahid mərkəzdən idarə olunan, kifayət qədər ciddi təşkilatlanmış fəaliyyəti ehtiva edir. Belə təşkilatlanmanın olmaması silahlı qiyam üçün xarakterik deyildir.

Kütləvi iğtişaş silahlı qiyamdan həm də subyektiv cəhətinə görə fərqlənir. Bu cinayətlərin hər ikisi qəsdən törədilsə də, onların subyektiv cəhətinin başqa bir elementi – konkret məqsədin olub-olmaması bu əməlləri bir-birindən aydın surətdə ayırmağa imkan verir. Belə ki, CM-in 220-ci maddəsinin dispozisiyasında kütləvi iğtişaş cinayətinin hər hansı konkret məqsədlə törədilməsi

təsbit edilməmişdir. Ona görə də bu cinayətin obyektiv cəhətini təşkil edən hərəkətlərin hansı məqsədlə edilməsindən asılı olmayaraq əməl kütləvi iğtişaş kimi tövsif edilə bilər. Lakin CM-in 280-ci maddəsinin dispozisiyası silahlı qiyam cinayətinin konkret məqsədlə – Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruluşunu zorla dəyişdirmək və ya Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü parçalamaq məqsədi ilə törədilməsini nəzərdə tutur. Belə xüsusi məqsəd olmadığı halda hər hansı əməlin silahlı qiyam kimi tövsifindən söhbət gedə bilməz. Odur ki, silahlı qiyamın kütləvi iğtişaşdan fərqləndirilməsi zamanı əsas diqqət məhz həmin xüsusi məqsədə yönəlməlidir.

Bir sıra tərkib əlamətləri kütləvi iğtişaşə oxşar olan cinayət əməllərindən biri də CM-in 317-ci maddəsində göstərilən cinayət – cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini pozmadır. Kütləvi iğtişaş bu cinayət əməli ilə yaxıqlaşdırılan əsas əlamət onların hər ikisi üçün kütləvililiyin olmasıdır. Belə ki, CM-in 317-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət çox vaxt lokal məkanda (cəzaçəkmə müəssisəsində və ya istintaq təcridxanasında) və nisbətən konkret dairədən olan şəxslər (həmin yerlərdə olan məhkumlar və ya təqsirləndirilən şəxslər, habelə bu qurumların əməkdaşları) barəsində törədilsə də, ümumi davranış qaydalarının nümayişkarənə şəkildə pozulması ilə əlamətdar olur. Belə əməl məhkumların və həbsdə olan şəxslərin nisbətən böyük qrupu tərəfindən törədildikdə isə kütləvi iğtişaşə daha çox oxşayır. Cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini pozan əməllər də zərərçəkmiş şəxslər barəsində müxtəlif xarakterli zorakılığın (CM-in 317.2-ci və 317.3-cü maddələri) tətbiqi ilə müşayiət oluna bilər. Bu zaman həmin müəssisə və təcridxanaların əmlakına, yaxud əməkdaşların, məhkumların və ya həbsdə olanların şəxsi əmlakına ziyan da yetirilə bilər ki, belə halların olması həmin əməlləri kütləvi iğtişaşə çox yaxıqlaşdırır. Lakin kütləvi iğtişaş CM-in 317-ci maddəsində göstərilən cinayətdən fərqləndirmək

nəzəri və təcrübi baxımdan o qədər də çətin deyildir ki, bu da onları bir-birindən ayırmağa imkan verən əlamətlərin çoxluğu ilə bağlıdır.

Kütləvi iğtişaş cinayətinin cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini pozan cinayət əməlindən ilk fərqi onların qəsd obyektinə bağlıdır. Belə ki, kütləvi iğtişaşın əsas bilavasitə obyektinə ictimai təhlükəsizliyi təmin edən ictimai münasibətlər olduğu halda, CM-in 317-ci maddəsində göstərilən cinayətin əsas bilavasitə obyektinə cəzaçəkmə müəssisələrinin və istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini təmin edən idarəetmə qaydaları ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərdir. Lakin bu cinayətlərin əlavə obyektinə qismən eyni ola bilər, çünki CM-in 317-ci maddəsində təsbit olunan cinayətin də əlavə obyektinə qismində insanların həyat və sağlamlığı çıxış edə bilər.

Kütləvi iğtişaş CM-in 317-ci maddəsində göstərilən cinayətdən fərqləndirən daha bir mühüm əlamət bu cinayətlərin törədilmə yeri ilə bağlıdır. Belə ki, törədilən əməlin kütləvi iğtişaş kimi itövşif olunması üçün onun harada baş verməsi əhəmiyyət daşıyır. Lakin cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini pozma əməllərinin mahiyyəti, habelə onların törədilməsindən zərərçəkənlərin dairəsi onu deməyə əsas verir ki, bu cinayət, bir qayda olaraq, cəzaçəkmə müəssisələrində və ya istintaq təcridxanalarında törədilə bilər. Düzdür, bu əməllərin həmin yerlərdən kənarında da (məsələn, əməkdaş iş yerindən kənarında olduqda onun hədələnməsi və ya ona zor tətbiq edilməsi) törədilməsi mümkündür, lakin həmin cinayət üçün xarakterik əlamət məhz onun cəzaçəkmə müəssisələrində və ya istintaq təcridxanalarında törədilməsindən ibarətdir.

CM-in 220-ci və 317-ci maddələrində göstərilən cinayətlər həm də obyektiv cəhətini təşkil edən hərəkətlərlə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, CM-in 220-ci maddəsinin dispozisiyasında kütləvi iğtişaşın hansı hərəkətlərlə törədilə bilməsi sadalanır.

CM-in 317-ci maddəsinin dispozisiyası isə zor tətbiq etməklə hədələmə və zor tətbiq etmə kimi ümumi əməllərin adını çəkməklə kifayətlənərək, onların konkret hansı hərəkətlərlə törədilə bilməsinə aydınlıq gətirmir. Ona görə də həmin əməllərin istənilən üsulla törədilməsi CM-in 317-ci maddəsi üzrə məsuliyyətə səbəb ola bilər. Lakin cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini pozan əməllər ayrılıqda cinayət məsuliyyəti yaradan üsullarla və ya ayrıca cinayətin predmeti ola bilən əşyalardan istifadə etməklə törədildikdə təqsirkarın əməli cinayətlərin məcmusu kimi tövsif ediləcəkdir (məsələn, həmin cinayət odlu silahdan istifadə olunmaqla törədildikdə əməl CM-in 228-ci və 317-ci maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlərin məcmusu kimi tövsif ediləcəkdir).

İctimai iğtişaşın cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini pozan əməllərdən digər bir mühüm fərqi bu əməllərdən zərər çəkən şəxslərin dairəsi ilə bağlıdır. Belə ki, kütləvi iğtişaş cinayətindən zərərçəkmiş şəxs qismində istənilən şəxs çıxış edə bilər. Lakin CM-in 317-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət konkret dairədən olan şəxslərə – cəzaçəkmə müəssisəsinin və ya istintaq təcridxanasının əməkdaşına, habelə məhkuma və ya həbsdə olan şəxsə qarşı törədilə bilər.

Nəhayət, kütləvi iğtişaş cinayəti CM-in 317-ci maddəsində göstərilən cinayətdən həm də subyektiv cəhətinin əlamətləri ilə fərqlənir. Belə fərq cinayətin törədilməsi zamanı qarşıya qoyulan kriminal məqsədin məzmunu ilə bağlıdır. Artıq qeyd etdik ki, CM-in 220-ci maddəsinin dispozisiyası bu kriminal əməlin törədilməsini hər hansı məqsədlə bağlamamışdır. Bundan fərqli olaraq, CM-in 317-ci maddəsinin dispozisiyası cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini pozma cinayətinin məhkumlara və ya həbsdə olan şəxslərə qarşı törədilməsini konkret məqsədlərlə – onların islah olunmasına mane olmaq və ya ictimai vəzifələrini yerinə yetirmələrinə görə onlardan intiqam almaq məqsədi ilə əlaqələndirmişdir.

Düzdür, bu cinayətin cəzaçəkmə müəssisəsinin və ya istintaq təcridxanasının əməkdaşlarına qarşı törədilməsi hər hansı məqsədlə əlaqələndirilməsə də, bu halda da, bir qayda olaraq, cəzaçəkmə müəssisəsinin və ya istintaq təcridxanasının normal fəaliyyətini pozma məqsədi mövcud olur. Göstərilən xüsusi məqsədin mövcud olmaması CM-in 317-ci maddəsi ilə məsuliyyətin istisna edilməsi demək olacaqdır.

Kütləvi iğtişaş cinayətinin oxşar cinayət əməllərindən fərqləndirilməsini təmin edən nəzərdən keçirdiyimiz əlamətlər törədilmiş hər bir cinayət faktı üzrə nisbətən fərqli məzmunla malik ola bilər. Ona görə də hər bir ayrıca cinayət əməlinə hüquqi qiymət verilmədən bu kimi özünəməxsus xüsusiyyətlər aydınlaşdırılmalı, bu zaman əməlin məhz kütləvi iğtişaş olduğunu təsdiqləyən əlamətlər önə çəkilərək tövsif zamanı onlara istinad olunmalıdır.

Kütləvi iğtişaşların təşkili və ya onlarda iştiraka görə məsuliyyət yaş həddi ümumi qaydada 16 yaşdan başlayır. Bununla belə, kütləvi iğtişaşlarda iştirak edən 16 yaşa çatmamış, 14 yaşı tamam olmuş şəxslər CM-in 20.2-ci maddəsi ilə sadalanan cinayətlərin törədilməsinə görə ümumi qaydada məsuliyyətə cəlb olunurlar. Subyektin kütləvi iğtişaşların yaradılmasına yönələn, lakin onun iradəsindən asılı olmayaraq baş tutmayan cinayətkar fəaliyyəti konkret şərtlərdən asılı olaraq cəhd və ya cinayətə hazırlıq kimi tövsif olunmalıdır.

Bu məsələdə Q.F.Polenovun mövqeyi maraqlıdır. Onun fikrincə, qruplaşmaların deyil, kütləvi iğtişaşların təşkilini, qruplaşmalarda iştirakı deyil, zorakılıqlarla, yanğınlarla, talanlarla, mülkiyyətin məhv edilməsi ilə, odlu silahdan, partlayıcı maddələrdən və qurğulardan istifadə etməklə, habelə hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərməklə müşayiət olunan kütləvi iğtişaşlardakı iştirakı əsas götürmək lazımdır [105, 52].

Ədəbiyyatda çoxluq etibarını ilə qəbul olunan mövqelərə görə, cinayətin subyektini cinayət qanununda nəzərdə tutulan ictimai-

təhlükəli əməli qəsdən, yaxud ehtiyatsızlıqla törədərkən qanunla müəyyən edilən yaş hədinə çatmış, anlaqlı olan, ayrı-ayrı hallarda müvafiq normalarda nəzərdə tutulmuş xüsusi əlamətlərə malik olan fiziki şəxsdir [87, 257].

Kütləvi iğtişəşlər və ictimai asayişin qrup halında pozulması üzrə məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, əsas çətinliklər adətən bu cür hadisələrin təşkilatçılarının əməllərini tövsif edərkən meydana çıxır. Sözsüz ki, burada təşkilatçının tapılması və onun əməllərinin sübut edilməsinin çətinliyini nəzərə almaq lazımdır, çünki təşkilatçının hərəkətləri adətən kütləvi iğtişəşlərdən əvvəl təsadüf edir və çox vaxt bu hərəkətlərə qanuni tələblərin reallaşdırılması donu geyindirilir (“millətin iradəsinin” və maraqlarının ifadə olunması, hakimiyyət qərarlarından xalqın haqlı narazılığı və s.). Bundan başqa, cinayət üçün silahların hazırlanması, iğtişəş ssenarisinin cızılması əsasən gizli xarakter daşıyır və çox az şəxslər dairəsinə məlum olur.

CM-in 220-ci maddəsinin dispozişiyasındakı təşkilatçılıq fəaliyyətinin əlamətlərinin hüququ tətbiq edən orqanlar tərəfindən şərh edilməsi bir sıra hallarda məhkəmə qərarlarının ləğv edilməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, Qazaxıstanda vətəndaş İ. kütləvi iğtişəşlər təşkil etdiyinə görə üç il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdi. İ. 200 nəfəri zəvəddən girişinə yığaraq onları işə başlamamağa, şəhərin mərkəzinə gedərək nümayişçiləri dəstəkləməyə çağırmış, lakin bu zaman kütləvi iğtişəşlərin törədilməsi, hakimiyyətə silahlı müqavimət göstərilməsi ilə bağlı konkret çağırışlar etməmişdi. Qeyd olunanları nəzərə alaraq Qazaxıstan Ali Məhkəməsinin Rəyasət Heyəti İ. barəsində başlanılmış cinayət işini İ.-nin əməllərində cinayət tərkibi olmadığı üçün xitam etmişdir.

Məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, kütləvi iğtişəş iştirakçılarının qanunazidd hərəkətləri kifayət qədər fərqli ola bilər. Bura şəxsiyyətə qəsd (döymə, bədən xəsarətlərinin yetirilməsi) və regiondakı müəssisə və idarələrin normal fəaliyyət göstərməsinə,

qatarların dayanmasına, elektroenerjinin verilməsinin dayandırılmasına, məhbusların zorakı yolla azad edilməsi cəhdlərinə, hakimiyyət orqanlarına güc təzyiqi götürülməsinə səbəb olmuş əməllər aid edilir.

Kütləvi iğtişəşlər zamanı hakimiyyətə silahlı müqavimətin göstərilməsi hakimiyyət nümayəndələrinin qanuni tələblərinə qarşı silah tətbiq etməklə yaxud hədə-qorxu gəlməklə fəal şəkildə çıxmaqda ifadə olunur.

Bəzi mütəxəssislər hesab edirdilər ki, “kütlə iştirakçıları tərəfindən hakimiyyətə qarşı silahlı müqavimət digər fiziki zorakılıqdan istifadə etməklə hakimiyyət nümayəndələrinin öldürülməsi halları kütləvi iğtişəşlər deməkdir” [117, 66]. Qanunun bu cür geniş izahı ilə görünür razılaşmaq olmaz. Digər mövqə daha düzgün görünür: kütləvi iğtişəşlərin gedişində onun iştirakçıları tərəfindən törədilən cinayətlər (bilərəkdən qəsd, polis işçisinin həyatına qəsd və s.) törədilmiş əməllərin məcmusu üzrə tövsif olunmalıdır.

Kütlənin içərisində olmuş, amma iğtişəş yerini hakimiyyətin rəsmi xəbərdarlığından sonra tərk etmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə yanaşma kriteriyaları qanunvericiliklə möhkəmləndirilməlidir. Bu məmada fransız qanunvericiliyinin təcrübəsi maraqlıdır. 1810-cu il Fransa Cinayət Məcəlləsinin 100-cü maddəsində müəyyən edilirdi ki, “dəstələrdə iştirak etmiş, amma onların içərisində nə rəhbər, nə də icracı vəzifəsi daşımamış, mülki və hərbi hakimiyyət nümayəndələrinin birinci tələbi ilə iğtişəş yerini tərk etmiş, yaxud iğtişəş yerindən kənarında müqavimət göstərmədən silahsız şəkildə həbs olunan şəxslər heç bir cəza daşımır. Bu halda onlar yalnız şəxсэн törətdikləri cinayətlərə görə cəzalandırılırlar” [136]. Göründüyü kimi, bu cür qanunverici norma müəyyən redaktə ilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində nəzərə alınarsa, kütləvi iğtişəş iştirakçılarının məsuliyyət məsələsini daha dəqiq şəkildə müəyyən etmək olar.

Qanunsuzluqlar törədən kütlənin təsiri altında onun iştirakçısı öz şüuruna nəzarəti müəyyən dərəcədə itirir, lakin bu, edilən

hərəkətlərin tam dərk edilmədiyi anlamına gəlir. Fərdlərin bu cür vəziyyətini təhlil edən L.M.Zaytsev haqlı olaraq insanın kütlənin təsirinə qarşı “daxili müqavimət” göstərmək imkanını qeyd etmişdir. Onun fikrincə, bu cür şəxslərdə cinayətdən çəkinmək üçün stimül yaratmaq üçün aşağı səviyyəli deyil, daha yüksək səviyyəli cəza tətbiq etmək lazımdır. Çünki yalnız cəzanın ağırlığı subyektiv qanunazidd hərəkətlərdən saxlaya bilər [58, 47]. Kütləvi iğtişəşlər anlayışı ilə əhatə olunan cinayətin subyektiv tərəfini müəyyənləşdirərkən belə bir faktdan çıxış etmək lazımdır ki, əgər fərdin seçim azadlığı yoxdursa və o öz əməllərinə rəhbərlik etmək iqtidarında deyildirsə, o zaman cinayət məsuliyyəti üçün əsas da mövcud deyildir.

Kütləvi iğtişəşlərin təşkilinin yüksək ictimai təhlükəliliyini nəzərə alaraq qanunvericilik onu maddənin dispozisiyasında cinayətkar fəaliyyətin ayrıca növü kimi göstərmişdir. Bu halı əsas tutaraq bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, kütləvi iğtişəşlər, iştirakçılığın formasından asılı olmayaraq, birgə icraçılıqla törədilən əməldir; kütləvi iğtişəş aktlarının icraçıları, təhrikçiləri, köməkçiləri və təşkilatçılarının əməli CM-in iştirakçılığı nəzərdə tutan maddəsinə istinad etmədən tövsif edilməlidir [64, 53].

Lakin Azərbaycanın məhkəmə təcrübəsində bu arqumentə əsaslanan tövsif praktikası mövcuddur. Məsələn, vətəndaş M. Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin 14 dekabr 2005-ci il tarixli hökmünə əsasən CM-in 32.4-cü, 220.1-ci maddəsilə təqsirli bilinmişdir ona görə ki, o, cinayət aləmində “qanuni oğru” kimi tanınan, “Quli” ləqəbli məhkum Nadir Səlifovun etap edildiyi 1 №-li istintaq təcridxanasından Qobustan həbsxanasına qaytarılmasına hakimiyyət orqanlarını məcbur etmək və bununla da cinayət aləminin “qanunlarını” həyata keçirmək məqsədilə, məhkumları zorakılıqların törədilməsi, əmlakın məhv edilməsi və xidməti vəzifələrini yerinə yetirmələri ilə əlaqədar hakimiyyət nümayəndələrinə qarşı həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli olan

zor tətbiq etməklə müqavimət göstərilməsi ilə müşayiət olunan kütləvi iğtişəş törədilməsinə təhrik etmişdir. Birinci instansiya məhkəməsinin hökmünə apellyasiya şikayəti əsasında baxan Apellyasiya Məhkəməsinin Cinayət işləri və inzibati xətalara dair işlər üzrə kollegiyası hökmü dəyişmədən saxlamışdır [8].

Kütləvi iğtişəşləri təşkil etmə Cinayət Məcəlləsinin kommentariyalarında kütləvi iğtişəşin planlaşdırılması və hazırlanması, yaxud kütləvi iğtişəş sayılan əməllərin törədilməsinə rəhbərlik etmə kimi şərh olunur. Məsələn, E.M.Əfəndiyevin fikrincə, “kütləvi iğtişəş təşkil etmə – adamların buna təhrik olunmasında, onlara rəhbərlik edilməsində, kütləvi zorakılıqlar, talanlar, yanğınlara törədilməsinə, əmlakı məhv etməyə yönəltmə, onlara tətbiq etmək üçün odlu silah, partlayıcı maddə və ya qurğular vermə, habelə hakimiyyət nümayəndəsinə silahlı müqavimət göstərməyə vadar etmə kimi hərəkətlərdən ibarətdir.” [16].

Göründüyü kimi, burada kütləvi iğtişəşləri təşkil etmə, belə əməllərə təhrik etmə və kütləvi iğtişəşlərə çağırışlar (maddə 220.2) kimi müstəqil əməllər arasında fərq itirilmişdir, halbuki onlar hər biri fərqli qaydada tövsif olunan əməllərdir.

Mövcud ədəbiyyatların təhlili göstərilən mövqenin sovet cinayət hüququndan kök aldığı göstərir. Məsələn, ötən əsrin 60-cı illərinə aid olan dərslər vəsaitlərinin birində kütləvi iğtişəşlərin təşkil olunması “hər cür təşkilatçı fəaliyyət: vətəndaşların bu və ya digər yolla kütləyə cəlb olunması, təhrikçi, böhtan xarakterli fikirlər yaymaqla kütlənin talanlara, dağıntılara və digər bu cür hərəkətlərə təhrik olunması; digər şəxslərlə əlbir olmaqla kütləvi iğtişəşlərin hazırlanması; kütləvi iğtişəş iştirakçılarının cinayətkar hərəkət planının işlənilib hazırlanması, habelə kütləvi iğtişəşin iştirakçılara rəhbərlik etmə” kimi izah edilirdi [48, 149]. Başqa bir dərslərdə göstərilən hərəkətlərlə yanaşı, həmçinin kütləvi iğtişəşlərin hazırlanmasına yönəlmiş hərəkətlər: kütləni bir yerdə toplamağa və onu yanğınlara, talanların, dağıntıların

törədilməsinə sövq etməyə yönəlmiş vərəqələrin və digər çap məmullatlarının hazırlanması və yayılması, kütləvi çıxışlar, çağırışlar kütləvi iğtişaş tərkibinə aid olan əməllərə aid edilmişdi [85, 256].

Məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, təşkilatçılığın təhrikçilikdən fərqləndirilməsi ilə bağlı çətinliklər mövcuddur. İstintaq və məhkəmə orqanlarında hələ də ağır ittiham meylinin mövcud olması bu məsələnin əksər hallarda birincinin xeyrinə həll edilməsi ilə nəticələnir. Halbuki burada diqqət təhrikçiliyi təşkilatçılığa çevirən məqamlar üzərinə yönəlməlidir. Bəzi müəlliflər bu məqamı fərqləndirmək üçün “xüsusi təhrikçi” təsir anlayışından istifadə edirlər. Məsələn, A.Z.İlyasov məshəti türklərinə qarşı baş vermiş kütləvi iğtişaşda təqsirli bilinmiş şəxslərin əməlini qiymətləndirərkən yazır: “58 nəfərin zərər çəkmiş olduğu həmin gecədə kütləyə müraciət xüsusi təhrikçi idi. Bu üzədən, çağırış edənlər əslində təşkilatçı rolu oynamışdılar, hərçənd kütlənin sonrakı hərəkətləri onların qəsdı ilə əhatə olunmurdu” [64, 56].

Kütləvi iğtişaşlarda iştirak etmə əməlinin obyektiv cəhəti subyektin kütləyə qoşularaq CM-in 220.1-ci maddəsilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətməsində ifadə olunur. İğtişaş törədən kütlənin tərkibində olan şəxs həmin cinayətkar hərəkətlərin törədilməsində hər hansı formada iştirak etməmişdirsə onun kütləyə qoşulması özlüyündə CM-in 220-ci maddəsinin tərkibini yaratmır. Bu zaman müvafiq hallar olduqda, məsələn, dinc məqsədlə, lakin qanunsuz olaraq yığılmış toplantı sonradan iğtişaş törətmişdirsə, toplantıda iştirak edən, lakin CM-in 220.1-ci maddəsilə göstərilən hərəkətləri törətməyən şəxsin əməli CM-in 169.1-ci maddəsi ilə tövsif edilə bilər.

İstər Azərbaycanın, istərsə də digər ölkələrin məhkəmə-istintaq təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, hüquqmühafizə və məhkəmə orqanları bu cinayətin təşkilatçıları dairəsini dəqiq müəyyən etməyə o qədər də ciddi səy göstərmirlər. Konkret

olaraq Azərbaycana gəldikdə, CM-in 220.1-ci maddəsi kütləvi iğtişaşların təşkili və belə iğtişaşlarda iştiraka görə eyni cəza nəzərdə tutur, başqa sözlə, həmin əməllərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə fərqləndirmək üçün qanunvericilik meyarı yoxdur. Digər ölkələrə gəldikdə, məsələn, RF CM-in 212-ci maddəsində həmin əməllər maddənin ayrı-ayrı bəndləri ilə nəzərdə tutulmuş və burada təşkilatçılığa görə 4 ildən 10 ilədək müddətə, kütləvi iğtişaşda iştirak etməyə görə 3 ildən 8 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən edilmiş [183], yəni bu əməllərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi fərqləndirilmişdir. Belə olan halda, təbii ki, hüquq tətbiq edən orqanlar qanunu düzgün tətbiq etmək üçün kütləvi iğtişaşın təşkilatçıları sırası iştirakçılardan fərqləndirməyə daha ciddi səy göstərməli olurlar.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, Azərbaycanın cinayət qanununda da həmin əməllərə görə məsuliyyətin diferensiasiya olunmasını lazımi hesab edirik. Kütləvi iğtişaşlarda iştirak etmə cinayəti özünün ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə kütləvi iğtişaş təşkil etmə cinayətindən az ictimai təhlükəlidir. Odur ki, kütləvi iğtişaşlara görə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasının daha dəqiq aparılması məqsədi ilə CM-nin 220.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş “və ya belə iğtişaşlarda iştirak etmə” sözləri bu maddədən çıxarılmalı və kütləvi iğtişaşlarda iştirak etmə CM-nin 220.2-ci maddəsində müstəqil tərkib kimi müəyyən edilməlidir:

“220.2. Bu Məcəllənin 220.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş kütləvi iğtişaşlarda iştirak etmə - üç ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.”

Qüvvədə olan CM-nin 220.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş “Vətəndaşlara qarşı zor tətbiq etməyə çağırışlar etmə” həmin maddədə göstərilmiş kütləvi iğtişaşlara çağırışlar etmə anlayışı ilə əhatə olunduğundan, onun müstəqil əməl kimi nəzərdə tutulmasına ehtiyac qalmır. Odur ki, qüvvədə olan CM-in 220.2-ci maddəsi 220.3-cü maddə kimi yeni redaksiyada müəyyən edilməlidir:

“220.3. Hakimiyyət nümayəndəsinin qanunun tələblərinə fəal şəkildə tabe olmamağa və kütləvi iğtişaşlara çağırışlar etmə”.

II FƏSİL

KÜTLƏVİ İGTIŞAŞ CİNAYƏTLƏRİNİN KRİMİNOLOJİ XÜSUSİYƏTLƏRİ

2.1. Siyasi cinayətkarlıq, siyasi məhbus və kütləvi igtışaş cinayətlərinin kriminoloji təhlili

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin müxtəlif fəsil və normalarında siyasi motivli cinayətləri də öz əksini tapmışdır. Lakin buna baxmayaraq heç bir hüquq normasında konkret olaraq siyasi cinayətkarlıq deyilən bir termin istifadə edilməmişdir. Cinayət Məcəlləsində “siyasi cinayət” məfhumundan istifadə edilməməsi heç də təsadüfi hal olmayıb obyektiv və subyektiv faktorların təsirindən asılıdır. Buna baxmayaraq son illərdə “siyasi cinayətkarlıq” və “siyasi məhbus” kimi xüsusi terminlərdən geniş həcmdə istifadə olunmaqdadır. Bəzi tədqiqatçılar, hətta, cinayət qanununda “siyasi cinayətlər” adlanan yeni fəslin yaradılmasını, yuxarıda qeyd edilən və siyasilik əlamətlərinə malik olan cinayətlərin həmin fəsildə birləşdirilməsinin, siyasi cinayət törədən şəxslərin xüsusi statuslarının vurğulanmasını zəruri hesab edirlər ki, bu da bizim zənnimizcə olduqca əsassız bir təklif kimi qiymətləndirilməlidir.

Belə ki, bir çox dövlətlərdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da bütün növdən olan cinayətlər onların qəsd etdiyi ictimai münasibətlərə görə, yəni qəsd obyektinə görə müxtəlif fəsillərdə yerləşdirilmişlər. Lakin həmin tədqiqatçıların təklif etdikləri kimi cinayətlərin qəsd obyektindən baxımından fəsillərdə yerləşdirilməsi ilə yanaşı müstəsna hal kimi həm də xüsusi olaraq siyasi cinayətlər kimi xarakterizə edilən ictimai-təhlükəli əməllərin bir fəsildə yerləşdirilməsi şübhəsiz ki, Cinayət

Məcəlləsinin mövcud sabit vəziyyətinə və quruluşuna müəyyən xələl gətirib, normaların xaosunu yaradır.

Siyasi cinayətlərə həmçinin cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş elə əməlləri aid etmək olar ki, onlar konkret halda siyasi motiv və məqsədlərlə determinasiya olunmaqla, cəmiyyətin mövcud siyasi strukturlarına – dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarına, ədalət mühakiməsinə, yerli özünü idarəetmə orqanlarına, siyasi partiyalara, ictimai qurumlara və onların rəhbərlərinə, nümayəndələrinə, vəzifəli şəxslərinə təsir etməyə yönəlmişdir. Məsələn, işin məhkəmədə baxılması ilə əlaqədar ədalət mühakiməsinə həyata keçirən şəxsin və ya onun yaxın qohumunun həyatına sui qəsd edərkən (maddə 287), yaxud belə qəsdlə hədələyərkən (maddə 288) cinayətkar konkret tələblər irəli sürməsə də, müəyyən siyasi dairələrə təzyiqlə göstərmək məqsədi güdə bilər. Bu isə cəmiyyətin siyasi xarakter alması deməkdir. Aydındır ki, Cinayət Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulan digər bir çox əməllərin də siyasi motiv və məqsədlərlə törədilməsi istisna deyildir.

Beləliklə, “siyasi cinayət” anlayışı cinayət əməlinin subyektiv cəhətinə istinadən müəyyən olunan məsələdir. Əməlin siyasi xarakteri, bununla da siyasi cinayət olması onun konkret motiv və məqsədlərinin aşkar edilməsi əsasında təsdiq edilə bilər. Doğrudur ki, cinayət qanunvericiliyində cinayətin siyasi motiv və məqsədlərlə törədilməsi cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasına və ya cəzanın fərdiləşdirilməsinə təsir göstərən hal kimi nəzərdə tutulmur. Bununla belə, konkret cinayətlərin siyasi xarakterinin müəyyən edilməsi onların tədqiqi, o cümlədən bu növ cinayətlərin səbəblərinin müəyyən edilməsi və onların qarşısının alınması, habelə cinayət qanunvericiliyində mövcud boşluqların aradan qaldırılması üçün nəzəri baza yaradılması baxımından zəruridir.

Göstərilənlərdən belə bir ümumi xüsusiyyəti müəyyən edə bilərik ki, siyasi cinayətkarlıq deyilən məfhumu aid olan cinayət

əməllərinin hamısı öz-özlüyündə dövlət hakimiyyət orqanlarına, yerli özünüidarəetmə orqanlarına, ədalət mühakiməsinin normal həyata keçirilməsinə maneə törətmək və həmin orqanlar tərəfindən cinayət törədən şəxslərin xeyrinə müəyyən məqsədyönlü qərarların qəbul edilməsi kimi konkret məqsədlər daşıyır. Bu zaman əlbəttə ki, həmin cinayətlərin aşkar edilməsi ilə məsələ bitmiş sayılmamalıdır. Burada istintaq, əməliyyat-axtarış və məhkəmə orqanları birlikdə siyasi motivlərlə törədilən cinayətlərin baş vermə səbəblərini, cinayətin baş verdiyi şəraiti müəyyənləşdirməli, cinayətkarın şəxsiyyətinə aid olan bütün zəruri və fakultativ əlamətləri cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi-nin gələcəkdə realizəsi üçün müəyyən etməlidirlər.

Beləliklə, siyasi cinayətkarlığın sosial-hüquqi təzahür kimi həm keçmiş, həm də müasir dövrdə geniş yayılmasını qeyd etməmək mümkün deyildir. Əlbəttə ki, Azərbaycan əvvəllər Sovet hakimiyyəti tabeliyi altında olduğuna görə kriminologiya elmi cinayətkarlığın siyasi aspektlərini öyrənmirdi. Hazırda kriminoloqlar siyasi cinayətlərin adi cinayətkarlıqla müqayisədə daha yüksək ictimai təhlükəli xarakter daşdığı fikrinə gəlmişlər. Bu məsələ ilə bağlı ilkin məqalə və elmi nəşrlər XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq kütləvi şəkildə nəşr edilməyə başlamışdır [141, 43-53].

Beləliklə, “siyasi cinayət” anlayışı cinayət əməlinin subyektiv cəhətinə istinadən müəyyən olunan məsələdir. Əməlin siyasi xarakteri, bununla da siyasi cinayət olması onun konkret motiv və məqsədlərinin aşkar edilməsi əsasında təsdiq edilə bilər. Onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində cinayətin siyasi motiv və məqsədlərlə törədilməsi cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasına və ya cəzanın fərdiləşdirilməsinə təsir göstərən hal kimi nəzərdə tutulmur. Bununla belə, konkret cinayətlərin siyasi xarakterinin müəyyən edilməsi onların tədqiqi, o cümlədən bu növ cinayətlərin səbəblərinin müəyyən edilməsi və onların qarşısının

alınması, habelə cinayət qanunvericiliyində mövcud boşluqların aradan qaldırılması üçün nəzəri baza yaradılması baxımından zəruridir [25, 35].

Dünya kriminologiya elmində siyasi cinayətkarlıq içərisində başlıca yeri siyasi terrorçuluq tutur ki, bu növ cinayət siyasi cinayətkarlığın içərisində ən təhlükəli və geniş yayılmış formasıdır [88, 32-36; 92, 330-381; 145, 433; 161; 162]. Bu növ cinayətlə bağlı BMT Baş Məclisi milli, dini və beynəlxalq terrorçuluğa dair 19 qətnamə qəbul etsə də, bunların heç birinə siyasi cinayətkarlıq və ya siyasi terror kimi bir status verilməsinə nail olunmamışdır. Hələncinin də həmin cinayətləri vahid bir hüquqi anlayışla ifadəsi də təəssüflər olsun ki, öz təsdiqini tapmamışdır.

Siyasi terrorçuluq, bir halda totalitar rejimlərdə xalqı, siyasi qrupları və onların liderlərini əzmək üçün, digər halda, bu cür əzilənlər tərəfindən öz hüquq və azadlıqları, yaşamaq və müstəqillik uğrunda mübarizə naminə, üçüncü halda, müxtəlif ekstremist və separatçı qruplar tərəfindən tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində “siyasi cinayətlər” anlayışının daxil edilməsi barədə təklif hər bir insanın siyasi və digər əqidə azadlığını bəyan edən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948) və “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktla (1966)” ziddiyyət təşkil edir. Bu müddəalar eyni zamanda digər beynəlxalq sənədlərdə də prinsipial qaydalar kimi nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1990-cı il tarixdə qəbul etdiyi “Ekstradisiya haqqında” nümunəvi müqavilədə göstərilir ki, sorğu edən dövlət, verilməsini xahiş etdiyi şəxsin törətdiyi hüquq pozuntusuna siyasi xarakterli pozuntu kimi baxırsa, ekstradisiyaya icazə verilmir [25, 36]. Lakin bu əksər dövlətlərin müasir təcrübəsində siyasi motivli təqiblərin mövcud olmaması kimi başa düşülməməlidir. Hazırda belə təqiblər bu və ya digər cinayət əməlləri ilə pərdələnmiş surətdə həyata keçirilir.

Sovet hakimiyyətinin ilk dövründən 50-ci illərin sonuna qədər siyasi cinayətkarlıq yalnız əksinqilabçı fəaliyyəti, 60-cı

illərin əvvəllərində daha sivil cinayət qanunlarının qəbulundan sonra isə, antisovet motiv və məqsədlərlə törədilən bəzi dövləti cinayətləri əhatə edirdi. Belə əməllər ifrat təhlükəli cinayətlər kimi nəzərdə tutulmuş və repressiya kimi dəhşətli bir vasitə ilə qorunmuşdur. O dövrün özünəməxsus cəhətlərindən biri ondan ibarət idi ki, antisovet siyasi motivasiyasının istintaq və məhkəmə sübutetməsi siyasi rəylər verilmədən qeyri-mümkün idi, həm də bu rəylərin meyarları qeyri-müəyyən idi və mövcud qanundan deyil, siyasətçilərdən asılı olurdu.

Demokratik dövlətlərin cinayət hüququnda siyasi motivlərə özü-özlüyündə kriminal təzahür kimi baxılmır, hərçənd siyasi motivli cinayətlər istənilən cəmiyyətdə həmişə baş verib və baş verməkdədir. Demokratik ölkələrdə “siyasi cinayətlərin” subyektləri siyasi əqidəsinə görə deyil, faktiki olaraq və təqsirli törədilmiş əmələ görə, özü də yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş əsaslarla məsuliyyətə cəlb olunurlar. Məsələn, dövlət və ya partiya liderinin qətlə yetirilməsi dövlət və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd (terror aktı) kimi tövsif olunmalıdır.

Keçmiş SSRİ dövründə, xüsusilə də İ.V.Stalin dövründə kütləvi repressiyalar siyasi və ideoloji meyarlardan asılı idi. Vətəndaşlar partiya mənsubiyyəti ideologiyasına əsasən kommunist partiyasının siyasi xəttinə zidd olan əməllərə və baxışlara görə təqib olunurdular. Lakin bir müddətdən sonra siyasi represiya dalğası səngiməyə və miqyası kiçilməyə başladı. Əlbəttə ki, aparılan kütləvi represiya siyasəti sadəcə olaraq ümumi cinayətkarlıqla mübarizə adı altında pərdələnmiş olurdu. Yəni, tarix, xüsusilə də həmin dövrə aid olan cinayət təqibləri və hesablanmış statistika bunu təsdiq edir. Tədqiq olunan dövrdə “siyasi cinayətlərin” antisovet xarakteri siyasi ehkamlar əsasında, obyektiv təqsirləndirmə yolu ilə müəyyən edilirdi. Əslində obyektiv təhlil etdikdə müəyyən edilir ki, repressiya qurbanları ümumilikdə heç bir cinayət törətməyib, hətta sovet ideologiyası əleyhinə belə mövqə tərəfdarları olmamışlar. Sadəcə olaraq müəyyən dini, sosial, etnik və s. bu kimi qruplara mənsubiyyətləri

baxımından son nəticədə siyasi cinayətlərin – siyasi repressiyaların qurbanlarına çevrilmişlər [25, 37].

Beləliklə, Sovet hakimiyyəti dövrünün “siyasi cinayətləri” kommunist partiyasının siyasi prinsipləri ilə razılaşmayan və ya onlara etiraz edən, yaxud özünü “narazi” aparan şəxslərə qarşı, bir sözlə, öz xalqına qarşı siyasi hakimiyyətin apardığı cəza siyasəti olmuşdur.

Cinayət-hüquqi baxımından, dövlət quruluşunun konstitusion əsasları əleyhinə yönəlmiş yalnız bir neçə zorakı cinayəti qeyd şərtsiz olaraq siyasi cinayətlərə aid etmək olar. Bunlara aiddir: dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin xidməti və ya siyasi fəaliyyətinə son qoymaq məqsədilə onun həyatına sui-qəsd; hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsi, yaxud zorla saxlanması; konstitusiyaya quruluşunu zorla devirmək və ya dəyişdirmək məqsədilə silahlı qiyam; hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsinə, zorla saxlanılmasına və ya konstitusiyaya quruluşunun zorla dəyişdirilməsinə yönələn açıq çağırışlar etmə.

Digər cinayətlər müəyyən halların qiymətləndirilməsi əsasında siyasi cinayətlərə aid oluna bilər. Məsələn, dövlətə xəyanət tamah məqsədilə törədildikdə siyasi cinayət hesab olunmur, hərçənd dövlətin təhlükəsizliyi bu halda da zərər çəkir. Həmin əməlin siyasi cinayət hesab olunması üçün o, məhz siyasi ideya və amallarla törədilmiş olmalıdır.

Motivasiya yanaşması əməlin siyasi motiv və məqsədlərlə törədilməsinə nəzərdə tutur. Bu, cinayət-hüquqi yanaşmadan daha geniş spektrə malik olan müəyyən etmə üsuludur. Belə ki, cinayətin subyektiv cəhətinin siyasi motivlərlə səciyyələnməsi olduqca müxtəlif cinayətlərin timsalında mümkündür, xüsusən: həyat və sağlamlıq əleyhinə (qəsdən adam öldürmə, sağlamlığa zərər vurma və s.); şəxsiyyətin azadlığı, şərəf və ləyaqəti əleyhinə (adam oğurluğu, qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə, böhtan və s.); insan və vətəndaşın konstitusion hüquq və azadlıqları əleyhinə (bərabərlik hüququnu pozma, şəxsi həyatın toxunulmazlığını

pozma və s.); ictimai təhlükəsizlik əleyhinə (terrorçuluq, kütləvi iğtişələr və s.); dövlətin konstitusiyaya quruluşunun əsasları və təhlükəsizliyi əleyhinə (dövlətə xəyanət, dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə, milli, irqi, dini nifrət və düşmənçiliyin salınması və s.); sülh və insanlıq əleyhinə (təcavüzkar müharibəni başlamağa açıq çağırışlar, muzdluluq və s.). Əksər hallarda cinayətin siyasi motivlərlə törədilməsi onun cinayət-hüquqi tövsifi üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir, bununla belə, əməlin motivasiya məzmununun tədqiqi kriminoloji baxımdan hər bir halda vacib olan məsələdir.

Qiymətləndirici yanaşma ən geniş və az müəyyən meyar olmaqla, əmələ təkcə cinayətkarın özü tərəfindən deyil (bu, motivasiya yanaşması üçün daha səciyyəvidir), habelə və xüsusən cinayətin qurbanı, cəmiyyət və dövlət tərəfindən siyasi qiymət verilməsini nəzərdə tutur. Bu meyar hər hansı əməli hakimiyyətin maraqları baxımından siyasi akt (müsbət və ya mənfi, o cümlədən siyasi cinayət) kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Siyasi cinayətkarlığın bütün müxtəlif növlərini şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

1) ayrı-ayrı şəxslərin və ya qrupların leqal konstitusiyaya quruluşu, dövlətin və ya onun qanuni rəhbərlərinin mənafeyi əleyhinə siyasi motivlərlə törətdiyi cinayətlər;

2) ayrı-ayrı şəxslərin və ya qrupların öz siyasi rəqiblərinə qarşı siyasi motivlərlə törətdiyi cinayətlər;

3) hakim dairələrin ayrı-ayrı şəxslərə, qruplara, partiyalara və ümumilikdə xalqa qarşı siyasi məqsədlərlə törətdiyi cinayətlər.

Siyasi cinayətkarlığın bütün mümkün təzahür üsullarını bu kitab çərçivəsində araşdırmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də, ümumi nəticələrə gəlmək baxımından kifayət hesab etdiyimiz üçün, SSRİ dövründə vətəndaşlara qarşı tətbiq edilən terrorun xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməklə kifayətlənirik. Yuxarıda baxılmış meyarlar əsasında həmin terrorun aşağıdakı təsnifatını təklif edirik:

1) cəza terroru – siyasi hakimiyyətin həqiqi və xəyali düşmənlərinin əzilməsi, məhv edilməsi, təcrid olunması yolu ilə rejimin qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə yönəlir;

2) dövlət terroru – cəza terrorunun bütünlükdə xalqa qarşı ən şiddətli forması (1937-1939-cu illərdə).

Terrorun göstərilən təzahür formaları siyasi cinayətkarlıq kateqoriyasına qeyd şərtsiz aid edilməlidir.

Sosializmdə dövlət terroru başlıca olaraq siyasi repressiyalar qismində tətbiq edilmiş, habelə onun digər formaları da mövcud olmuşdur. Siyasi repressiyalar adətən İ.V.Stalinlə əlaqələndirilir, hətta belə üsullar vaxtı ilə K.Marks və F.Engels tərəfindən təklif olunmuş, onların realizəsinə isə V.İ.Leninin idarəçilik dövründə başlanılmışdır. Təsdiq üçün qeyd etmək kifayətdir ki, 1917-1923-cü illərdə “qırmızı terror” zamanı 1,7 milyon insan məhv edilmişdir.

İ.V.Stalin dövründə dövlət terroru daha kütləvi xarakter almaqla, totalitar rejimin əsas silahına çevrilmişdir. Belə aktlar sonralar da, daha doğrusu N.S.Xruşşov, L.İ.Brejnev, Y.V.Andropovun iradəçilik dövründə spesifik formalarda qismən davam etmişdi. Sosializmin tarixində dövlət terrorunun son aktlarından ən dəhşətli M.S.Qorbaçov tərəfindən 20 yanvar 1990-cı il tarixdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmişdir.

Ümumiyyətlə, 70 illik bolşevik rejimi dövründə repressiya siyasəti olduqca müxtəlif forma və üsullarla həyata keçirilsə də, onun səbəbləri və mahiyyəti dəyişməz qalırdı. Sovet rejimi, hakim üstqurumun liderləri vahid hakimiyyəti və ideologiyayı möhkəmləndirmək üçün insanlıq əleyhinə istənilən cinayətə əl atırdılar. Keçmiş SSRİ-də müəyyən illərdə dövlət terroru formasına yüksələn siyasi zorakılıq əvvəldən mərkəzləşmiş qayda-da, yəni Kremlin direktivləri, çağırış və göstərişləri, dekretləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Onların əksər qismi heç vaxt nəşr olunmamışdır. Repressiya qurbanlarının sayına gəldikdə, məsələn, A.Soljenitsinin göstərdiyi rəqəmlərə əsasən, 1917-ci

ildən 1959-cu ilə qədər 66,7 milyon insan dövlət terrorçuluğunun və repressiyaların qurbanı olmuşdur.

Rusiya Federasiyası Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin Mərkəzi arxivinin rəisi A.Krayuşkin tərəfindən 1993-cü ildə belə bir məlumat açıqlanmışdır ki, 1917-ci ildən 1990-cı ilə qədər olan əksinqilabi cinayətlərə dair işlərin öyrənilməsi nəticəsində 3853900 insanın məhkum edildiyi, onlardan 827955 nəfərin güllələndiyi aşkar edilmişdir. Bununla belə, repressiyalara məruz qalmış insanların həqiqi sayının qat-qat artıq olduğu məlumdur.

Konkret olaraq Azərbaycana gəldikdə, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, təkcə 1934-1939-cu illərdə Azərbaycanda 27458 insan repressiya qurbanı olmuşdur [181]. Onların əksər qismi mütərəqqi ziyalılar – şairlər, yazıçılar, alimlər, həkimlər (M.Müşviq, H.Cavid, A.Orxanbəyli və s.) olmuşdur.

Qeyd edilməlidir ki, kommunist rejiminin siyasi cinayətkarlığa olan inhisarçı “hüququ” onun süqutundan sonra, hakimiyyət və mülkiyyət uğrunda mərkəzdə və ətraf yerlərdə amansız mübarizəyə başlayan yüzlərlə siyasi, millətçi, separatçı, kriminal qüvvələrin “hüquqlarına” parçalandı. Bununla, siyasi cinayətkarlıq sovet dövrü ilə müqayisədə qurbanların sayına görə məhdud olsa da, forma və üsul müxtəlifliyinə görə ondan qat-qat mürəkkəb və çoxşəkili, yeni formaya düşmüş oldu.

Respublikalarda millətçi, separatçı və ekstremist cərəyanların yaranması milli məsələlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxardı. Hakimiyyətə və mülkiyyətə can atan milli-siyasi qüvvələr xalqın kortəbii narazılığından bacarıqla istifadə edirdilər. Demokratiya, bazar iqtisadiyyatı və suverenliyin ilk təzahürləri siyasiləşmiş millətçi, separatçı, ekstremist, kriminal qüvvələrin mübarizə predmetinə çevrilmişdir. Millətlərarası münaqişələr kütləvi cinayətkarlıqla müşayiət olunur, həm dövlət daxilində, həm də xaricdə olan müxtəlif siyasi qüvvələr tərəfindən təşkil və idarə olunurdu.

Qeyd edək ki, siyasi ictimai təhlükəli davranışla mübarizə və siyasi motivlərə görə təqib arasında çox incə sərhəd vardır,

xüsusən də qeyri-sabit siyasi şəraitdə. Bu sərhədi keçməklə cəmiyyətdə tarazlığı pozmaq mümkündür. Eyni zamanda, siyasi separatçılıq və ekstremizmə olan etinasız yanaşmanın heç də az olmayan siyasi təhlükəsi qeyd olunmalıdır.

Son dövrlər ideoloji və ya digər səbəblərdən kompleks şəkildə tədqiq olunmayan siyasi motivlərlə törədilən cinayətlərin kriminal tədqiqatı geniş şəkildə aparılmağa başlanılmışdır [65, 3]. Demokratik dövlətlərdə “siyasi cinayətlərin” subyektləri özlərinin siyasi düşüncə və əqidələrinə, görüş və ideyalarına görə yox, sadəcə cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş cinayətin təqsirli və obyektiv cəhətdən törədilməsinə görə cinayət hüquqi məsuliyyət daşıyırlar [92, 347]. Məsələn, dövlət başçısının və ya hər hansısa bir siyasi partiya liderinin öldürülməsi ilk növbədə dövlət və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd cinayəti ilə təvsiif edilir (CM-nin 277-ci maddəsi). Etnik və dini zəmində olan istənilən növ terror cinayətləri də siyasi motiv əsasında törədilir. Süllh və insanlıq əleyhinə törədilən cinayətlərin də bir qisminin törədilməsində motivasiya qismində siyasi amil çıxış edir.

Bu problem ilk dəfə V.N.Kudryavsev və V.V.Luneyev kimi alimlər tərəfindən qaldırılmışdır. Baxmayaraq ki, siyasi cinayətkarlıq adlandırılan mühüm bir institut uzun illər xarici mütəxəssislər tərəfindən geniş və hərtərəfli tədqiqat obyektinə olmuşdur [150, 6; 151, 83-105; 152, 100-115; 155, 6; 156, 14; 158, 101-114; 159, 23-24;]. MDB ölkələri içərisində ilk dəfə olaraq siyasi cinayətkarlıq kontekstinə daxil olan “siyasi məhbus” problemi professorlardan X.D.Ələkbərov və K.N.Səlimov tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Siyasi cinayətkarlığı tədqiq edən alimlər birinci növbədə törədilən cinayətlərin siyasi motivlərinə xüsusi diqqət ayırmışlar. Siyasi motivlər əsasında ən müxtəlif növdən olan cinayətlər törədilə bilər: həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayətlər; azadlıq, şərəf və ləyaqət əleyhinə cinayətlər; insan və vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqları əleyhinə törədilən cinayətlər; ictimai

təhlükəsizlik əleyhinə cinayətlər; dövlətin konstitusion quruluşu və təhlükəsizliyi əleyhinə törədilən cinayətlər; sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər.

Yuxarıda qeyd edilən alimlərin elmi tədqiqatları sahəsində siyasi cinayətkarlıq kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir problem kriminologiyanın müstəqil sahəsi kimi – D.A.Şestakov tərəfindən təklif edilən siyasi kriminologiya kimi təhlil edilir [38, 263; 144, 224]. Siyasi kriminologiya adlandırılan istiqamətin müəyyən edilərək daha da formalaşdırılması ideyası bir çox alimlər tərəfindən də müsbət qarşılandı. Onu da qeyd edək ki, ABŞ, Yaponiya, Almaniya və Böyük Britaniya kimi inkişaf etmiş dövlətlərdə siyasi kriminologiya hüquq elminin bir sahəsi kimi təşəkkül tapıb inkişaf etmişdir [149, 296-308]. Fransa və s. bu kimi dövlətlərdə isə artıq siyasi kriminologiya problemi ilə bağlı xüsusi tədris proqramları işləyib hazırlanmışdır. Beləliklə, P.A.Kabanov haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, göstərilən problem məsələlərlə bağlı paradoksal vəziyyət yaranmışdır, yəni, siyasi cinayətkarlıq mövcuddur və siyasi cinayətkarlığa qarşı beynəlxalq aləm, milli dövlətlər və cəmiyyətlər tərəfindən təsir və təzyiqlər olsa da, qeyd edilən problemə qarşı konkret və vahid elmi konsepsiya mövcud deyil [65, 3].

Siyasi cinayətkarlıqla bağlı verilən istənilən təsnifatlarda, zənnimizcə, hər bir halda siyasi cinayətkarlığa həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq faktor kimi baxmaq lazımdır. Çox nadir hallarda hər hansısa bir dövlətin rəhbəri digər dövlətin ərazisində ictimai-siyasi sabitliyi pozmağa yönələn fəaliyyətlə məşğul olur. Əgər elə hal mövcud olarsa, bu zaman ərazisində qeyri sabitlik baş verməsinə çalışılan dövlətdə kütləvi iğtişaşlar, hakimiyyətə qarşı çıxışların edilməsi üçün müxtəlif ekstremist və ya separatçı qüvvələr xarici mənbələrdən yetərincə maliyyə dəstəyi alırlar. Lakin göstərilən hadisələrin özünəməxsus spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq aləmdə bu cür əməllər totalitar və avtoritar hakimiyyətə qarşı yönələn milli xalq azadlıq hərəkatı kimi qələmə verilir. Bu baxımdan da yuxarıda qeyd edilən siyahıya xarici

dövlətlər tərəfindən dəstəklənən siyasi cinayətləri də əlavə etmək lazımdır. Siyasi cinayətkarlığın xarici aspektləri məsələlərinə toxunan professor K.N.Səlimov qeyd edir ki, bir dövlətin konkret şəxsi maraqları naminə digər dövlətin daxili işlərinə qarışmasına halları ilə bağlı Qərbi dövlətlərinin məqsədyönlü fəaliyyətlərini işıqlandırmaq kifayət edər. Bu siyasət müstəmləkə siyasəti həyata keçirən dövlətlərə xasdır ki, bu siyasətin də başlıca mahiyyətini hərbi-siyasi ekspansiya yolu ilə digər dövlətin daxili sabitliyini pozmaq, həmin dövlətin konstitusion quruluşunun və əsaslarının sarsıtılması təşkil edir.

Göstərilən hərəkatların hüquqa və beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş norma və prinsiplərinə zidd olması BMT-nin Baş Assambleyasının 39-cu sessiyasının sonunda qəbul edilən 39/159 sayılı “Suveren bir dövlətin ictimai-siyasi quruluşunu məhv etməyə yönələn digər dövlətin terrorçu siyasətinin həyata keçirilməsinin yol verilməməzliyi” qərarıdır. Bu qərarla siyasi cinayətkarlıq dövlət terrorizmi kimi qiymətləndirilir ki, bu fəaliyyət də digər suveren dövlətin ictimai-siyasi quruluşunu sarsıtmağa, həmin dövlətin qanuni hakimiyyətdə olan nümayəndəsinin devrilməsinə və digər terrorçu əməllərin törədilməsinə yönəlmişdir [110, 25-26].

Məhz bu fəaliyyətə Ermənistan Respublikasının 1988-ci ildən üzü bəri apardığı dövlət siyasəti aiddir ki, bilavasitə öz dövlətinin ərazisində azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları ərazilərdə kütləvi iğtişaşlarla, quldurluq, zorakılıq, talanlar, qətlər, sağlamlığa müxtəlif dərəcəli xəsarətlərin yetirilməsi, şəxsi əmlakların məhv edilməsi ilə müşahidə edilən etnik-milli, dini zəmində kütləvi iğtişaşlar təşkil edərək maliyyələşdirmişdir. Bu siyasətin də nəticəsində 241,8 min azərbaycanlı Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə deportasiya olunmuşlar. Təxribat xarakterli kütləvi iğtişaşlar zamanı 410 azərbaycanlı öldürülmüşdür (57 qadın, 23 uşaq, qalanı kişilər). Həmin anoloji siyasət eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisində törədildi

ki, nəticədə 70 min yerli azərbaycanlı həmin ata-baba torpaqlarından qovuldular. Sonradan hərbi müdaxilə nəticəsində Dağlıq Qarabağa bitişik olan 7 rayon – Ağdam, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı rayonlarında Ermənistan Respublikasının apardığı siyasət nəticəsində erməni qruplaşmaları tərəfindən yerli azərbaycanlıların etnik təmizlənməsi əməliyyatına başlandı ki, bunun da nəticəsində 700 min azərbaycanlı öz ata-baba torpaqların qaçqın düşdülər [170].

Siyasi cinayətkarlıq institutunu ümumtanınmış anlayışı olmayan, hüquqi definisiyası müəyyən olunmamış siyasi məhkum terminindən ayrılmış şəkildə öyrənmək mümkün deyildir. Bu amil həm siyasi, həm də hüquqi əhəmiyyətə malikdir ki, bu da aşağıdakı göstərilən amillərlə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına daxil olmamışdan qabaq insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqları, qanunla qorunan mənafeləri müdafiə etmək sahəsində mövcud olan demokratik institutların inkişaf etdirilməsi öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdür. Həmin öhdəliklər içərisində mühüm yeri beynəlxalq və ya ictimai təşkilatlar tərəfindən siyasi motivlər əsasında cinayət törətmiş və “siyasi məhbus” adlandırılan şəxslərin cəza çəkməkdən azad edilməsi və ya onların işlərinə məhkəmələrdə baxılmasının yenilənməsi və istintaqın yenidən xüsusi nəzarət altında qanun çərçivəsində aparılmasını təmin etmək öhdəliyi tuturdu. Bu kateqoriyadan olan şəxslərə AR CM-nin 220-ci maddəsi ilə (kütləvi iğtişələr) məhkum olunmuş şəxslər də daxil idilər. Cinayət işlərinin araşdırılması bir daha onu göstərdi ki, AR CM-nin 220-ci maddəsi ilə məhkum olunan şəxslər sadəcə olaraq Azərbaycan Respublikasında baş tutmuş olan prezident seçkilərinin yekunları ilə razılaşmayaraq öz narazılıqlarını dövlət hakimiyyət orqanlarına qanunla qadağan edilmiş formada biruzə vermişlər.

Bəzi beynəlxalq və yerli qeyri-hökumət təşkilatlarının tələbi ilə bu və ya digər şəxslərin “siyasi məhkum” kimi tanınması ilə bağlı tələbləri müxtəlif kriteriyalara söykənmişdir. Bu da öz növbəsində

təcrübədə məhkum olunmuş, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxslərin siyasi məhbus olub-olmaması baxımından kolliziyaların yaranmasına səbəb olmuş oldu. Lakin bəzi təşkilatlar siyasi məhbus adı altında əslində öz siyasi mənafelərini biruzə vermiş olurlar. Bu məsələnin Azərbaycan dövləti üçün olduqca mühüm bir əhəmiyyəti vardır. Çünki siyasi məhbus məsələsinə vahid siyasi və hüquqi yanaşmanın olmaması Azərbaycan Respublikası ilə bəzi mötəbər beynəlxalq təşkilatlar arasında yaranmış diplomatik münasibətlərin mənfi istiqamətdə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi alman mənşəli deputat Kristof Ştrasserə, sonuncunun Azərbaycan Respublikasına Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının siyasi məhbuslar üzrə məruzəçisi qismində gəlməsi səbəbinə görə gediş-gəliş vizası verməkdən imtina etmişdir. İmtinanın əsası kimi Avropa Şurasının siyasi məhbuslarla bağlı vahid kriteriyaları əks etdirən sənədlərin olmaması göstərilirdi. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı səlahiyyətli nümayəndəsi Səməd Seyidov bildirmişdir ki, Avropa Şurası siyasi məhkum institutu ilə bağlı ikili standartlar tətbiq edir [107].

Azərbaycan Respublikasının AŞPA-dakı nümayəndə heyətinin üzvü Elxan Süleymanov qeyd etmişdir ki, Azərbaycan Respublikası siyasi məhbusları digər məhkumlardan ayırmağa imkan verən müəyyən hüquqi çərçivələrin yaradılmasının tərəfdarıdır. Göstərilən debatlar uzun illər davam etsə də qeyri-müəyyən səbəblərdən AŞPA həmin debatlarda iştirak etmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, siyasi məhkum deyilən bir termin Avropa Şurasının ədliyyəsinin institutlarından olan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin insan hüquqları üzrə presedent təcrübəsində ümumiyyətlə istifadə edilməmişdir. İstər BMT kimi mötəbər təşkilat, istərsə də insan hüquqları üzrə məşhur olan Beynəlxalq Amnistiya qeyri-hökumət təşkilatı da siyasi məhkum terminindən istifadə etmir və bununla bağlı da özünün rəsmi səbəblərini

açıqlayır. Lakin kütləvi informasiya vasitələrində (KİV) siyasi məhkum termini olduqca geniş istifadə olunur ki, bu termin də ilk növbədə kütləvi iğtişaşda iştirak etdiyinə görə 5 il azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş çinli fəal Yan Çinlyu-nun adı ilə bağlıdır [179].

Onu da qeyd edək ki, “siyasi məhkum” termini 2003-cü ilin oktyabr hadisələrindən sonra daha çox işlədilməyə başlandı. Həmin hadisələrlə bağlı olan cinayət işlərini xüsusən də həmin kütləvi iğtişaşların təşkilatçıları və təhrikçiləri barəsində olan A-0536/2004 sayılı cinayət işi üzrə Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin 22 oktyabr 2004-cü il tarixli hökmündən görünür ki, özünü “siyasi məhkum” adlandıran Hüseynov Pənah Çovdar oğlu, Hacılı Arif Mustafa oğlu, Abbasov Rauf Arif oğlu, Ağazadə İqbal Fehrüz oğlu, İbrahimov İbrahim Məşəhilal oğlu, Məmmədov Sərdar Cəlal oğlu, Əsədov Ehtimat Savalan oğlu özlərinin siyasi əqidələrinə, ideologiyalarına, partiya mənsubiyyətlərinə və ya müxalif qüvvələrə mənsub olmalarına görə deyil, məhz konkret olaraq kütləvi iğtişaş və hakimiyyət nümayəndəsinə müqavimət göstərmə cinayətlərində təşkilatçı olmaqlarına görə (Azərbaycan Respublikası CM-nin 32.3, 200.1-ci, 32.3, 315.2-ci maddələri) cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişlər.

“Siyasi məhbus” anlayışı heç bir zaman konkret olaraq AŞPA-nın plenar iclaslarında müzakirə olunmamış, hüquqi və siyasi səviyyələrdə razılaşıdırılmamışdır. Həmin məsələ sadəcə olaraq bəzi ekspertlərin şəxsi rəyləri ilə gündəmdə qalmışdır [107]. Son dövrlər Avropa Şurası bəzi qeyri-hökumət təşkilatlarının təkliflərinə əsasən Azərbaycan Respublikasının hakimiyyət orqanları qarşısında vəsatət qaldıraraq onların “siyasi məhkum” kimi tərtib etdikləri siyahıya daxil olan şəxslərin həbsdən azad edilməsi, əfv edilməsi və ya onlar barəsində amnistiya aktının tətbiq edilməsi tələbini irəli sürürlər.

Bəzi cinayətlərə müəyyən qiymət verilərək, həmin cinayətləri törədənlərə isə “siyasi məhkum” statusu verilməsi olduqca bö-

yük narahatçılıq doğuran bir məsələyə çevrilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında törətdikləri xüsusilə ağır cinayətlərə görə məhkum olunmuş şəxslərin AŞ-nın siyasi məhkum kimi tərtib etdikləri siyahıya daxil olmaları Azərbaycan cəmiyyətinin açıqca narazılığı ilə qarşılandı. Misal üçün onu göstərə bilərik ki, V.İ.Dadaşov əvvəllər törətdiyi banditizm və s. cinayətlərə görə 10 il azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş və AŞ-nın təkidi ilə siyasi məhkum adı altında cəzadan vaxtından əvvəl azad edilmişdir. Sosial baxımından cəmiyyət üçün təhlükəli olan şəxsiyyət kimi xarakterizə edilən və cəza çəkdiyi müddət ərzində islah yoluna qədəm qoymayan V.İ.Dadaşov cəzadan azad olunan kimi tamah məqsədilə (276 min ABŞ dollarını talamaq məqsədilə) 3 nəfərdən ibarət ailəyə qarşı xüsusilə ağır cinayət törətmiş və törətdiyi cinayəti gizlətmək üçün azyaşlı qız uşağını diri-diri yandırmışdır. AŞ-nın təkidi ilə siyasi məhkum kimi cəzadan vaxtından əvvəl azad edilmiş şəxslərin siyahısı bununla bitmiş sayılmır. Həmin siyahıya adı daxil olmuş şəxslərdən biri də R.İsmayılov olmuşdur ki, o, Bakı şəhərində terror cinayətini yəni, metropolitəndə partlayış törədərək 14 nəfər yerli sakinin ölümünə və 20 nəfərin ağır bədən xəsarətləri almasına səbəb olmuşdur. Digər bir şəxs isə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarı ilə terrorizm cinayətində təqsirli bilinərək məhkum olunmuş R.Maksimovdur ki, onun Bakı şəhərinin metro stansiyalarının birində törətdiyi partlayışda 11 nəfər ölmüş, 25 nəfər isə ağır dərəcəli bədən xəsarətləri almışdır. Halbuki göstərilən hər bir halda həmin cinayətlər konkret olaraq müxtəlif qruplaşmalar və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilmişdir. Baxmayaraq ki, həmin cinayətlərin törədilməsində siyasi motiv üstünlük təşkil etmişdir, həmin cinayəti törədənə zənnimizcə, siyasi məhkum statusu verilməsi nə milli hüquq normalarına, nə də ki, beynəlxalq hüquq normalarına uyğundur.

Zənnimizcə, kütləvi iğtişaş termini ilə siyasi cinayətkarlıq terminlərinin kriminoloji analizlərinin verilməsi və cinayət

törədərək nəticə etibarilə “siyasi məhbus” statusu alan şəxslərin siyahısını tədqiq etmək daha məqsədmüvafiq olardı. Bu baxımdan Avropa Şurasının Nizamnaməsinin 3-cü maddəsində qeyd edildiyi kimi vahid hüquqi məkan çərçivəsi deyilən bir amildən yanaşsaq, o zaman siyasi məhkum və kütləvi iğtişaş terminlərinin təhlili nəinki Azərbaycan Respublikası, hətta Avropa Şurasına üzv olan 47 dövlət üçün aktual bir problemdir. Çox təəssüflər olsun ki, hazırki dövrə qədər “siyasi məhbus” termini ilə bağlı konkret şərtlər mövcud deyildir. Aşağıda göstərilən məsələlərin həll olunması zənnimizcə, əhəmiyyətlidir:

- törədilən cinayət əməlinin siyasi motivlərinin həmin cinayətin siyasi cinayət sayılmasına əsas verib-verməməsi;
- qanunla nəzərdə tutulmuş ictimai-təhlükəli əməli törətmiş şəxsə qarşı dövlət hakimiyyət orqanlarının siyasi münasibətinin hansı formada təzahür etməsini müəyyənləşdirmək;
- siyasi motivlər əsasında törədilən cinayətin cinayət törədən şəxsin məsuliyyətini ağırlaşdıran və ya yüngülləşdirən hal olması məsələsini həll etmək;
- bütün siyasi motivlərin cəmiyyət tərəfindən qəbul edilə bilməsini öyrənmək.

Göstərilən məsələlər Azərbaycan Respublikasının milli-daxili qanunvericiliyinin, habelə AR-nın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin və “siyasi məhkum” terminini ifadə edən digər qanunvericilik aktlarının müddələrinin təhlil edilməsi yolu ilə araşdırılmalıdır. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin təhlili onu göstərir ki, siyasi motivlər əsasında törədilən cinayətlərə aşağıdakılar aiddir: terrorçuluq (AR CM-nin 214-cü maddəsi); adamları girov götürmə (AR CM-nin 215-ci maddəsi); kütləvi iğtişaşlar (AR CM-nin 220-ci maddəsi); ictimai qaydanın pozulmasına səbəb olan hərəkətləri təşkil etmə və ya bu cür hərəkətlərdə fəal iştirak etmə (AR CM-nin 233-cü maddəsi).

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcələsinin 31-ci fəslə “Dövlətin konstitusiyası quruluşu və təhlükə-

sizliyi əleyhinə olan cinayətlər” adlanır və özündə belə demək mümkünsə siyasi xarakterli cinayət tərkiblərini ehtiva edir. Həmin cinayət tərkiblərinə daxildir: dövlətə xəyanət (AR CM-nin 274-cü maddəsi); Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrindən və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər silahlı birləşmələrdən Azərbaycan xalqına və konstitusiyalı dövlət orqanlarına qarşı istifadə etmə (AR CM-nin 275-ci maddəsi); casusluq (AR CM-nin 276-cı maddəsi); dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə (terror aktı) (AR CM-nin 277-ci maddəsi); hakimiyyəti zorla ələ keçirmə və ya onu zorla saxlama (AR CM-nin 278-ci maddəsi); qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələri və ya qrupları yaratma (AR CM-nin 279-cü maddəsi); silahlı qiyam (AR CM-nin 280-cü maddəsi); dövlət əleyhinə yönələn açıq çağırışlar (AR CM-nin 281-ci maddəsi); təxribat (AR CM-nin 282-ci maddəsi); milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınması (AR CM-nin 283-cü maddəsi); dövlət sirrini yayma (AR CM-nin 284-cü maddəsi); məzmununda dövlət sirri olan sənədləri itirmə (AR CM-nin 285-ci maddəsi);

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcələsinin “İdarəetmə qaydası əleyhinə olan cinayətlər” adlanan 34-cü fəslində qeyd olunan cinayətlər də siyasi cinayətlər kateqoriyasına aid edilə bilər. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası dövlət başçısının şərəf və ləyaqətini bu və ya digər formada alçaltma, eləcə də dövlət rəmzlərinə qarşı hörmətsizlik edilməsi də əslində siyasi motivlər əsasında törədilən cinayətlər kateqoriyasına aid edilməlidir.

Yuxarıda qeyd edilən cinayət tərkiblərinin hər hansı birinin obyektiv və ya subyektiv elementləri təhlil edilərkən, təqsirləndirilən şəxsin əməllərində ifadə olunan siyasi motivlər görünə bilər. Buna baxmayaraq, Avropa dövlətlərinin cinayət qanunvericiliyində *anoloji normalar* mövcud olsa da, nə qabaqcıl Avropa dövlətlərinin, nə də Azərbaycan Respublikasının cinayət məəcəllələrində “siyasi məhkum” kimi termin təsbit edilməmişdir.

Lakin nəzəriyyədə mövcud olan o fikirlə razılaşımaq olmaz ki, cinayət qanunvericiliyindən başqa siyasi motivli cinayətlərlə bağlı yeni qanun qəbul olunmalı və həmin qanunvericilik aktında birmənalı olaraq siyasi cinayətlərə qiymət verilərək, bu növdən olan cinayətlərin törədilməsində təqsirləndirilən şəxslərə “siyasi məhkum” statusu verilməlidir. Lakin hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, birinci növbədə həmin cinayət tərkiblərinin ayrılması və yeni bir qanunvericilik aktında onların təsbiti hüquqi normativ nöqteyi-nəzərdən mümkün deyil. Çünki Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 1.3-cü maddəsinə əsasən cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəlləyə daxil olunduqdan sonra tətbiq edilə bilər. Həm də siyasi motivlərlə törədilən cinayətlərə və həmin cinayəti törədən şəxslərə xüsusi statusun verilməsi bu qəbildən olan cinayətlərlə mübarizə tədbirlərinin və cəzanın preventiv funksiyasının iflasa uğramasına səbəb olacaqdır.

Beynəlxalq sənədlərin heç birində “siyasi məhkum” terminindən istifadə edilməmişdir. Belə olan təqdirdə, əgər Azərbaycan Respublikası öz üzərinə “siyasi məhkumları” həbsdən azad etmək vəzifəsini götürmüş olsa idi, o zaman BMT və Avropa Şurası konvensiyalarında nəzərdə tutulmamış “siyasi məhkum” məfhumunu özünün cinayət qanunvericiliyinə gətirmək məcburiyyətində qaldı.

“Siyasi məhkum” anlayışı eyni zamanda “Beynəlxalq Amnistiya” təşkilatının tədqiqat predmetini təşkil etmişdir. “Beynəlxalq Amnistiya” təşkilatı tərəfindən aparılmış araşdırmalar zamanı belə qənaətə gəlinmişdir ki, əmələndə müəyyən qədər siyasi motiv olan, yəni cinayət xarakterli fəaliyyətində siyasi motivasiya müşahidə edilmiş, o cümlədən həmin şəxsə qarşı dövlət hakimiyyəti orqanlarının siyasi xarakterli reaksiyası olmuşsa, onda istənilən məhkum “siyasi məhkum” hesab edilməlidir. Buna görə də “Beynəlxalq Amnistiya” təşkilatı tərəfindən “siyasi məhkum”

termini siyasətlə bağlı olan ictimai münasibətlərdə istifadə olunur. Məsələn, ictimai qayda ilə bağlı olan mexanizmlərdə, dövlət və ictimai işlərin təşkili və aparılmasının prinsiplərinin müəyyən edilməsində, göstərilən məsələlərin dil, etnik mənşə, cins, dini, status və digər amillərlə nə dərəcədə bağlı olmasında və s. işlədilir.

Lakin onu qeyd edək ki, “Beynəlxalq Amnistiya” təşkilatının təklif etdiyi kriteriyalar hüquqi xarakter daşımır. Bu səbəbdən də həmin kriteriyaların tətbiq olunması üçün konkret hüquqi kriteriyaların, hüquq normalarının cəmləşdiyi xüsusi Konvensiyanın, yaxud Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin Təvsiyəsinin qəbul edilməsi zəruridir. Məhz yuxarıda göstərilən səbəblərdən də “siyasi məhkum” və ona yaxın olan digər bu kimi anlayışlar hal-hazırda hüquqi kriteriya qismində tətbiq oluna bilməzlər [24, 12].

Avropa Şurası ekspertləri tərəfindən “siyasi məhkum” probleminin Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunması ilə bağlı 3 may 2001-ci il tarixdə qəbul edilmiş və 2002-ci ildə Avropa Şurası Parlament Assambleyası tərəfindən bəyənilmiş təvsiyələrini təhlil edib aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. “Siyasi məhkum” termini olduqca qeyri-müəyyən olduğundan və həmin anlayışla bağlı hüquqi kriteriyalar işlənib hazırlanmadığından AŞ ekspertləri də “siyasi məhkum” termininin də heç bir hüquqi mahiyyətinin olmadığını bildirmişlər. AŞ ekspertləri tərəfindən hazırlanmış hesabatın 3-cü bəndində göstərilmişdir ki, “siyasi məhkum” termini hüquqi-formal mənə kəsb etmir. Heç bir konvensiyada və heç bir dövlətlərarası, eləcə də hökumətlərarası müqavilədə “siyasi məhkum” terminindən konkret olaraq istifadə edilməmişdir”.

2. Avropa Şurası ekspertləri qeyd edirlər ki, “siyasi məhkum” statusu yalnız siyasi cinayət törədən şəxslərə verilə bilər. Həmin şəxslər yalnız İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının müddələrinin pozulması cinayətlərinə görə tutulub və ya həbs olunarlarsa, o zaman “siyasi məhkum” hesab edilə bilərlər. “Siyasi məhkum” və “siyasi cinayətkarlıq” anlayışları

arasında müəyyən əlaqənin tapılması baxımından AŞ ekspertləri öz qeyri-müəyyən mövqələrini bəyan etmişlər. Eyni zamanda hazırkı dövrə qədər “siyasi məhkum” termini müstəqil hüquqi tədqiqat obyektinə olmadığına görə də həmin anlayış birmənalı olaraq diferensiasiya olunmamış anlayış kimi qeyd edilir.

3. Azərbaycan Respublikasında siyasi məhkum olub-olmamasını müəyyən etmək üçün Avropa Şurası ekspertləri tərəfindən əvvəllər Namibiyada və Cənubi Afrika Respublikasında istifadə edilmiş “Niaqarda prinsipləri” əsasında yeni kriteriyalar hazırlanmışdır. Ekspertlər qeyd etmişlər ki, tədqiqat aparılan dövlətlərin hökumətləri onlarda siyasi məhkumların olmasını etiraf etmişlər. Prof.Niaqardanın əsas missiyası da həmin dövlətlərdə siyasi qüvvələr arasında milli barışığın əldə olunmasına yönəlmişdi. Lakin Azərbaycan hökuməti Azərbaycanda siyasi məhkumların olmasını tamamilə təkzib etmişdir. AŞ-nın ekspertlərinin təqdim etdikləri hesabatın 24-cü bəndində qeyd edilir ki, “siyasi məhkum” termininin özü hər hansısa bir dövlətin daxili işlərinə qarışmaq mənasını ifadə edir. Buna görə də Azərbaycanın və Ermənistanın müstəqil ekspertlərinə “siyasi məhkumlarla” bağlı konkret münasibət bildirmələri təklif edilmişdir.

4. Avropa Şurası ekspertləri hesab edir ki, siyasi məhkumlar sadəcə olaraq siyasi çıxışlarına və siyasi mövqeyinə görə məhkum olunmuş şəxslərdir. Zənnimizcə, bu mövqe göstərilən problem məsələyə olduqca doğru bir yanaşmadır. Lakin hüquqi nöqteyi nəzərdən yanaşdıqda göstərilən təhlil öz təsdiqini tapmır. Belə ki, ekspertlərin hesabatlarının 28-ci bəndinə müvafiq olaraq bir şəxs tərəfindən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsində göstərilən hüquq əsasında ölkənin bir ərazisinin ayrılaraq müstəqil status alması ilə bağlı çıxışlarına görə məhkum edilməsi tamamilə ədalətsizlikdir. Sonra ekspertlər qeyd edirlər ki, istər hüquqi, istərsə də prosedur cəhətdən bütün qaydalara əməl olunaraq həmin şəxs məhkum olursa da, “İnsan hüquqlarının və əsas

azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsinə əsasən yenə də demokratik cəmiyyətlərdə bu qəbul olunmazdır. Çünki həmin şəxslər sadəcə olaraq söylədikləri siyasi çıxışları ilə bağlı cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişlər. Qeyd etsək ki, Azərbaycan Respublikası son bir neçə on illikdə kütləvi iğtişaş və separatçı meyilli qüvvələrlə mübarizə aparmış və bu baxımdan da “siyasi məhkum” anlayışı Azərbaycanda hakim ictimai-siyasi şəraitlə tanış olmayan ekspertlərin mülahizəsi əsasında deyil, birmənalı olaraq Azərbaycan Respublikası ictimaiyyətinin mövqeyi əsasında şərh edilməlidir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan Respublikasında baş verən separatçı meyilli hadisələrin hamısı kütləvi iğtişaş və terrorçuluq cinayətləri ilə müşahidə edilmişdir. Həmin cinayət hadisələri nəticəsində ümumilikdə 2,5 min nəfər öldürülmüşdür. Ona görə məhz kütləvi iğtişaş, terrorçuluq, milli separatçı meyilli digər cinayət əməllərində təqsiri olmuş şəxslərin bu gün “siyasi məhkum” statusu alaraq, cəzadan azad edilmələri doğru və məntiqli bir hal deyildir.

Avropa Şurasının “siyasi məhkumlarla” bağlı olan 2002-ci il tarixli 1271 sayılı Qərarı təkcə Azərbaycan Respublikasında deyil, həm də Ermənistan Respublikasında həmin məsələ ilə bağlı olan vahid hüquqi kriteriyaların işlənməsini ehtiva edir. Baxmayaraq ki, bir çox qeyri-hökumət təşkilatları, Avropa Şurası və digər beynəlxalq təşkilatlar mütəmadi olaraq “siyasi məhkumların” mövcudluğu üzrə bağlı çoxsaylı hesabatlar təqdim etsələr də, həmin məsələnin tənzimlənməsi üzrə konkret istiqamətlər müəyyən etməmişdir. Lakin göstərilən hal Avropa Şurasının müəyyən prinsip və qaydalarına uyğun gəlmir. Çünki hər şeydən əvvəl plüralist demokratiya ideyalarından başqa Avropa Şurası Nizamnaməsinin 3-cü maddəsinə əsasən hüququn aliliyi prinsipi birmənalı olaraq bərqərar olmalıdır.

2005-ci il tarixdə keçirilmiş Avropa Şurasının 16 üzv ölkəsindən 40 hüquqşünasın iştirak etdiyi elmi-praktik konfransın sonunda qəbul edilmiş Bakı Bəyannaməsində qeyd edilmişdir

ki, Avropa Şurasının beynəlxalq dərəcəli ekspertləri tərəfindən “siyasi məhkumlarla” bağlı işlənilib hazırlanmış kriteriyalar səthi və qeyri-təkmildirlər. Bu baxımdan da Avropa Şurasına “siyasi məhkum” institutu ilə bağlı yeni kriteriyaların işlənilib hazırlanması və Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərdə tətbiq olunmasına qədər AŞPA-nın 2002-ci il tarixli 1271 sayılı qərarının icrasının dayandırılması barədə vəsatət verilməsi təklif edilmişdir.

Buna baxmayaraq həmin müraciətin heç bir hüquqi nəticəsi olmadı. Əksinə “siyasi məhkumlarla bağlı” olan AŞPA-nın 2002-ci il tarixli 1271 sayılı qərarının şərh edilməsi ilə bağlı hüquqi mexanizm işlənməsinə qərar verilmişdir. Bu baxımdan da Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinə həmin qərarın icrası və şərhini ilə bağlı hüquqi mexanizmin hazırlanmasının və icrasının dayandırılması ilə bağlı müraciət hazırlanması məqsədmüvafiqdir.

2.2. Azərbaycan Respublikasında kütləvi iğtişah cinayətlərinin ümumi kriminoloji vəziyyəti

Cinayət işlərinin ümumiləşdirilməsi və məhkumlar barədə əldə olunan məlumatların statistik məlumatlarının təhlili ümumiyyətlə respublikamızın paytaxtında baş verən kütləvi iğtişah cinayətlərinin baş vermə səbəblərini və hallarını, kütləvi iğtişah cinayəti zamanı müvafiq cinayətin təşkilatçısı və təhrikçisi, cinayətin aktiv icraçıları barədə müəyyən nəticələrə gəlməyə imkan verir. Belə ki, həmin cinayətlərin subyektləri olduqca müxtəlif yaş kateqoriyalarına, müxtəlif təhsil səviyyələrinə və sosial statuslara malik olmuşdur. Belə ki, Bakı şəhərində baş vermiş ən mühüm kütləvi iğtişah cinayəti 2004-cü ildə Nardaran hadisələri, 2003-cü ildə baş verən oktyabr hadisələri və Bakı şəhərində yerləşən 13 sayılı cəzaçəkmə müəssisəsində baş verən hadisələr olmuşdur. Özünəməxsus cəhət ondan ibarətdir ki, kütləvi iğtişah cinayətlərin həmişə hakimiyyət nümayəndəsinə müqavimət göstərmə və ictimai qaydanın pozulmasına səbəb olan hərəkətləri

təşkil və ya bu cür hərəkətlərdə fəal iştirak etmə cinayətləri ilə müşahidə olunur. Əlbəttə ki, digər cinayətlərin törədilməsi və cinayətlərin məcmusunun yaranması halları da az təsadüf edilmir. 159 məhkumla bağlı aparılmış ümumi araşdırma aşağıdakı nəticələrin əldə edilməsinə kömək etmişdir.

Belə ki, 159 məhkum barəsində aparılmış istintaq və məhkəmə araşdırılmasının yekunları göstərdi ki, 159 iş üzrə kütləvi iğtişah əməllərinin 136-sı Bakı şəhərində, 10-u şəhər tipli qəsəbə olan Bakı şəhəri Nardaran qəsəbəsində, 13-ü isə Bakı şəhərində yerləşən 13 sayılı Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 13 sayılı Cəzaçəkmə Müəssisəsində baş vermişdir. Həmin işlər üzrə məhkumların 92-si Bakı şəhərində yaşamış, 10-u bilavasitə cinayət törədilən qəsəbədə yaşamış, 13-ü isə bilavasitə cinayətin törədildiyi cəzaçəkmə müəssisəsində cəza çəkmiş, 44-ü isə paytaxtdan kənarında olan rayonlarda yaşamışdır. Cinayətkarların 92-si yerli sakin olmuş, 54-ü Bakı şəhərinə gəlmiş, 13-ü isə cəzaçəkmə müəssisəsində cəza çəkmişdir. Cinayəti törədən şəxslərin yaşları 19-20 yaş arası 20 nəfər, 21-25 yaş arası 29 nəfər, 26-30 yaş arası 31 nəfər, 31-35 yaş arası 24 nəfər, 41-50 yaş arası 19 nəfər, 51-60 yaş arası 25 nəfər, 60 yaşdan yuxarı isə 11 nəfər təşkil etmişdir. Təhsil göstəricilərinə görə kütləvi iğtişah cinayəti subyektlərinin 75 nəfərinin orta ümumi təhsili, 17 nəfərinin orta-ixtisas təhsili, 17 nəfərinin natamam ali təhsili, 21 nəfərinin ali təhsili olmuşdur. 159 nəfərin içərisindən isə cəmi 1 nəfər orta məktəbin 11-ci sinfində oxumuşdur. İctimai faydalı əməklə məşğul olması kriteriyasına görə kütləvi iğtişah əməlinə görə məhkum olunmuş şəxslərdən cinayəti törədənə qədər 26-sı işləmiş, 17-si təhsil almış, 16-sı təqaüddə olmuş, 97-si ümumiyyətlə işləməmiş, 13-ü isə dustaq olmuşdur. Təqaüddə və işləməyənlərin içərisində olanların 14-ü 2-ci qrup əlil olmuşdur. Sosial göstəricilərə görə isə məhkum olunmuşların 43-ü subay, 116-sı cinayəti törədən zaman evli olmuşdur. Evlilərin içərisində olanların 111-nin azyaşlı uşaqları olmuşdur. Göstərilən cinayəti əməli üzrə məhkum olunmuş

şəxslərin 25-nin yaşayış yeri üzrə müsbət xarakteristikası olsa da, 134-ü barədə ümumiyyətlə heç bir məlumat olmamışdır. Eyni zamanda 5 nəfərə iş yeri üzrə müsbət xarakteristika verilsə də, 154 nəfər barəsində elə bir xarakteristika istintaq və məhkəmə orqanlarında olmamışdır.

Təhlil olunan hadisələr zamanı cinayət törədən şəxslərin 159-u da ayıq vəziyyətdə olub heç bir spirtli içkilərin, narkotik və digər bihüsedici təsirə malik olan maddələrin təsiri altında olmamışlar. Baş verən cinayətlərdə cinayətlərin subyektlərindən yalnız 1-i cinayət zamanı yaranmış olan situasiyaya uyğunlaşmış cinayəti törətmiş olsa da, qalan 158 nəfər konkret olaraq qabaqcadan planlaşdırılmış şəkildə törətmişlər. Məhkumluq göstəricisinə görə 159 nəfərin məhkumluq səviyyəsi aşağıdakı kimi olmuşdur: 21 nəfər kütləvi iğtişah cinayəti törədənə qədər əvvəllər məhkum olunmuş, 138 nəfəri isə isə ümumiyyətlə məhkum olunmamışdır. Onu da qeyd edək ki, 21 nəfər sonuncu məhkumluqdan əvvəl cəmi bir dəfə məhkum olunub cəza almışdır. Həmin məhkum olunmuş şəxslərdən 8-i ilk məhkumluqdan 3-5 il keçdikdən sonra yeni cinayət – kütləvi iğtişah cinayəti törətmiş, 13-ü isə konkret olaraq cəza çəkdiyi müddət ərzində törətmişdir. Cinayət törəyənlərin 159-u da kütləvi iğtişah cinayəti törədən ana kimi inzibati məsuliyyətə cəlb edilməmişdir.

Sağlamlıq durumu baxımdan 159 nəfərdən 2 şəxs əvvəllər ruhi-əsəb xəstəlikləri dispanserində zəif psixi pozuntusu olan xəstə kimi qeydiyyatda olsa da, 157 nəfər həmin tibbi müəssisələrdə ümumiyyətlə qeydiyyatda olmamışdır. 159 nəfər tərəfindən törədilən cinayətlərin hamısında əvvəlcədən müəyyən razılığa gəlmiş qrup 4-nəfərdən çox olmuşdur. Qrup halında törədilmiş kütləvi iğtişah cinayətlərində yalnız 1 nəfər şəxsin əməlinə kütləvi iğtişah cinayətindən başqa tamah motivi olmuş və oğurluq cinayətini də törətmişdir. Qalan 158 nəfərin 23-nün motivi dövlət təsisatlarının normal iş fəaliyyətini pozmaq niyyəti, 136 nəfərinin motivi hakimiyyətin devrilməsi niyyəti, 10 nəfərinin motivi isə

dini tələblər altında pərdələnmiş şəxsi motivlər, yəni tanışlarının həbsdən azad edilməsi və müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən məqsədyönlü qərarların qəbul edilməsi niyyəti olmuşdur. Cinayəti törəyərkən 136 nəfər tərəfindən təşkil olunmuş qrupun yaranma əsasını hakimiyyəti devirmək və müxalifət liderinin hakimiyyətə gəlməsinə şərait yaratmaq, qalan 23 nəfər tərəfindən təşkil edilmiş qrupun başlıca məqsədini onlar üçün daha əlverişli olan nəticələrin əldə edilməsi təşkil etmişdir.

Kütləvi iğtişah cinayəti törədilən zaman həmin cinayət aşığıdakı cinayət tərkibləri ilə müşayiət olunmuşdur. Belə ki, 159 nəfər şəxs məhkum olunmuş və onlardan 129 nəfərinin əməli konkret olaraq hakimiyyət nümayəndəsinə müqavimət göstərmə cinayəti ilə, 10-nun əməli hakimiyyət nümayəndəsinə müqavimət göstərmə və ictimai qaydanın pozulmasına səbəb olan hərəkətləri təşkil və ya bu cür hərəkətlərdə fəal iştirak etmə cinayətləri ilə, 6 nəfərin əməlinə hakimiyyət nümayəndəsinə müqavimət göstərmə və kütləvi iğtişah cinayətlərinin təşkilatçılığı, 1 nəfərin əməlinə hakimiyyət nümayəndəsinə müqavimət göstərmə və kütləvi iğtişah cinayətlərinin təhrikçiliyi, 13 nəfərin əməlinə hakimiyyət nümayəndəsinə müqavimət göstərmə, kütləvi iğtişah və cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini pozma cinayətləri ilə, 1 nəfərin əməlinə isə hakimiyyət nümayəndəsinə müqavimət göstərmə, kütləvi iğtişah, ictimai qaydanın pozulmasına səbəb olan hərəkətləri təşkil və ya bu cür hərəkətlərdə fəal iştirak etmə, qanunsuz olaraq odlu silah, onun komplekt hissələrini, döyüş sursatı, partlayıcı maddələr və qurğular əldə etmə, başqasına vermə, satma, saxlama, daşıma və gəzdirmə, eləcə də qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma cinayəti ilə müşayiət olunmuşdur.

Cinayəti törəyənlərin 158 nəfəri yetkinlik yaşına çatmış şəxslər, 1 nəfərini isə orta məktəb şagirdi təşkil etmişdir. 159

nəfərin işi üzrə cəmi 2 dəfə məhkəmə-psixiatrik ekspertizası keçirilmiş və həmin iki rəyə əsasən barəsində ekspertiza tədqiqatı aparılan şəxslərin 2-si də anlaşıqlı olmuşlar. Qalan 157 nəfər barəsində həmin ekspertiza keçirilməmişdir.

Cinayət törədərkən 7 nəfər kütləvi iğtişah cinayətinin təşkilatçısı, 1 nəfər kütləvi iğtişah cinayətinin təhrikçisi, 151 nəfər isə kütləvi iğtişah cinayətinin aktiv iştirakçısı olmuşdur. 159 nəfərin işi üzrə aparılmış tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, bütün təqsirləndirilən şəxslər kütləvi iğtişah cinayətini törədərkən əsasən daş, taxta, dəmir və şüşə parçalarından silah qismində istifadə etmişlər. Silah qismində istifadə olunan alətlərin 13-ü hadisə yerinə baxış zamanı, 10-u Nardaranda baş vermiş hadisə ilə bağlı "İmam Hüseyn" məscidi qarşısında, 136-sı isə "Musavat" partiyasının qərargahından, Azadlıq və Qələbə meydanlarından, Xalçaçılıq muzeyinə yaxın ərazilərdən tapılmışdır. 159 nəfərin işi üzrə tədqiq edilmiş cinayət işlərinin istintaqı zamanı müəyyən edilmişdir ki, 136 iş üzrə nəqliyyat vasitələri olan avtomobildən və yük maşınından istifadə olunmuş və həmin nəqliyyat vasitələri də cinayəti törədən şəxslər tərəfindən qaçırılmışdır. Kütləvi iğtişah cinayəti zamanı iştirakçı şəxslərin 23-ü əvvəldən istintaq orqanları və əməliyyat işçilərinə bəlli olsa da, 136-sı əməliyyat axtarış tədbirləri və qaynar izlər vasitəsilə tapılmışdır.

Kütləvi iğtişah cinayətləri zamanı zərərçəkmiş şəxsin yaş tərkibi müxtəlif olmuş və zərərçəkənlərin sayı 200-dən çox olmuşdur. Həmin zərərçəkmiş şəxslərə yetirilən xəsarətlər çoxsaylı xəsarətlər kimi xarakterizə edilmişdir. 159 nəfərin işi üzrə aparılmış istintaq zamanı müəyyən edilmişdir ki, kütləvi iğtişah cinayətləri zamanı heç bir zərərçəkmiş şəxs öldürülməmişdir. 159 nəfərin işi üzrə aparılmış istintaq zamanı müəyyən edilmişdir ki, 159 cinayətkarın işi üzrə yalnız bir nəfərin əməlinə cinayətkarın ekstesi müəyyən edilmişdir ki, həmin şəxs kütləvi iğtişah cinayətindən başqa, həm də qanunsuz olaraq odlu silah, onun komplekt hissələrini, döyüş sursatı, partlayıcı maddələr və

qurğular əldə etmə, başqasına vermə, satma, saxlama, daşıma və gözdirmə, eləcə də qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma cinayətini də törətmişdir. Kütləvi iğtişah zamanı 159 nəfərin işi üzrə 146-nın əməli nəticəsində 11 mln. manatdan yuxarı məbləğdə dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətə maddi ziyan vurulmuşdur. Lakin həmin 146 iş üzrə dəymiş maddi ziyanın heç biri ödənilməmişdir. Məhkəmə-tibbi ekspertiza 159-u üzrə aparılmışdır.

Kütləvi iğtişah cinayəti törədən şəxslərinin 159-nun əməlinə hakimiyyət nümayəndəsinə müqavimət göstərmə, 1 nəfərin əməlinə qanunsuz olaraq odlu silah, onun komplekt hissələrini, döyüş sursatı, partlayıcı maddələr və qurğular əldə etmə, başqasına vermə, satma, saxlama, daşıma və gözdirmə, 1 nəfərin əməlinə qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma cinayəti, 11 nəfərin əməlinə ictimai qaydanın pozulmasına səbəb olan hərəkətləri təşkil və ya bu cür hərəkətlərdə fəal iştirak etmə, 13 nəfərin əməlinə isə cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini pozma cinayətləri müşahidə edilmişdir. Kütləvi iğtişah cinayətlərinin istintaqı zamanı 23 iş üzrə hadisə yerinə baxış keçirilmiş, qalan 136 iş üzrə isə keçirilməyə lüzum olmamışdır. 159 nəfərin işi üzrə aparılmış istintaq zamanı müstəntiqin dəyişilməsi mövcud olmamışdır. Kütləvi iğtişah cinayətləri zamanı 23 iş üzrə istintaq qrupu yaradılmış, 136 iş üzrə isə istintaq qrupu yaradılmamışdır. Müstəntiqə verilən tapşırıqlar üzrə 13 iş üzrə tapşırıq verilmiş, 146 iş üzrə isə ümumiyyətlə tapşırıq verilməmişdir. Verilən 13 iş üzrə tapşırıqın əsas məğzi cəzaçəkmə müəssisəsində olan kütləvi iğtişah cinayətlərinin təşkilatçısının müəyyən edilməsi olmuşdur. Verilən tapşırıqların 13-ü üzrə də müsbət nəticələr əldə edilmiş və tapşırıqlar vaxtında və keyfiyyətli şəkildə icra edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 59-cu maddəsinə əsasən şəxsin cəzasını yüngülləşdirən hallar üzrə 138 nəfərin

cəzasını yüngülləşdirən hal kimi hadisələrin təsadüfi axarı zəminində ilk dəfə olaraq böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayətin törədilməsi, 111 nəfərin himayəsində azyaşlı uşağın olması, 49 nəfərin əməlindən səmimi peşman olması və əməlini etiraf etməsi, 67 nəfərin gənc olması, 14 nəfərin 2-ci qrup əlil olması müəyyən edilmişdir. Cinayət Məcəlləsinin 61-ci maddəsinə əsasən isə cəzanı ağırlaşdıran halları 17 nəfərin əməlində cinayətlərin təkrar törədilməsi və cinayətlərin residivi təşkil etmişdir.

Ümumiyyətlə, cinayət törədən 159 nəfərin 49-u öz əməlini etiraf edərək əməlindən səmimi peşman olması, 110 nəfərin isə əməlindən peşman olmaması və ümumiyyətlə baş verən cinayətdə təqsirlərinin olmaması müəyyən edilmişdir. Məhkum olunmuş şəxslərdən 49-u məhkəmədən ona yüngül cəza verilməsini xahiş etmiş, 80 nəfər cəza təyin edilməsini məhkəmənin mülahizəsinə buraxmış, 30 nəfər isə ümumiyyətlə məhkəmə tərəfindən təyin ediləcək cəzanın onun üçün fərqi olmadığını qeyd etməsi ortaya çıxmışdır.

Cəza təyin edilməsi də olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir və aparılmış araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, 159 nəfərdən 44-nə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza, 113 nəfərinə azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilsə də təyin edilmiş cəzanın şərti tətbiq edilməsi qərara alınmış və 2 nəfərə azadlığın məhdudlaşdırılması cəzası verilmişdir. Təyin edilmiş cəzalar üzrə cəza çəkilməli olduğu yer üzrə 30 nəfərə ümumi tipli cəzaçəkmə müəssisəsi, 14 nəfərə isə ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsi, 2 nəfərə isə xüsusi müəssisə təyin edilmişdir.

2.3. Kütləvi iğtişah cinayətlərinin kriminoloji mahiyyəti və xarakteri

2.3.1. Kütləvi iğtişahlar dini zəmində

Kütləvi iğtişahlar əsas etibarilə ictimai-siyasi, ümumsosial, iqtisadi, dini və digər sahələrdə mövcud olan fikir ayrılıqları nəticəsində yaranır ki, bu da öz növbəsində bir çox hallarda zorakı-

lıqlarla müşayiət edilən milli konfliktlərin yaranması ilə başa çatır.

Kütləvi iğtişah cinayətləri ilə səmərəli mübarizənin təşkil edilməsi kütləvi iğtişah cinayətlərinin baş verməsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan mümkün deyildir. Məhkəmə-istintaq təcrübələrinin öyrənilməsi və kütləvi iğtişah cinayətlərinin baş verməsinin xüsusiyyətlərinin analizi həmin növdən olan əməllərin aşağıdakı təzahür formalarının, növlərinin olmasını ayırmağa imkan verir.

- 1) etnik zəmində kütləvi iğtişah cinayətləri;
- 2) dini zəmində kütləvi iğtişah cinayətləri;
- 3) futbol azarkeşləri tərəfindən törədilən kütləvi iğtişahlar;
- 4) cəzaçəkmə müəssisələrində kütləvi iğtişahlar.

Müasir dövrdə 3-cü dünya dövlətlərində, Şərqi və Qərbi Avropa dövlətlərində, hətta ABŞ-da belə etnik xarakterli konflikt və mübahisə ocaqları hələ də qalmaqda və davam etməkdədir [81, 3]. Etnik zəmində baş verən kütləvi iğtişahları mahiyyətinə, xarakterinə və baş vermə səbəblərinə görə sosial-iqtisadi, etnosiyasi, separatçı, tarixi, dini, inzibati-ərazi statuslu, etno-mədəni, sosial-psixoloji, mədəni-dil, etno-demoqrafik, cinayət və s. kimi növlərə təsnif edilir.

Sosial-iqtisadi səbəblərdən əmələ gələn millətlərarası münaqişənin başlıca səbəbləri cəmiyyətdə mövcud olan sosial çətinliklərlə bağlı olur (əhali əmək haqqı almıdıqda, təqaüd və ya digər sosial ödənişlər almıdıqda. Həmin müavinətlərin miqdarı qədərindən artıq dərəcədə aşağı olduqda). Bu zaman narazı qalan cəmaat birinci növbədə mərkəz, sonra isə yerli hakimiyyət orqanlarını günahlandırır və sonda dövlət hakimiyyətindən narazılıqlar yaranmış olur. Göstərilən hadisələr o zaman daha çox təhlükəli olur ki, həmin narazılıqlar açıq formada təzahür edir. Bu zaman kütləvi iğtişahların yaranması qaçılmazdır və narazılıqlar nəinki dövlət hakimiyyətinə qarşı olur, hətta milli xarakter kəsb edir ki, bu da öz növbəsində dövlət hakimiyyətində üstünlük təşkil edən millətə qarşı yönəlmiş olur.

Lokal xarakterli milli münaqişələr və onların nəticəsində yaranmış olan kütləvi iğtişaşlar dövlət ərazisinin yalnız müəyyən bir hissəsində baş verməsi ilə xarakterizə olunur və regional xarakter daşıyır. V.A.Xarçenkunun qeyd etdiyi kimi Rusiya Federasiyasının cənubunda baş qaldıran milli xarakterli münaqişə və narazılıqlar həmin ərazinin son dövrlər miqrasiyalar hesabına etnik əhalisinin kökündən dəyişməsi ilə bağlıdır. Buna görə də yerli və köklü əhali əvvəlki sosial-mədəni mühitin və iqtisadi vəziyyətin əvvəlki formada qalması tələbi ilə çıxış edirlər. Qırğızıstan Respublikasının dövlətdaxili münaqişələrinin başlıca səbəbləri kimi həmin dövlətdə yeni bir ictimai mühitin bərqərar olması, yəni üstün hüquqi statusa malik olan qırğız qruplarının iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni və cəmiyyətin digər mədəni, mədəni sahələrində milli azlıq təşkil edən qruplar üzərində ağalığ etmələri çıxış edir [139, 17]. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətində baş verən milli münaqişələrin səbəbi isə, hər şeydən öncə, Dağlıq Qarabağda məskən salmış gəlmələrdən ibarət olan erməni separatçı qüvvələrin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarıdır. Separatçı siyasət yürüdən qrupların fəaliyyəti Cənubi Osetiyada, Abxaziyada baş verən münaqişə və kütləvi iğtişaşların səbəbi kimi çıxış edir. Separatçılıq fəaliyyətinin özünəməxsus cəhəti xarici dövlətlərdən lazımı və zəruri dəstək və köməyin alınmasıdır. V.A.Xarçenkoya əsasən, dövlətdaxili və millətlərarası münaqişələrin yaranmasının subyektiv cəhəti ilk növbədə etnik qrupların “özününkü” və “yad gəlmə” qruplara bölünməsi ilə bağlıdır.

Milli, etnik xarakterli münaqişələrin yaranmasının başlıca səbəbləri kimi dövlət ərazisində yaşayan etnik tayfaların köklü tayfa və millətlər kimi eyni hüquq və statusa malik olmamaları, həmin etnosların yaşadıkları ərazilərin az inkişaf etməsi, təbii resurslardan istifadə edilməsində qeyri-bərabərlik çıxış edir. Həmin narazılıqlar dövlətdə baş verən seçkilər və referendumlar zamanı daha da böyüyür. Milli-etnik zəmində baş verən münaqişələrin predmetini həm ərazi problemi, həm də hüquqi sta-

tusda olan problemlər təşkil edir. Etnik və dini zəmində baş verən münaqişələr həmişə özünün çoxaspektliliyi və mürəkkəbliyi ilə seçilmişdir. Çünki bu zaman münaqişələr təkcə iqtisadi-sosial statusla bağlı olmur, həm də dini-mənəvi görüşlər, məişətdə birgə yaşayış qaydaları, tarixən formalaşmış olan adət-ənənələrə yad münaqişələr mütləq əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici ölkələrdə baş verən milli etnik zəmində olan münaqişələrin səbəblərini və təzahür formalarını araşdırıb belə bir həmin nəticəyə gəlinmişdir ki, milli-etnik qruplar hansı dövlətdə, hansı ərazidə və hansı iqtisadi-sosial, siyasi və mədəni şəraitdə yaşayırlar yaşasınlar, onlar öz adət-ənənələrinə, tarixi köklərinə, dini-mənəvi görüşlərinə, olduqca sıx formada bağlı olublar və bu səbəbdən də yad müdaxilə olduğu zaman digər sosial-etnik qruplara qarşı düşmən mövqə tuturlar.

Milli etnik xarakterli münaqişələr böyüdükcə, iki mühüm hadisə baş verir: 1) bir dövlətin ərazisinin müəyyən hissəsində yaşayan etnik qruplarda, tayfalarda “tarixi yaddaş” oyanır. Həmin yaddaşın oyanması etnik qrupun özünün tarixinə, soy kökünə, adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə bağlılığını ortaya çıxarır və dövlətin həmin etnik tayfa barəsində apardığı kəskin siyasətə, genosidlər nəticəsində qrupun üzvlərinin öldürülməsi məsələsinə xüsusi önəm verilir və nəticədə vətənpərvərlik, millətsevərlik və şovinizm baş qaldırır ki, bu da milli-etnik münaqişələrin və kütləvi iğtişaşların baş verməsinin qaçılmaz olmasına gətirib çıxarır. 2) “Tarixi yaddaş” oyandıqdan sonra kəskin etnik və milli münaqişələrin aparılması və kütləni idarə edə biləcək xüsusi lider təbəqəsi meydana çıxır.

Milli tarixi yaddaşın oyanması və həmin etnik milli qrupun içərisindən müəyyən liderlərin ortaya çıxması həmin şəxslərin siyasi maraqlarının və siyasi hakimiyyətə can atması ilə nəticələndi. Həmin liderlər birinci növbədə həm öz milli etnik qruplarından, həm də digər azlıq təşkil edən milli etnik qruplardan və tayfalardan istifadə edərək ərazisində məskunlaşdıqları dövlətə qarşı

çıxır, mövcud siyasi stabilliyi sarsıtmağa çalışır və bununla da bu zəmində kütləvi iğtişaşlar törədilməsinə cəhd edirlər.

Obyektiv və subyektiv faktorların təhlili nəticəsində çoxmillətli dövlətlər üçün xarakterik olan ziddiyyətli məqamlar ortaya çıxır. Həmin ziddiyyətlər müəyyən sahələr üzrə məsələn, iqtisadi, siyasi, mədəni, sosial, dini, millətçilik və s. bu kimi sahələr üzrə qruplaşdırıla bilər [34, 43].

Millətlərarası və ya etnik münaqişələrin baş verməsinə səbəb kimi həm də rüşvətxorluq və korrupsiyanı misal göstərmək olar. Uzun müddət dövlətdən maaş və ya digər sosial müavinətlər almıyan milli azlıqlar bundan başqa dövlət hakimiyyət orqanlarında təmsil olunan digər millətin nümayəndələrinin qanunsuz hərəkətlərinə məruz qaldıqda, sosial-siyasi konfliktlər daha çox böyüyür. Belə ki, milli azlıqlar təşkil edən qrupun nümayəndələri hər bir səhv hərəkətlərə görə hakimiyyətdə üstünlük təşkil edən milləti, etnik qrupu günahkar görməyə başlayacaq və bundan istifadə edərək, qanunlara, konstitusiya zidd olan hərəkətlər etməyə başlayacaqlar. Həmin bu intriqalar son nəticədə dövlətin konstitusion quruluşunun və təhlükəsizliyinin sarsılmasına, ərazi bütövlüyünün pozulmasına, kütləvi iğtişaşların baş verməsinə səbəb olacaqdır.

Milli-etnik zəmində baş verən münaqişələrin etno-mədəni və ya sosial-psixoloji səbəbləri kimi milli ruhun təhqir edilməsi və ya ona toxunulması çıxış edə bilər. Bu da azlıq təşkil edən millətə, etnik qruplara dövlət hakimiyyəti tərəfindən etibarsızlıq və inamsızlıqla bağlı olur. Həmçinin də milli azlıqların yaşadıqları ərazidə belə dini, siyasi, sosial və mədəni baxışlarına görə muxtariyyətlərinin olmaması onlara olan inamsızlığın bariz nümunəsidir.

Milli-etnik münaqişələrin baş verməsinin ən mühüm səbəblərindən biri kimi həm də demoqrafik siyasəti göstərmək lazımdır. Çünki milli azlıq təşkil edən etnik birləşmələrlə yerli qruplar arasında demoqrafik vəziyyətlə bağlı həmişə kəskin fərqlər

mövcud olmuşdur. Belə ki, istənilən çoxmillətli dövlətlərdə nəsil artımı ilə bağlı həmişə münaqişələr meydana gəlir ki, tarixə nəzər salınmış olsaq həmin narazılıqların əbəb olmadığına şahidi olmuş olarıq. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Krasnodar vilayətində məşhəri türklərinin demoqrafik vəziyyətlərinin son dövrlər yuxarı qalxan xətt üzrə inkişaf etməsi konkret olaraq həmin etnik qruplarla yerli xalq arasında müəyyən narazılıqların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Çünki demoqrafik vəziyyət daim yuxarıya doğru qalxan xətt üzrə inkişaf edərsə və nəsil artırmada say etibarilə gəlmə olan etnik milli qruplar üstünlük təşkil edərsə, o zaman gələcəkdə yerli və gəlmə tayfalar, etnik qruplar arasında milli, etnik zəmində baş verə biləcək qarşıdurmalar, münaqişələr qaçılmaz olacaqdır. Burada əsas vəzifə məhz miqrasiya məsələləri üzrə dövlət orqanlarının üzərinə düşür.

Onu da qeyd etmək ki, milli özünüdərk inkişafı hər bir halda milli etnik qarşıdurmaların, münaqişələrin yaranmasında başlıca mərkəzi yeri tutur. Məhz milli şüur və özünüdərk hakimiyyətdə olan etnik qruplarla, millətlərlə milli azlıq təşkil edən qruplar arasında fərqli və statusca bərabər olmayan məsələləri qabardaraq münaqişələrin baş verməsinə rəvac vermiş olur.

Sosial-iqtisadi sahədə olan problemlərdən istifadə edərək milli-etnik münaqişələr zamanı münaqişə tərəfdarları dövləti uğursuz siyasətdə günahlandıraraq əhalini, milli etnik birləşmələri dövlət hakimiyyət orqanlarına qarşı qoyurlar. Artıq əhali arasında dövlət hakimiyyətinin, məmurların korrupsiya və rüşvətə qurşanması kimi şayiələr yayılır ki, bu da son nöqtədə dövlət hakimiyyətinə qarşı çıxışların baş verməsinə, həmin dinc çıxışların işə məntiqi sonluğu kimi kütləvi iğtişaşların yaranmasına səbəb olur. Bununla da artıq münaqişə tərəfdarlarının separatçı niyyətləri ortaya çıxır. Belə hadisələrə misal olaraq, Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Cənubi Osetiya və s. kimi vilayətlərdə baş vermiş və xaricdən dəstəklənən kütləvi iğtişaşları göstərmək olar.

Sovet hakimiyyəti dövründə sovet respublikalarının milli muxtariyyətlərinin və müstəqilliklərinin gücləndirilməsi pərdəsi

altında hakimiyyətə gələn sosial qruplar, milli təşkilatlar hər kəsin milliyətindən və digər statuslarından asılı olmayaraq bərabərhüquqlu olmalarını qeyd etdilər. Həmin təşkilatların başlıca niyyətin dövlət hakimiyyətini ələ almaq və sonradan milli münaqişələrdən istifadə edərək güclü olan etnik birləşmələri zəiflətmək idi. Göstərilən hadisələr xarici dövlətin müdaxiləsi olduğu zaman daha çox təhlükəli olur. Məsələn Azərbaycan SSR-nin Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətində milli-etnik zəmində baş verən münaqişələrdə, aksiya və etirazlarda həmişə erməni siyasi birləşmələrinin, ictimaiyyətinin nümayəndələri fəal iştirak etmişlər. Məhz onların iştirakı olduğu zaman həmin etirazlar köklü azərbaycanlıların öldürülmələri, sağlamlıqlarına müxtəlif dərəcəli xəsarətlərin yetirilməsi, əmlak və maddi ziyan vurulması ilə müşahidə olunan kütləvi iğtişaşlara çevrilmişdir.

2.3.2. Kütləvi iğtişaş cinayətləri etnik zəmində

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsinə əsasən hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibət ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir. Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz. Azərbaycan Respublikasının “Dini etiqad azadlığı haqqında” qanununa müvafiq olaraq göstərilən qanun Azərbaycan Respublikasında dini etiqad azadlığının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə müvafiq surətdə həyata keçirilməsi üçün təminatlar yaradır, dini qu-

rupların statusunu, hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir, dini qurumların fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən dini etiqad və ya əqidə hüquq pozuntusuna bəzən qazandırır. Lakin onu qeyd edək ki, son dövrlərdə dini sferada ekstremist qrupların fəaliyyəti gözəcarpacaq qədər aktivləşmişdir. Ekstremizm əslində pərdələnmiş fəaliyyət olub ictimai münasibətlərin istənilən sferasına sirayət edib həmin sferada təbii münasibətləri dəyişdirmək gücünə malik olan baxışların, ideyaların, görüşlərin məcmusudur. Ekstremizm artıq yuxarıda qeyd ediləndiyi kimi istənilən sahələrdə mövcud olsa da bu özünü daha çox dini sferada biruzə verir [123, 3].

Dini faktor müasir dövrdə mühüm amil kimi çıxış etsə də onu unutmamaq olmaz ki, həmin dini faktorun arxasında, siyasi, gəncliyə və iqtisadi-sosial maraqlar dayanır. Bu hal xüsusilə də Azərbaycan Respublikası üçün səciyyəvidir ki, islam dininin bəzən olduğu və özlərinə məxsus olan analogi rejimin qonşu dövlətlərdə, xüsusilə də Azərbaycan Respublikasında bərqərar olmasına səy göstərən İran İslam Respublikası ilə həmsərhəddir. Dini ekstremizm sahəsində çoxsaylı tədqiqat işləri mövcud olsa da [26; 27; 30; 32; 33; 45; 46; 56; 63; 72; 82], dini zəmində baş verən kütləvi iğtişaşların kriminoloji təhlilinə indiyə kimi Azərbaycan Respublikasında heç bir tədqiqat işi həsr edilməmişdir.

Lakin milli mədəni şüurun, dini hisslərin oyanması heç də həmişə müsbət nəticələr vermir. Rusiya Federasiyasının şimali Qafqaz respublikalarında baş verən hadisələr onu deməyə əsas verir ki, dini hisslərin oyanışı zamanı dini görüşlər dərinlən öyrənilir və konkret şəxslərin dini məsələlər barəsində olan məqsədyönlü fikir və mülahizələri sadə camaat tərəfindən mənimsənilir. Əslində bu amil sonradan millətlərarası münaqişələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Göstərilən hadisələr Azərbaycan Respublikasının şimal bölgəsində baş verdiyindən dövlətimizin sabitliyi üçün təhlükədir. Onu da qeyd edək ki, bəzi

siyasi qüvvələr Azərbaycan Respublikasında dini ekstremist amillərdən istifadə edərək siyasi sabitliyin zəifləməsinə çalışırlar. Bu özünü konkret olaraq siyasi tələblərlə müşahidə olunan kütləvi iğtişaslarda biruzə verir ki, bu da bir çox hallarda dini ekstremizmlə əvəz olunur.

Kütləvi iğtişəşlərin təşkilatçıları əslində təşkil etdikləri hadisələrə dini pərdə verərək özlərinin siyasi tələblərinin qəbul etdirilməsinə səy göstərirlər. Kütləvi iğtişəş törətməmişdən qabaq dini zəmində tələblərlə pərdələnmiş tələblərin irəli sürülməsi üçün dinc aksiyaların həyata keçirilməsi təşkil edilir, aksiyaların marşrutu müəyyən olunur, tələblər və şüarlar hazırlanır. Aksiyanı idarə etmək üçün natiqlər və aparıcılar seçilir ki, onlar aksiyada iştirak edən şəxslərin dini hisslərini oyada bilsinlər və eyni zamanda özlərinin sosial siyasi tələblərini səsləndirə bilsinlər. Təşkilatçılar çalışırlar ki, əvvəlcə dinc keçəcək sonradan aksiya iştirakçılarının narazılığının ifadə etdiyi kütləvi iğtişəşlərdə cəmiyyət içərisində müəyyən nüfuzə və hörmətə sahib olan şəxslər iştirak etsinlər. Bir qayda olaraq dini zəmində baş verən kütləvi iğtişəşlərdə qadınlar iştirak etmirlər.

Dini zəmində baş verən kütləvi iğtişəşlərdə təşkilatçılar bütün aparıcıların, aksiyanın təşkilatçılarının və aksiyanın fəal iştirakçılarının konkret rollarını qabaqcadan müəyyən edir. Bir çox hallarda dini zəmində baş verən kütləvi iğtişəşlər həbsdə olan və dini ekstremist fəaliyyətlərinə görə həbs olunmuş şəxslərin cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilməsi tələbləri ilə müşahidə edilir. Məsələn, İş № A-0159/2003 sayılı cinayət işinin öyrənilməsi onu göstərmişdir ki, Nardaran qəsəbəsində bir qrup şəxs qabaqcadan cinayət əlaqəsinə girərək, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarını qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada xəbərdar etmədən və onların razılıqlarını almadan Bakı şəhəri, Sabunçu rayonu, Nardaran qəsəbəsinin təxminən 200 nəfər sakininin qəsəbədəki 130 sayılı orta məktəbin qarşısında toplaşaraq mitinq etməsini və ilkin olaraq dini tələblər səsləndirməyi təşkil etmişlər. Lakin sonradan

kütləvi iğtişəşlərə xas olan əlamət kimi həmin dini tələblər siyasi tələblərlə əvəz edilmiş və əsasən Nardaran qəsəbəsinə vəzifəyə təyin edilməli olan şəxslər barəsində mərkəzi hakimiyyət orqanlarının qəsəbə ağsaqqallarının razılıqlarının alınması, dini zəmində və s. cinayət əməllərinə görə cəza çəkən şəxslərin həbsdən azad edilməsi kimi tələblər səsləndirilmişdir [9].

Azərbaycan Respublikasının şimal sərhədləri tərəfdə dini ekstremist fəaliyyət özünü vahabizim kimi biruzə verir. Vahabilərin aksiyaları bir çox hallarda kütləvi iğtişəşlərlə müşahidə edilmişdir. Vahabilərin əsas çıxışları XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlanmışdır. Onların başlıca niyyətləri Azərbaycan Respublikasının ərazisini əhatə etməklə Şimali Qafqazda ümumi islamlaşmanı həyata keçirmək idi. Sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, məhz həmin vahabi qüvvələrin Şimali Qafqazda – Çeçenistanda və Dağıstanda xüsusi çəkisi artmış, onlar öz təşkilatlarını, vahid siyasi-dini mərkəzlərini yaratmağa cəhd etmişlər. Lakin ən əsası odur ki, vahabi təriqəti üzrə fəaliyyət göstərən qüvvələr dövlətin daxilində və eləcə də xaricdə qanunsuz fəaliyyət göstərən bir çox ekstremist təşkilatlardan yardım istəyərək sabit silahlı birləşmələr yaratmaq istəmişlər [137, 6].

2.3.3. Cəzaçəkmə müəssisələrində kütləvi iğtişəş cinayətlərinin səciyyəsi

Cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən kütləvi iğtişəş cinayətlərinin ictimai təhlükəliliyinin ağırlığı və xarakteri çoxsaylı qətlər, dövlət və şəxsi əmlakın məhv edilməsi, dövlət müəssisə və təsisatlarının normal fəaliyyətlərinin pozulması, vətəndaşların dövlət hakimiyyəti orqanlarına olan inamlarının və etibarlarının sarsılması ilə müşahidə edilir.

Lakin göstərilən özünəməxsus cəhətlərə baxmayaraq, hazırkı dövrdə qədər cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən kütləvi iğtişəş cinayətlərinin kriminoloji aspekti tədqiq edilməmişdir. Bu mövzuya dair S.A.Xoxrin özünün “İslah müəssisələrində məhkumlar

tərəfindən törədilən kütləvi iğtişas (cinayət hüquqi və kriminoloji aspekt)” adlı tədqiqat işini həsr etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, müasir dövrdə cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən kütləvi iğtişas cinayətləri həmin cəzaçəkmə müəssisələri ərazisində məhkumlarla zorakı davranmağa, çoxsaylı yanğınların, partlayışların, odlu və soyuq silahların tətbiq edilməsinə səbəb olur [140, 3].

Cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən kütləvi iğtişaların birinci mərhələsində məhkumlar əvvəlcədən aparılmış danışıqlara və razılığa əsasən cəzaçəkmə müəssisəsinin əməkdaşlarının qanuni tələblərinə və göstərişlərinə əməl etməməklə müşahidə olunur (məsələn, qrup şəklində məhkumlar üçün həvalə edilmiş işi işləməkdən qrup şəklində imtina edilməsi, qida alınmasından imtina etmək, günün nizam qaydalarına əməl edilməsindən imtina edilməsi, məhkumlara məxsus olan əşyalara mütəmadi həyata keçirilən axtarış-baxış tədbirlərinə mane olması, məhkumlara xüsusi nəzarəti həyata keçirən personalın öz xidməti vəzifələrinə səthi yanaşması və s.).

Cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən kütləvi iğtişalar özünün fiziki və psixoloji zorakılıqlar vasitəsilə törədilməsi xüsusiyyətinə malikdir, yəni zorakılıq dedikdə, təkcə fiziki mənada başa düşülməməlidir. Burada güclü və kütləvi iğtişası təşkil etmiş məhkumlar digər məhkumları öz tərəflərinə çəkmək üçün psixoloji təzyiqlərdən, zorakılıqlardan istifadə edirdilər [39, 33]. Göstərilən hallar olduqca tez-tez müşahidə olunur [57, 5-29; 138, 39; 142, 475-547].

Cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən kütləvi iğtişas əməllərinin sosiyyəvi cəhətləri məhkumların yaratdıqları qeyri-sabit qruplar, hazırsızlıq, qeyri-peşəkarlıq, cəzaçəkmə müəssisələrinin əməkdaşlarının vəzifələrindən sui-istifadə etmələri və s.-dən ibarətdir. A.V.Daudovun hesablamalarına görə cəzaçəkmə müəssisələrində olan məhkumların 87%-i müxtəlif formal olmayan qruplara aid olurlar [50, 4]. Göstərilən qrupun fəaliyyəti

qəti zorakılıqlarla, qəddarlıqla, hiyləgərliklə, mübarizə aparmağa hazırsızlıqla müşahidə olunur [35, 33-34].

S.A.Xoxrina görə cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən kütləvi iğtişas cinayətlərində başlıca motiv mövcud olan rejim qaydalarını dəyişmək, məhkumların öz şəxsi maraqları naminə qanunvericilik aktlarının onların öz xeyirlərinə dəyişməsi, şəxsi ambisiya və maraqlar, üstün hakim mövqeyə malik olması məhkumların vahid həmrəylik nümayiş etdirməsi və s. [140, 3].

Cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən kütləvi iğtişas cinayətləri zamanı xüsusi nüfuz sahibi olan məhkumlar sonradan kütləvi iğtişasın təşkilatçıları ilə dövlət hakimiyyət orqanlarının nümayəndəsi arasında baş tuta biləcək istənilən danışıqlarda vasitəçi qismində iştirak edirlər [50, 4].

Göstərilən cinayətin təhlili onu deməyə əsas verir ki, cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən kütləvi iğtişas cinayətlərinin təhrikçiləri bir çox hallarda dəfələrlə məhkum olunmuş, məhkumlar arasında xüsusi hörmətə, nüfuza və sözbə malik olan “avtoritetlər”, “qanuni oğrular” olurlar. Lakin həmin təbəqədən fərqli təbəqə də var ki, onlar sadəcə olaraq kütləvi iğtişaslar zamanı sırayı iştirakçılar olan “mujiklərdir”. Həmin şəxslər adi həyatda da cəzaçəkmə müəssisəsində aparılan briqada xarakterli işlərdə sırayı işçi, fəhlə kimi işləyirlər. Bu kateqoriya şəxslərin kütləvi iğtişas cinayətlərinə cəlb olunmalarına səbəb olan halların faiz dərəcəsi aşağıdakı kimidir: 1,8% xarici təsir, 19,91% həqiqəti səhv anlama, 34,76% spirtli içkilərin və narkotik maddələrin təsiri. Cəzaçəkmə müəssisələrində kütləvi iğtişasların 28,91%-i zəruri nəzarətin olmaması, 25,23%-i cəzaçəkmə müəssisəsinin inzibati aparatına təzyiq göstərmək, 20%-i subkultur, 14,41%-i cəzaçəkmə müəssisəsinin düzgün siyasət aparmaması səbəbindən baş verir [140, 3].

Göstərilən cinayətin təşkilatçı qrupunun başında “qanuni oğrular” dayanır. Onların xüsusi nüfuzları istənilən məhkum tərəfindən tanınır [29, 25]. Eyni zamanda cinayətkar aləm özündə

müxtəlif cinayət xarakterli adət-ənənəni birləşdirir (məsələn, başçının avtoritetlər arasından seçilməsi, şəxsin ömürlük cinayətkar aləmə xidmət etməsi, dövlət hakimiyyət orqanları ilə əməkdaşlığın qadağan edilməsi, nikah münasibətlərinə girməyin qadağan edilməsi, müəyyən əraziləri öz nüfuz dairələrinə aid etmələri, birgə cinayətkar fəaliyyətin qaydaları və yolları, cinayətkarlığın istiqamətləri və növlərinin seçilməsi, əldə olunan pul vəsaitinin ortaya “obşaka” buraxılmasının qaydalarının müəyyən edilməsi və s.).

V.İ.Karetnikov qeyd edir ki, cəzaçəkmə müəssisələrində bu və ya digər formada törədilən kütləvi iğtişaşlar hər bir halda ciddi şəkildə cinayətkar aləmə məxsus olan adətlərə və qaydalara əməl etməklə baş tutur [124, 84]. Həmin cinayətkar adətlərə və ənənələrə aiddir: məhkumların cəmiyyətlə və dövlət hakimiyyət orqanları ilə heç bir münasibətə daxil olmamaları; əməklə məşğul olmaq və cinayətkar yollarla əldə olunan vəsaitlər hesabına dolanmaq; dövlət və ictimai birliklərə üzv olmamaq; dövlət hakimiyyət və hüquqmühafizə orqanları ilə əməkdaşlıq etməmək; hüquq mühafizə orqanlarının istənilən səhvini öz mənafevləri naminə istifadə etmək (məsələn, özlərinin hüquq və səlahiyyətlərini genişləndirmək məqsədilə); hüquq mühafizə orqanlarını nüfuzdan sala biləcək məlumatları yaymaq; “avtoritetlərin” nüfuzunu tanımaq və onlara birmənalı olaraq tabe olmaq; məhkumların “avtoritetlər” tərəfindən qəbul edilən qərarları birmənalı qəbul etməsi və onları müzakirə etmələrinin yolverilməzliyi; penitensiar orqanlarla əməkdaşlıq edən məhkumları ümumi cinayətkar aləmə daxil etməmək; gənc məhkumların ümumi cinayətkar adət və ənənəyə əsasən “tərbiyə” almalarını təmin etmək və s.

Təcrübədə çox nadir hallarda kütləvi iğtişaş əməlləri digər cinayət tərkibləri olmadan yalnız Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 220.1-ci maddəsi ilə tövsif edilir. Cəzaçəkmə müəssisələrində isə bu bir qədər başqa cür təzahür edir. Çünki cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən kütləvi iğtişaş

cinayətləri təkcə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 220.1-ci maddəsi ilə deyil, həm də Azərbaycan Respublikası CM-nin 221-ci (xuliqanlıq), 315.2-ci (hakimiyyət nümayəndəsinə müqavimət göstərmə və ya zor tətbiq etmə), 317-ci (cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini pozma) maddələrində olan cinayət tərkibləri ilə müşahidə edilir.

2.3.4. Futbol azarkeşləri tərəfindən törədilən kütləvi iğtişaşların səciyyəsi

Kütləvi iğtişaş cinayətlərinin təhlili göstərir ki, bəzi ölkələrdə futbol azarkeşləri stadionla əvvəlcədən planlaşdırılmış şəkildə gələrkə baş tutan oyunun normal gedişatına maneə törətməyi, azarkeşlər arasında qarşıdurma yaratmağı, və ya azarkeşlərin narazılığını ictimai mühafizəni qoruyan hakimiyyət nümayəndələrinin üzərinə yönəltməyi qarşılıqlı məqsəd qoyurlar. Müasir dövrdə futbol meydanlarında baş verən zorakılıqlarla müşahidə olunan və idmandan kənar səbəblər üzündən törədilən kütləvi iğtişaşlar olduqca neqativ, çoxmiqyətli sosial-hüquqi hadisədir.

Futbol meydanlarında baş verən kütləvi iğtişaşların tarixi göstərir ki, həmin iğtişaşlar zamanı olduqca çox adam həyatdan məhrum olmuşdur. Məsələn, 1964-cü ildə Peru dövlətinin paytaxtı Lima şəhərində baş tutan futbol oyunu zamanı törədilən kütləvi iğtişaşlar nəticəsində 318 nəfər həlak olmuş, stadionun bir sektorunun dağılması nəticəsində isə 500 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri alaraq yaralanmışdı. Bu kütləvi iğtişaşlardan sonra ölkə rəhbərliyi ölkədə 20 günlük hərbi vəziyyət elan etdi. Analoji hadisə 1982-ci ilin 20 oktyabrında Rusiya Federasiyasının “Lujniki” futbol stadionunda “Spartak” futbol klubu ilə Niderlandı təmsil edən “Xaarlema” futbol klubu arasında baş tutan futbol matçı zamanı baş verdi. Həmin kütləvi iğtişaşlar nəticəsində 67 nəfərdən bir neçə yüz nəfərə kimi həlak olan oldu. 29 may 1985-ci ildə “Eyzel” stadionunda Avropa Çempionlar kuboku

uğrunda “Yuventus” və “Liverpool” komandaları arasında gedən oyunda ingilis fanatları tərəfindən törədilən kütləvi iğtişaslarda 39 italyan azarkeş öldürüldü.

15 aprel 1989-cu ildə İngiltərə kuboku uğrunda Şeffild şəhərində “Liverpool” komandası ilə “Nottinqem Forest” komandası arasında baş tutan futbol matçında Liverpool komandasının 95 azarkeşi ayaq altında qalıb tapdalanaraq ölmüşdü. Futbol oyunları zamanı törədilən ən dəhşətli kütləvi iğtişaslardan biri də 1 fevral 2012-ci il tarixdə Misirin Port Səid şəhərində baş tutan futbol matçının zamanı olmuşdur. Futbol oyunları zamanı törədilən kütləvi iğtişəşlər sistemətik xarakter daşımışdır. Son dövrlər aparılmış statistik hesablamaları görə axırıncı yüz il ərzində futbol oyunları zamanı törədilən kütləvi iğtişəşlər zamanı 6 minə yaxın insan – azarkeş ölmüş, 7 minə yaxın isə müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri almışdır [166].

İstər dövlət hakimiyyət orqanları, istərsə də müstəqil idman təşkilatları futbol oyunları zamanı zorakılıqların, xuliqanlıq hərəkətlərinin törədilməsinə görə birbaşa məsuliyyət daşıyırlar. Onlar təşkil olunan istənilən oyunların, tədbirlərin normal həyata keçirilməsinə təmin etməlidirlər. Bu tədbirlərdə bir qayda olaraq iki rəqib komandanın azarkeşləri bir-biri ilə toqquşur. Bu cür hadisələr artıq sistemətik xarakter daşdığına görə Avropa Şurası bununla bağlı futbol oyunları zamanı törədilən zorakılıqlarla mübarizədə bir sıra tədbirlər planı işləyib hazırlamışdır. Bu tədbirlər planına misal olaraq 19 avqust 1985-ci il tarixdə qəbul edilmiş “İdman tədbirləri, xüsusilə də futbol oyunları zamanı zorakılıqların və xuliqanlıqın qadağan edilməsi barədə” Avropa Konvensiyasını göstərmək olar [167].

Həmin konvensiya azarkeşlər tərəfindən kütləvi iğtişəş formasında törədilən zorakılıqların, xuliqanlıqın qarşısının alınması üçün konkret mübarizənin üsul və vasitələrinin, mübarizə tədbirləri planının işləyib hazırlanmasını tövsiyə edir. Bu tədbirlər kimi həm stadionlarda, həm də stadionlara yaxın olan ərazilərdə azarkeşlərin qanuna zidd olan davranışlarının qarşısını dərhal və qətiyyətlə al-

maq, polis və ictimai asayiş keşikçiləri ilə daim əlaqə saxlamaq və onlarla əməkdaşlıq etmək, partlayış təhlükəsinə dərhal reaksiya vermək və s. müəyyən edilir.

Konvensiya dövlətlərin üzərinə aşağıdakı öhdəlikləri qoyur:

- gəlmə azarkeşlər üçün xüsusi yerlərin, tribunaların müəyyən edilməsi;
- yuxarıda göstərilən məqsədə çatmaq üçün bilet satışlarını xüsusi nəzarət altına almaq və oyundan qabaq xüsusi tədbirlər planının işləyib hazırlanması;
- oyun gedən stadion qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada spirtli içkilərin və narkotik maddələrin təsiri altında olan şəxslərin daxil olmasının qarşısının alınması;
- stadionlarda azarkeşlərin özünü aparmalarına nəzarət edəcək xüsusi vasitələrin yerləşdirilməsi və həmin vasitələrdən səmərəli istifadənin təşkili, azarkeşlərə stadionda davramış qaydaları olan məlumat kitabçalarının paylanması və s.;
- idman tədbiri baş tutan stadion azarkeşlər tərəfindən spirtli içkilərin gətirilməsinin, stadion ərazisində belə içkilərin satılmasının qadağan edilməsi;
- azarkeşlərə stadion gələrkən sonradan zorakılıqlar törədilən zaman istifadə oluna biləcək əşyaların gətirilməsinin, partlayıcı maddələrin və s. bu kimi maddə və əşyaların gətirilməsinin qadağan edilməsi;
- azarkeşlər üzərində normal və səmərəli nəzarəti həyata keçirmək üçün xüsusi səlahiyyətli şəxslərin dövlət hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq formasında fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi;
- idman tədbirləri zamanı zorakılıqlar törətməkdə, kütləvi iğtişəşlər törətməkdə və onlarda fəal iştirak etmədə təqsiri sübuta yetmiş əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cəzalarını çəkməsi üçün aid olduqları dövlətə təhvil verilməsi.

Futbol oyunları zamanı kütləvi iğtişəşlər sonradan açıq formada ictimai qayda və ictimai təhlükəsizliyə qarşı yönələn cinayətlərə

çevrilir. Göstərilən kateqoriyadan olan kütləvi iğtişaşlar daha çox vəhşiliklə, qətlərlə, azarkeşlərə və hakimiyət nümayəndələrinə müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətlərinin yetirilməsi, stadiona və ona yaxın olan ərazilərdə yerləşən dükanlara, ictimai işə obyektlərinə maddi ziyan vurulması ilə müşayiət edilir.

MDB ölkələrində ilk dəfə A.A.Meytinin “Futbol azarkeşləri tərəfindən törədilən cinayətlərin kriminoloji xarakteristikası və onların qarşısının alınması” adlı tədqiqat işi göstərilən məsələnin tədqiqinə həsr edilmişdir [96, 3]. Müəllif futbol azarkeşləri tərəfindən törədilən cinayətlərlə bağlı ümumi təhlil aparmışdır. Xüsusilə də:

- spesifik xüsusiyyətə malik olan cinayətləri ayırmışdır: “matçdan qabaq”, “stadion cinayətləri”, “matçdan sonrakı” və “təşəbbüsçü cinayətlər”;
- azarkeşlər tərəfindən törədilən zorakılıqların və xuliqanlıq cinayətlərinin, polisə və ictimai asayiş təmin etmək vəzifəsi daşıyan şəxslərə qarşı yönələn cinayətlərin ümumi vəziyyəti və dinamikasını təhlil etmişdir;
- kütləvi iğtişaşlarda iştirak edən futbol azarkeşlərinin mənsub olduqları sosial qruplar (futbol xuliqanları, territoriallar və s.) baxımından şəxsiyyətlərinin kriminoloji xarakteristikasını açmışdır;
- futbol azarkeşləri tərəfindən törədilən cinayətin xüsusi növ müasir kriminal əməl olması səbəbindən futbol azarkeşlərinin səciyyəvi cəhətərini, onların ümumi əlamətlərinin xarakteristikasını vermişdir [96, 10-11].

Futbol azarkeşləri tərəfindən törədilən kütləvi iğtişaşlar zamanı başlıca motiv xuliqanlıq motivi olmuşdur. Məsələn, Moskva şəhərinin “Manej meydanında” 9 iyun 2002-ci il tarixdə “Rusiya” və “Yaponiya” dövlətlərinin komandaları arasında baş tutmuş futbol oyunu zamanı 50 nəfərin xəsarət alması, 1 nəfərin qətlə yetirilməsi, 6 nəfərin xəstəxanaya yerləşdirilməsi, 7 avtomobilin yandırılması və 106 avtomobilin zədələnməsi, 15 mln. rubldan

çox maddi ziyanın yetirilməsi ilə müşahidə edilən kütləvi iğtişaş konkret olaraq xuliqanlıq motivi ilə törədilmişdir.

Lakin onu da qeyd etmək ki, son dövrlər idman sahəsində kütləvi iğtişaş cinayətləri milli və etnik zəmində törədilir. Həmin kütləvi iğtişaşlar konkret olaraq milli və ekstremist qruplar tərəfindən təşkil edilir. Kütləvi iğtişaşların törədilməsinin başlıca xüsusiyyətləri onları törədən şəxslərin dairəsinə və törədilmə yerinə görə müəyyən edilir. Məsələn, 6 dekabr 2010-cu il tarixdə Moskva şəhərində yerli sakinlərlə, Şimali Qafqazdan olan azarkeşlər arasında baş verən toqquşma nəticəsində “Spartak” komandasının azarkeşi olan Yeqor Sviridov öldürüldü. “Spartak” komandasının azarkeşləri 7 dekabrda etiraz aksiyası keçirdilər və Sviridovun xatirəsinə həsr edilmiş aksiya sonda kütləvi iğtişaşla çevrildi və həmin kütləvi iğtişaşlarda təkcə Şimali Qafqazdan olan azarkeşlərə qarşı deyil, bütün qafqazlılara qarşı zorakılıqlar həyata keçirildi. Bu, kütləvi iğtişaşlar sonradan milli zəmində baş verən qarşıdurma ilə əvəz edildi. Çünki kütləvi iğtişaş iştirakçıları senzurdan kənar şüarlar – “Moskva ruslarıdır!” “Biz slavyanıq!” “Ancaq ruslar və ancaq qələbə!” “Hamı bir nəfər üçün və bir nəfər hamı üçün!” səsləndirib metrolara hücum edib digər millətlərin nümayəndələrinə qarşı zorakılıqlar edirdilər [169].

III FƏSİL

KÜTLƏVİ İĞTİŞAŞ CİNAYƏTLƏRİNİN PROFİLAKTİKASI

3.1. Kütləvi iğtişaşların qarşısının alınması tədbirləri

Kütləvi iğtişaşların mürəkkəb məzmunu və müstəsna dərəcədə yüksək ictimai təhlükəliliyi bu cinayətin təkcə ümumi cinayətkarlıqla mübarizə fonunda deyil, həm də fərdi qaydada kompleks prevensiya və profilaktika tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Qeyd edək ki, son illərdə kütləvi iğtişaşların kriminoloji problemləri ilə bağlı kifayət sayda tədqiqatlar işıq üzü görmüşdür. Yuxarıda əsərlərinə istinad olunmuş müəlliflərdən A.A.Abdulmanov, A.Z.İlyasov, E.A.Aripov, S.A.Starostin, A.S.Şatalov, S.A.Xoxrin öz dissertasiya tədqiqatlarında kütləvi iğtişaşların profilaktikasına və qarşısının alınması məsələlərini tədqiq etmişlər. Bununla belə, qeyd olunan tədqiqatların kütləvi iğtişaşlarla mübarizə praktikasına real tövhə olduğunu söyləmək çətinidir.

Cinayətkarlıqla mübarizənin iki qarşılıqlı əlaqəli istiqaməti fərqləndirilir:

- birincisi, cinayət törətmiş şəxslər barəsində cəzaların və məsuliyyətin labüdlüyünün təmin edilməsi, cinayətkarlıqla bilavasitə mübarizə aparan, ümumi və xüsusi prevensiyamı həyata keçirən cinayət ədliyyəsinin fəaliyyəti;

- ikincisi, cinayətkarlığın qarşısını almaq üçün ayrı-ayrı cinayətlərin səbəb və şərtlərini, o cümlədən cinayətkarlığın amillərini aradan qaldıran və ya neytrallaşdıran və bu yolla da cinayətkarlıq səviyyəsinin azalmasını təmin edən çoxsəviyyəli dövlət tədbirlər sisteminin tətbiqi [21, 160-161].

Ekrinivə, bu sahədə kompleks mübarizə tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması üçün ilk növbədə konkret istiqamətlər fərqləndirilməlidir.

Birinci istiqamət: kütləvi iğtişaşlara görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normanın təkmilləşdirilməsi.

Cinayət-hüquqi mübarizənin normativ əsası cinayət qanunvericiliyi olduğundan, ilk növbədə, cinayət-hüquqi mübarizə tədbirlərinin effektivliyini yüksəltmək üçün qanunda bir sıra dəyişikliklərin edilməsi vacibdir. Bu məsələnin müvafiq məqəlləri işin ikinci fəslində əsaslandırılmışdır. Hazırda onların konkret sistemini xülasə edəcəyik:

1. Cinayət qanununda kütləvi iğtişaşların təşkili və ona təhəbbüslük edilməsi kimi əməllərin kütləvi iğtişaşlarda sırası iştirak əməllərindən fərqləndirilməsi. Birincinin daha yüksək ictimai təhlükəliliyini nəzərə alaraq ona görə cəza sanksiyasının yuxarı həddinin artırılması və bununla həmin cinayətin xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına aid edilməsi. Kütləvi iğtişaşlarda iştirak etmə əməlini ağır cinayətlər kateqoriyasında saxlamaqla, onun ayrıca maddədə nəzərdə tutulması.

2. Kütləvi iğtişaşlara qoşulmuş şəxslər üçün, hakimiyyət nümayəndələrinin ilk tələbi ilə kütləni tərk etdikləri halda və əgər başqa cinayətlərin törədilməsində iştirak etməmişlərsə, cinayət məsuliyyətindən tam azad etmə institutunun nəzərdə tutulması.

3. CM-in 220.1-ci maddəsində «odlu silahın» sözlərinin «silah və silah qismində istifadə olunan predmetlər» sözləri ilə əvəz edilməsi.

4. CM-in 220.1-ci maddəsində «amlakın məhv edilməsi» sözlərindən sonra «və ya korlanması» sözlərinin əlavə edilməsi.

İkinci istiqamət: Kütləvi iğtişaşların profilaktikası sahəsində hüquqmühafizə orqanlarının həyata keçirdiyi tədbirlər sisteminin təkmilləşdirilməsi. Kütləvi iğtişaşlarla mübarizədə hüquq-mühafizə orqanlarının əsas vəzifələrindən biri bu qəbil əməlləri cinayətə hazırlıq və ya cəhd mərhələsində ifşa etməklə qarşısını

almaqdan ibarətdir. Lakin kütləvi iğtişaşlarla mübarizə sahəsində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, belə əməllərin cinayətə hazırlıq və ya cəhd mərhələlərində ifşa edilməsi əksər hallarda müyəssər olmur, buna görə də, hüquqmühafizə orqanları əksər hallarda artıq başlamış olan kütləvi iğtişaşların qarşısını almağa məcbur olurlar.

Bir çox ölkələrin hüquqmühafizə təcrübəsinin müqayisəli təhlili göstərir ki, Azərbaycanda son illərdə bu sahədə görülən işlər daha effektivdir. Bunun sayəsində bir çox hallarda kütləvi iğtişaşların qarşısını cinayətə hazırlıq və ya cəhd mərhələlərində almaq mümkün olmuşdur. Xüsusən, 2008-ci ildə Azərbaycan ordusunun zabiti, dini baxışlarına görə özünü vəhəbi kimi təqdim edən K.Əsədovun başçılıq etdiyi dəstə həbs edilmiş, yenə həmin ilin avqust ayında Bakıda Əbu-Bəkr məscidinə qumbara atılması ilə kütləvi iğtişaşlar yaratmaq cəhdi nəticəsiz qalmışdır.

Kütləvi iğtişaşların kriminoloji problemləri ilə məşğul olmuş müəlliflərdən A.Z.İlyasov yazır ki, kütləvi iğtişaşlara hazırlıq hərəkətləri bir qayda olaraq gizli şəkildə həyata keçirilir, bu isə onların üzə çıxarılması üzrə işi mürəkkəbləşdirir. Cinayət fəaliyyətinin bu mərhələsində onun subyekiv tərəfini müəyyən etmək, məhz kütləvi iğtişaşlara hazırlıq görüldüyünü sübuta yetirmək çox çətinidir. Görünür buna görədir ki, məhkəmə və istintaq təcrübəsində müvafiq cinayət işləri azlıq təşkil edir [64, 183].

Fikrimizə, bu cür mülahizələr qapalı şəxslər dairəsinin iştirakı ilə hazırlanan bəzi cinayətlərə (məsələn, banditizm, terror aktı) münasibətdə özünü doğruldur. Kütləvi iğtişaşlara hazırlıq, bir qayda olaraq, qeyri-müəyyən sayda insan kütləsinin bu hərəkətə cəlb edilməsini nəzərdə tutduğundan, informasiya sızması ehtimalı yüksək ehtimalıdır və hüquqmühafizə orqanlarının əsas vəzifəsi bu cür sızmaları fiksə etməkdir. İrimiqləşmiş iğtişaşlar öncəsi təşkilatçılar müxtəlif üsullarla kütləyə müraciətlər ünvanlayır, yəni kütləni iğtişaşlara hazırlamaq üçün psixoloji təsir altına salmağa səy göstərilir. Bu cür təbliğat,

xüsusən, 1995-ci il mart hadisələri ərəfəsində dövlət orqanlarının diqqətindən yayınmamışdı. Akademik R.Mehdiyevin 2006-cı ildə dərc olunmuş kitabında bu xüsusda dəqiq incələmələrə rast gəlirik. Müəllif diqqəti mart hadisələri ərəfəsi mətbuatda və mediada yayılmış müraciətlərə yönəldir. Xüsusən, 1995-ci ilin fevral ayında «Boz qurd» təşkilatının Bakıda qeyri-azərbaycanlı əhaliyə qarşı silahlı zorakılıq törətməklə süni iğtişaşlar yaratmaq cəhdləri; fevral ayının 6-da R.Cavadovun «Azadlıq» radiosuna verdiyi müsahibə; T.Qasimovun «Azadlıq» qəzetinin 28 fevral sayında dərc olunmuş məqaləsi; A.Mollazadənin martın 11-də «Ayna» qəzetinə verdiyi müsahibəsində səslənmiş fikirləri (məs., «bahar təkcə qanun qaynaması dövrü yox, həm də sosial partlayışlar dövrüdür»); L.Yunusovanın fevralın 22-də «Bakının səsi» qəzetinə verdiyi müsahibə [19, 27] əsasında kütləyə psixoloji təsirə hesablanmışdı. Lakin hüquqmühafizə orqanlarının sayıqlığı bütün bu hadisələrin qarşısını vaxtında almağa imkan verdi.

Kütləvi iğtişaşların, cəhd mərhələsində qarşısını almaq üçün tələb olunan əsas şərtlərdən biri potensial təhlükəli bütün yerlərdə daimi patrul nəzarətinin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu zaman planlı kütləvi iğtişaşların meydana gəlmə mexanizmi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, kütlənin toplanılması üçün adətən, əvvəlcədən hazırlanmış bir qrup şəxs təyin olunmuş vaxtda və yerdə toplanaraq kənar şəxsləri cəlb etmək üçün hazır şüarlar səsləndirir, kütlə böyüdükcə, A.V.Loxvitskinin təbirincə desək, onun cəlb ediciliyi artır [91, 385]. Bu səbəbdən, potensiallı icimai yerlərin daimi nəzarətdə saxlanması, o cümlədən icazəli mütəqəllimlərin, digər dinc aksiyaya və toplantıların xüsusi nəzarət altında həyata keçirilməsi vacibdir. Nəzərə alınmalıdır ki, dünya ölkələrində baş verən kütləvi iğtişaşların əksər qismi məhz dinc aksiyalardan başlayır.

Beləliklə, kütləvi iğtişaşlarla praktiki mübarizədə əsas diqqət ilk növbədə təhlükəli kütlə təzahürünün meydana çıxmasını əngəlləməyə yönəlməlidir. Bunun üçün, fikrimizə,

hüquqmühafizə orqanlarının praktikasında aşağıdakı ümumi istiqamətlər üzrə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- 1) həssas ictimai yerlərdə daimi patrul nəzarəti;
- 2) qanuni toplantıların, dinc aksiyaların, bayram tədbirlərinin və ümumiyyətlə çox sayda insanların iştirakı ilə həyata keçirilən istənilən tədbirin ciddi nəzarətdə saxlanması;
- 3) göstərilən tədbirlərdə kütləni qanunazidd hərəkətlərə təhrik etməyə çağırışların dərhal qarşısının alınması və belə şəxslərin saxlanması;
- 4) təhlükəli kütlənin blokada alınması, onun sərbəst yerdəyişmə imkanlarının məhdudlaşdırılması;
- 5) mətbuat və mediada, fərdi yayım (müraciətnamələr, çağırışlar və s.) vasitəsilə kütləyə ünvanlanan bütün müraciətlərin izlənilməsi;
- 6) yüksək risk qruplarının fərqləndirilməsi və onlarla iş aparılması;
- 7) qanunsuz toplantıların dağıdılması, kütləyə peşəkar psixoloji müraciət etmə və təsirli göstərişlər vermə qabiliyyəti olan mütəxəssislərin hazırlanması.

Sonuncu istiqamət qanunsuz toplantıların dağıdılmasında olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hüquqmühafizə orqanlarının kütləyə qeyri-peşəkar təsiri əksər hallarda əks effekt verir və kütlənin qəzəbinə və ya təşvişinə səbəb olur. Bu baxımdan, hüquqmühafizə orqanlarının kütlə ilə təmasında psixoloji təsirin məzmunu böyük əhəmiyyətə malikdir.

Fikrimizcə, qeyd olunan məsələdə yuxarıda qeyd olunan stimullaşdırıcı norma əhəmiyyətli ola bilər. Bunun üçün tarixi təcrübəyə müraciət etmək kifayətdir. Məsələn, çar Rusiyasının 1845-ci il Cinayət və İslah cəzaları Qanunnaməsində belə bir norma müəyyən olunmuşdu ki, hakimiyyət nümayəndələrinin ilk tələblərinə əməl edib toplantıdan ayrılan və hadisə yerini tərk edən şəxslər cinayət məsuliyyətindən azad edilirlər (maddə 290) [132, 113-114]. Hesab edirik ki, bu cür normanın CM-in 169-

cu maddəsində (“Toplantıları keçirmə qaydasını pozma”) təsbit edilməsi məqsəduyğundur. Kütləyə yönələn birinci tələbdə bu cür normanın stimullaşdırıcı məzmunundan istifadə edilməsi effektiv ola bilər.

Üçüncü istiqamət: əhali arasında maarifləndirmə işlərinin gücləndirilməsi. Nəzərə alınmalıdır ki, kütləvi iğtişələrdə iştirak edən insanların böyük qismi düşünmədən, yanlış dərk etmə nəticəsində, sadə maraq üzündən, bir sözlə cahillik və hüquqi şüursuzluq sayəsində kütləyə qoşulurlar. Onların xeyli hissəsi gənəldən və hətta yeniyetmələrdən ibarət olur.

Dördüncü istiqamət: kütləvi iğtişələrin təşkilatçı, təhrikçi, rəhbər və fəal üzvlərinin məhkəmə baxışı nəticələrinin aşkarlığı.

Cinayət cəzalarının əsas məqsədlərindən biri həm təqsirkarlar, həm də digər insanlar tərəfindən yeni cinayətlər törədilməsini xəbərdar etməkdən ibarətdir. Cinayət cəzaları sisteminin xəbərdaredici funksiyası məhkəmə işlərinin ictimai aşkarlıq şəraitində aparılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu səbəbdən, kütləvi iğtişələr və digər yüksək ictimai təhlükəli cinayətlərə dair işlərin məhkəmə baxışı nəticələrinin cəmiyyətin diqqətinə çatdırılması vacib sayılır.

Bir sıra müəlliflərin fikrincə, cinayət qanunvericiliyinin normalarının tətbiqi ilə cinayətlərin xəbərdar edilməsinin əsas məzmunu cəza təhdidindən ibarətdir. Onlar cinayət-hüquqi profilaktikanın funksiyalarına aşağıdakıları aid edirlər: daha ağır nəticələrə səbəb olan əməllərə görə məsuliyyətin təmin olunması; mənfi təsirə malik bəzi faktorların aradan qaldırılması; cinayətkarlıqla mübarizədə vətəndaşların fəallığının artırılması; cəmiyyətdə təmayüllü şəxslərin cinayət törətməkdən könüllü imtinaya və etirafa stimullaşdırılması; məsuliyyətin labüdlüyü prinsipinin təmin edilməsi [134, 43].

Həqiqətən də, kütləvi iğtişələrə görə məsulliyət nəzərdə tutan normaların mövcudluğu, onların nə dərəcədə ciddi məsuliyyət

nəzərdə tutmasından asılı olmayaraq, özlüyündə baxılan cinayətin qarşısını ala bilməz. Bu məqsədlə cinayət qanunu təqsirkar şəxslər barəsində real tətbiq edilməli, o cümlədən həmin şəxslərə törədilmiş əməllərin ağırlığına uyğun cəza verilməli; bu cür cinayətlərin ümumi şəkildə xəbərdar edilməsinin effektivliyini yüksəltmək üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. Lakin bu, ümumilikdə cinayətkarlığın və xüsusən kütləvi iğtişaşların xəbərdar edilməsində cinayət-hüquq normalarının «qorxuducu» potensialının rolununun şisirdilməsi və ya bəzi hallarda ideallaşdırılması anlamına gəlməməlidir.

Beşinci istiqamət: yetkinlik yaşına çatmayanları cinayətkar fəaliyyətə cəlb etmə əməllərinə qarşı cinayət-hüquqi və təbliğat xarakterli mübarizənin gücləndirilməsi.

Altıncı istiqamət: hüquqmühafizə orqanları ilə digər dövlət qurumları, ictimai, siyasi təşkilatlar arasında məlumat mübadilə sisteminin yaradılması.

Həmçinin kütləvi informasiya vasitələri ilə də daimi əlaqə qurulması vacibdir. Belə ki, məhz onlar ictimai rəyi formalaşdırır və hüquqmühafizə orqanlarının fəaliyyəti barədə məlumatları ictimaiyyətə çatdırırlar. Bu baxımdan, siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların liderləri və fəalları haqda informasiyanın yığılması üzrə işin sistemləşdirilməsinin əhəmiyyəti artır. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, kütləvi informasiya vasitələrinin kütləvi aksiya haqda məlumatları əhalinin marağına və kütləvi aksiya keçirilən yerdə insanların sayının artımına səbəb ola bilər.

Yeddinci istiqamət: Kütləvi cəmiyyətə zidd hadisələrin qarşısının vaxtında alınması üzrə effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsinin əsas şərti bu cür hadisələri və ya belə hadisələrə səbəb olacaq proseslər barədə vaxtında məlumat əldə etməkdir. Belə faktları üzə çıxartmaq üçün sosial gərginlik yaradan həll edilməmiş problemlər məqsədyönlü şəkildə öyrənilməlidir.

Kütləvi antiictimai hadisələrdən əvvəl baş vermiş bütün olayların təhlili nəticə çıxarmağa əsas verir ki, onlardan heç biri ayrı-

lıqda götürüldükdə kütləvi cəmiyyətə zidd çıxışları determinasiya edə bilməz. Belə bir nəticə real vəziyyətin və onun inkişaf tendensiyalarının kompleks təhlili əsasında əldə edilə bilər.

Vəziyyəti izləmək, bu cür hadisələrin yetişməsi haqda məlumatları vaxtı-vaxtında əldə etmək üçün belə məlumatların alınmasını və onlara nəzarəti təmin edən kompleks dövlət tədbirlərini həyata keçirmək lazımdır. Birinci halda bu, aşağıdakılar ola bilər:

- ictimai rəyin öyrənilməsi, təhlili və sosial proseslərin proqnozlaşdırılması sahəsində peşəkar mütəxəssislər;
- icazəsiz mitinqlərə və digər cəmiyyətə zidd yönlü fəaliyyətə meyilli olan birliklərin üzvləri;

İkinci halda aşağıdakı yerlərdə zəruri nəzarət həyata keçirilməlidir:

- yerli sakinlər arasında dini və milli zəmində münaqişələrin dövrü olaraq qeyd edildiyi rayonlarda və qəsəbələrdə;
- əhalinin kütləvi şəkildə toplandığı, kütləvi çıxışların baş verməsi ehtimalı yüksək olan yerlərdə.

Dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən aşağıdakı ümumi xəbərdarlıq xarakterli tədbirlər kütləvi iğtişaşların qarşısının alınmasında effektiv ola bilər:

- məlum hadisələrin yaranmasına və bu hadisələrdə insanların iştirakına səbəb ola biləcək faktorların vaxtında üzə çıxarılması və aradan qaldırılması;
- qanunun və ictimai sabitliyin möhkəmlənməsinə yönəlmiş tədbirlər;
- antiictimai çıxışlara çevrilə biləcək qrup xarakterli hadisələrin ictimaiyyət vasitəsilə qarşısının alınması;
- kütləvi iğtişaşlarda iştiraka görə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində təsirli cəza tədbirlərinin nəzərdə tutulması.

Səkkizinci istiqamət: Kütləvi iğtişaslara həssas rayonlarda proqnozlaşdırma aparılması:

- regionun əhalisinin tərkibinin dəyişməsi (qaçqın, məcburi köçkünlər və digər kateqoriyaya aid vətəndaşların axını);
- əhalinin işlə təminatı və işsizliyin kateqoriyalar üzrə səviyyəsi;
- müxtəlif millətlərə və dinlərə aid əhali qrupları arasında yaranan münasibətlər;
- əhalinin müxtəlif təbəqələrinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının iqtisadiyyat, siyasət, həmçinin sosial problemlərin həlli sahəsindəki tədbirlərinə münasibəti;
- əhalinin müxtəlif təbəqələrinin polis, məhkəmənin və digər hüquqmühafizə orqanlarının fəaliyyətinə münasibəti.

Bir sıra müəlliflərin fikrincə, sözügedən təsnifat qrupuna o qisim sosial-iqtisadi, mədəni-tərbiyəvi, təşkilati-idarəetmə və digər sosial tədbirlər daxil edilməlidir ki, onlar cinayətkarlığın səbəblərinin və şərtlərinin aradan qaldırılmasına obyektiv şəkildə yardım edir [112, 66], bunun üçün əlverişli mühit və şərtlər vardır [134, 21-22], “yeni insanın mənən formalaşması, insanlarda ictimai cəhətdən faydalı, mənən zəngin tələbatın və maraqların formalaşması, bütün normal tələbatların həlli üçün leqal imkanları genişləndirir” və s. qlobal məsələlərin həllinə zəmin yaradırlar. Digər müəlliflər qeyd olunan tədbirlərin profilaktik əhəmiyyətini inkar etmədən belə bir rəyi əsas götürürlər ki, bu tədbirlərin cinayətkarlığın qarşısının alınmasında effektiv olması üçün onlara müəyyən istiqamətin, xüsusi məqsədin [134, 36] verilməsi lazımdır, çünki əks halda cinayətkarlığın qarşısının alınması kimi spesifik fəaliyyət müxtəlif sosial problemlərin içərisində əriyib yox olacaqdır [71, 54].

Fikrimizcə, birinci mövqe həqiqətə daha yaxındır. Bu mövqe ümumsosial tədbirləri həyata keçirərkən kriminoloji problemlərin optimal qeydiyyata və həlli üçün elmi tövsiyələrin hazırlanmasını nəzərdə tutur [86, 14]. Bəzi kriminoloqların ümumsosial

tədbirlərin cinayətkarlığın qarşısının alınmasındakı rolunu qeyd etməsinə baxmayaraq, iqtisadi, sosial, ideoloji, təşkilati tədbirlərin kriminoloji effektinin gücləndirilməsi sahəsində tədqiqatlar hələ ki, kifayət səviyyədə deyildir [101].

Kütləvi iğtişasa çevrilə biləcək hər bir münafişəyə və operativ qərarların qəbuluna yaradıcı yanaşma tələb olunur. Belə situasiyalarda əvvəllər baş vermiş kütləvi iğtişaslara qarşı aparılmış mübarizənin müsbət təcrübəsinə və qüsurlarına əsaslanan iş metodikasından istifadə etmək lazımdır. Digər mühüm məsələlərdən biri də münafişəli vəziyyətlərin kütləvi iğtişaslara çevrilməməsi üçün müxtəlif qrupların, partiyaların, digər vətəndaş birliklərinin liderləri ilə əlaqə yaradılması və dialoq aparılması taktikasıdır. Münafişəli vəziyyətin kütləvi iğtişasa çevrilməməsi üçün ictimaiyyət arasında nüfuzu olan dini liderlərdən, yaradıcı ziyalı təbəqəsinin nümayəndələrindən, idarəçilik orqanlarının rəhbərlərindən istifadə etmək olar. Onlar yaranmış vəziyyətdə əhali qarşısında çıxış etməklə münafişəli vəziyyətin kütləvi iğtişasa çevrilməsinin qarşısını ala bilərlər. Qeyd edək ki, bu taktika kütləvi iğtişəslərin qarşısının alınmasında dəfələrlə öz effektini göstərmişdir. Eyni zamanda, müxtəlif sosial qruplar üçün daha nüfuzlu sayılan şəxslərin seçilməsi məsələsi ortaya çıxır. Lakin bəzən kütləvi iğtişə iştirakçılarının tərkibindən asılı olaraq iştirakçıların maraqlarına cavab verə biləcək şəxsləri seçmək heç də həmişə mümkün olmur. Buna görə də, nüfuzlu şəxslərin rolunu yaddan çıxartmamaq şərti ilə, hüquqmühafizə orqanlarının ixtiyarında əhali ilə danışıqlar apara bilən xüsusi kontingentin olması zəruridir. Belə situasiyalarda ən yaxşı taktika etiraza səbəb olmuş problemin nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə görülmüş tədbirlərdən danışıqlar, inandırıcı görünən vədlər vermək, təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunacağını bildirmək lazımdır.

Nəzərə alınmalıdır ki, kütləvi iğtişəslərin təşkilatçıları kütləni bir qayda olaraq əhalinin sıx məskunlaşdığı, gediş-gəlişin intensiv olduğu yerlərdə toplamağa çalışırlar. Məsələn, 2005-ci ilin

parlament seçkiləri ərəfəsində Azərbaycan müxalifətinin mitinq taktikasını göstərmək olar. Keçmiş “Qələbə” kinoteartı qarşısında keçirdiyi mitinqlərin qeyri-effektivliyini görəndə “Azadlıq” bloku 2005-ci ilin oktyabrında Bakı şəhərinin mərkəzində bir neçə dəfə mitinq keçirməyə cəhd etmişdi. Müxalifət qüvvələri icazəsiz aksiyalar keçirməyə cəhd göstərsələr də, hüquqmühafizə orqanları bu səylərin qarşısını müvəffəqiyyətlə ala bilmişdi. Bölgələrdə isə müxalifət qüvvələri yalnız seçicilərlə bir sıra görüşlər keçirməklə kifayətlənmişdilər.

Digər postsovet ölkələrinin təcrübəsinə baxdıqda da görmək olar ki, kütləvi iğtişaşlar bir qayda olaraq mərkəzi şəhərlərdə baş verir. İstisna olaraq milli zəmində yaranan kütləvi iğtişaşları göstərmək olar. Bu tip iğtişaşlar böyük şəhərlərdə başlasa da, sonradan kəndlərə, müxtəlif etnosların kompakt yaşadığı yerlərə keçə bilər. Məsələn Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əvvəllərində kütləvi aksiyaların ilk öncə Ermənistanın paytaxtı Yerevanda və Azərbaycanda ermənilərin çoxluq təşkil etdikləri Xankəndi şəhərində başladığını və yalnız sonradan digər rayon və kəndlərə keçdiyini göstərmək olar.

Kütləvi iğtişaşların əsasən şəhərlərdə baş verməsi şəhər və kənd həyat tərzindəki sosial-iqtisadi fərqlərlə bağlıdır. Bu səbəbdən, hüquqmühafizə orqanları şəhər və kənd həyatı arasındakı fərqləri kütləvi iğtişaşların qarşısını alarkən nəzərə almalıdırlar.

Kütləvi iğtişaşların əsasən şəhərlərdə keçirilməsi, fikrimizcə, onunla bağlıdır ki, şəhərlərdə fərqli maraqların daşıyıcıları olan bir-birinə yad (əvvəlcədən tanış olmayan) adamların ünsiyyəti faktoru kütləvi iğtişaşların baş tutmasını yüngülləşdirir. Belə ki, şəhərdə ayrı-ayrı şəxslərin davranışına nəzarət etmək, onların arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək çətinləşir, valideynlərin övladları üzərində nəzarəti zəifləyir və s.

Kütləvi iğtişaşların xəbərdar edilməsi və qarşısının alınması ilk növbədə siyasi və iqtisadi institutların vəzifəsidir. Daxili

işlər orqanları isə bu prosesdə sabitləşdirici rol oyanamalıdırlar. Nəzərə alınmalıdır ki, kütləvi iğtişaşların başlamasının səbəbi qismində heç bir həqiqətə əsaslanmayan şayiələr və ya təhrif edilmiş hadisələr çıxış edə bilər.

Kütləvi iğtişaş cinayətinin kriminoloji profilaktikası ümumi cinayətkarlığın profilaktikasına dair bazis müddəalara əsaslanmalı və bu zamanı tədqiq olunan cinayətin spesifik xüsusiyyətləri tamamlayıcı faktor kimi nəzərə alınmalıdır. Bu səbəbdən, ilk növbədə, cinayətkarlığın profilaktikasına dair ümumi müddəaları nəzərdən keçirmək tələb olunur.

Cinayətkarlığın profilaktikası aşağıdakı yollarla həyata keçirilir: 1) konkret səbəblərə təsir göstərməklə cinayətin motivlərinin aradan qaldırılması; 2) cinayətin törədilməsinə yardım edən şərtləri aradan qaldırmaqla cinayətin qarşısının alınması [143, 47]. Bu baxımdan cinayətin törədilməsinə yardım edən səbəb və nəticələrin aradan qaldırılması cinayətin ümumilikdə müvəffəqiyyətlə profilaktika olunması üçün vacib şərtədir. Kütləvi iğtişaş əməllərinin səbəblərini araşdıran C.Smelzer elmi dövriyyəyə “ümumiləşmiş təsəvvür” anlayışını daxil etmiş, kütləvi iğtişaşlara görə təqsirli bilinən şəxslərin ideoloji hazırlanması, təsir altına salınması prosesini bu anlayışla ifadə etmişdi [146, 32-41]. G.Şnayder C.Smelzerin fikirlərini inkişaf etdirərək göstərirdi ki, iğtişaşlar təkcə sosial münaqişə və nizamsızlıqlardan deyil, habelə başqa sosial-struktur səbəblərdən kök ala bilər. O, kütləvi iğtişaşların səbəb nəzəriyyəsində üç istiqamət ayırdı: sosioloji, psixoloji və sosial-psixoloji [64, 135-136].

Kütləvi iğtişaşların hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində iştirakçılar arasında rol və funksiya bölgüsü baş verir. Bir qrup insan öz ideologiyasını kütləyə yeritməklə onun üzərində müvəqqəti hakimiyyət əldə edirlər. N.İ.Makarova göstərir ki, bu cür hallarda müxtəlif “peyğəmbərlər”, “xilaskarlar” meydana çıxır, onlar özlərinin zorakı müalicə reseptlərini təklif edirlər [120, 549].

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində müəlliflər baş verən kütləvi iğtişəşlərin konkret səbəblərini sadalamış, problemə sosial, fəlsəfi, tarixi aspektlərdən yanaşmamış, kütləvi iğtişəşlərin səbəblərini nəzəri təlim səviyyəsində işləməmişdilər.

1990-cı ilin iyun ayında Qırğızıstanda baş vermiş iğtişəşlərin səbəblərini Q.Ivansov belə izah edir: torpaq sahələrinin ayrılması və əldə edilməsi ilə əlaqədar yaranmış sosial gərginlik; şəraitin milli xüsusiyyətləri; kadr siyasətində qüsurlar; “Qırğızıstan SSR-in dövlət dili haqqında” qanunun həyata keçirilməsində tələskənlik [61, 53].

Son illərdə baş vermiş kütləvi iğtişəşlərin ən geniş yayılmış səbəbləri – iqtisadi, sosial və ideoloji sferalarda, habelə milli münaqişələr zəminində baş verən ziddiyyətlərdir. Lakin təcrübədə kütləvi iğtişəşlərin konkret səbəblərdən dərhal başlanıldığı hallara da rast gəlinir. Məsələn, 1996-cı ilin iyul ayında Donetskdə keçirilən futbol matçında hakim tərəfindən mübahisəli on bir metrlik cərimə zərbəsinin təyin edilməsi azarkeşlərin qəzəbinə səbəb olmuş, təqribən beş min tamaşaçı onların qarşısını kəsmək istəyən polis əməkdaşlarının üzərinə butıka, daş parçası və digər predmetlər atmış, nəticədə çoxlu sayda azarkeş və polis işçisi müxtəlif dərəcəli xəsarətlər almış, idman kompleksinə ciddi ziyan vurulmuşdu [54, 13-14]. Eyni ilə, ABŞ-da azyaşlı uşağın qətlə yetirilməsi, Əndicanda futbol qarşılaşmasının təxirə salınması.

Kişinyovda polis işçisinin qeyri-etik hərəkətinə etiraz olaraq baş qaldırmış kütləvi iğtişəşlər misal göstərilə bilər [40]. Belə halları nəzərə alaraq bir sıra müəlliflər kütləvi iğtişəşlərin ümumi və konkret səbəblərini fərqləndirirlər. Ümumi səbəblər dedikdə, məsələn, N.S.Troitskinin fikrincə, cəmiyyətdə təzahürlərin tarixən şərtlənməsi, şüurun inkişafda gerçəklikdən geri düşməsi və s. nəzərdə tutulur [127].

Fikrimizcə, sağlam cəmiyyətdə bir nəfərin öldürülməsi, futbol görüşünün təxirə salınması, polis nəfərinin qeyri-etik hərəkəti kütləvi iğtişəşə səbəb ola bilməz. Bu cür halların iğtişəşə

çevrilməsi cəmiyyətin əvvəldən gərgin vəziyyətdə olduğunu göstərir, konkret fakt isə gərginliyi iğtişəşə çevirən amil rolunu oynayır. Bu qəbildən olan əksər cinayətlər müəyyən sosial-psixoloji şəraitə əks-təsir üsulu kimi [147, 25] qəbul edilə bilər. Lakin, fikrimizcə, belə əks-təsir təkcə obyektiv zərurətlərdən irəli gəlir. Burada müvafiq dini, tarixi, siyasi şəraitin normal düşüncə tərzindən yayınan, təhrifli idrakının təsiri də qeyd olunmalıdır. *Cinayətlərin profilaktikası ideyası, B.A.Kurinovun qeyd etdiyi kimi, yekun nəticədə cinayət hüququnun bütün norma və institutlarının formalaşdırılmasının əsasında dayanmalıdır* [83, 31].

Kütləvi iğtişəşlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan cinayət tərkibi qeyd olunan aspektləri nəzərə almalıdır. Bu cür çatışmazlıqların nəticəsidir ki, bəzən kütləvi iğtişəşlər cinayətlərinin təşkilatçıları və fəal üzvləri CM-in 220-ci maddəsilə deyil, digər cinayətləri nəzərdə tutan maddələri ilə məsuliyyətə cəlb olunurlar. Misal:

2003-cü il iyun ayının 3-də Bakının Nardaran qəsəbəsində baş verən kütləvi iğtişəş zamanı həlak olmuş 53 yaşlı Əlihəsən Ağayevin dəfn mərasimindən əvvəl qəsəbənin mərkəzindəki İmam Hüseyn meydanına toplaşmış sakinlər burada yandırılmış avtobusların qalıqlarından “istehkamlar” düzəltməyə cəhd etmişdilər. Daxili İşlər Nazirliyi və Respublika Baş Prokurorluğu mətbuat xidmətlərinin bu hadisə ilə bağlı rəsmi məlumatında bildirirdi ki, mayın 7-də Nardaran qəsəbəsinin bir qrup sakini Sabunçu rayon icra hakimiyyəti başçısının həmin qəsəbə üzrə nümayəndəsinin iş otağına gələrək hakimiyyət nümayəndəsinə qarşı zor tətbiq etmiş, xuliqanlıq və ictimai qaydanın pozulmasına səbəb olan hərəkətlər törətmişlər. Fakt üzrə rayon prokurorluğu tərəfindən cinayət işi başlanılmaqla istintaq aparılmış və həyata keçirilmiş əməliyyat-istintaq tədbirləri nəticəsində iyunun 3-də bu cinayətin fəal təşkilatçı və iştirakçılarından 4 nəfəri həbs edilmiş, 3 nəfər barədə isə inzibati qanunvericiliyə uyğun tədbirlər görülmüşdür.

Elə həmin gün, axşam saat 21 radələrində daş, yandırıcı maye doldurulmuş butulkalar və kəsici alətlərlə silahlanmış 200 nəfərədək qəsəbə sakini tutulmuş şəxslərin azad edilməsi tələbi ilə qanunsuz kütləvi aksiya keçirərək hakimiyyət orqanlarına qarşı itaətsizliyə çağırışlar etmiş, ictimai qaydanı kobudcasına pozmuşlar.

Qanunsuz hərəkətlərini davam etdirən aksiya iştirakçıları asayişin təmini məqsədi ilə qəsəbəyə gəlmiş polis əməkdaşlarına qarşı zor tətbiq etməklə müqavimət göstərmiş, bu zaman daşlardan, kəsici alətlərdən və müxtəlif növ odlu silahlardan istifadə etmiş, polisin xidməti avtomaşınlarına yandırıcı maye doldurulmuş butulkalar atmışlar. Bu kütləvi qanunsuzluqlar nəticəsində polis orqanına və əməkdaşlarına məxsus 8 avtomaşın əzilmiş, 4-ü isə yandırılmış, 35 polis əməkdaşı ağır bədən xəsarətləri ilə müxtəlif xəstəxanalara yerləşdirilmişdir. Odlu silahlardan polisə açılan atəş nəticəsində polis baş çavuşu Mətləb Məlikov bud nahiyəsindən ağır güllə yarası almış, qəsəbə sakini Əlihəsən Ağayev isə həlak olmuşdur. Həmin kütləvi aksiyanın fəal iştirakçılarından 2 nəfəri tutulmuş, digər təşkilatçı və təhrikçilərinin müəyyən edilərək həbs olunmaları üçün istintaq-əməliyyat tədbirləri görülmüşdür.

Baş vermiş ağır cinayət əməllərindən bunda maraqlı olan pozucu qüvvələrin təxribat məqsədi ilə sui-istifadə edə bilməməsi üçün hadisə yerinə daxili işlər orqanlarının əlavə qüvvələri cəlb olunmuş, qəsəbədə xidmət aparan polis naryadları daimi dislokasiya yerinə qaytarılmışlar.

Cinayət əməllərinin qarşısının alınması üzrə tədbirləri aşağıdakı kimi təsnif edilir: birbaşa qəsdli həyata keçirən təqsirkarların tutulması; cinayətin törədilməsinə kömək edən şəraitin aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin görülməsi; cəhd mərhələsində cinayətin baş tutmasına əngəl törədən amillərin yaradılması; ictimai asayişin qorunması üzrə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi [60, 31].

Daxili işlər orqanlarının əməkdaşları ictimai təhlükəli qəsdlərin qarşısını alarkən və onların iştirakçılarını tutarkən silahı ən son vasitə qismində tətbiq edə bilər. Silah tətbiqinin qay-

da və şərtlərinin hüquqiliyi qanunvericilik tərəfindən müəyyən edilir. Kütləvi iğtişaşların qarşısını almaq üçün polis və hərbiçilər tərəfindən silah tətbiqi faktlarının təhlili göstərir ki, silah yalnız müstəsna hallarda, onların həyatı real təhlükə qarşısında qaldıqda tətbiq edilmişdir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, ümumi qaydaya əsasən, hüquqmühafizə orqanlarının əməkdaşları silahlardan iğtişaş iştirakçılarından insan ölümü, yaxud sağlamlığa zərər vurma ilə nəticələnən əməllərinin qarşısını almaq üçün öz vəzifə borcunu yerinə yetirərkən istifadə edə bilərlər.

Bununla bağlı olaraq, insanların yaşadıkları ərazilərdə kütləvi informasiya vasitələrində, əmək kollektivlərində hüquqmühafizə orqanları əməkdaşlarının silah tətbiq etməsinin hüquqi əsasları ilə bağlı vaxtında fəal və obyektiv maarifləndirmə işlərinin aparılmasının əhəmiyyəti artır. Vətəndaşların məlumatlandırılması məsələsinə lazımi qiymətin verilməməsi yalançı şayiələrin yaranmasına, hüquqmühafizə orqanlarının nüfuzunun aşağı düşməsinə və ən təhlükəlisi – gələcəkdə əhalinin hüquqmühafizə orqanlarının qanuni fəaliyyətinə dəstək verməyəcəyinə gətirib çıxara bilər.

İğtişaşların cəhd mərhələsində qarşısının alınması cinayətin sona yetirilməsindən könüllü şəkildə imtinaya stimullaşdırma yolu ilə də həyata keçirilə bilər. Cinayət Məcəlləsinə əsasən şəxs yalnız o halda cinayət məsuliyyəti daşıyır ki, onun tərəfindən faktiki olaraq törədilmiş əməl hər hansı cinayət tərkibinin bütün əlamətlərini daşımış olsun. Cinayəti başa çatdırmaqdan imtinanı nəzərdə tutan həvəsləndirici normada (CM-in 30-cu maddəsi) göstərilir ki, başlanılmış hüquqazidd cinayət əməlinin sona çatdırılmasından imtina könüllü şəkildə olmalıdır. Könüllük kriteriyası qismində şəxsin başladığı cinayəti sona yetirmək üçün real imkana malik olması çıxış etməlidir. Kütləvi iğtişaşların qarşısını alan hüquqmühafizə orqanları əməkdaşlarının vəzifəsi “kütlə” iştirakçılarına cinayətin törədilməsindən könüllü imtinanın cinayət məsuliyyətinin istisna edən faktor qismində çıxış etdiyini zamanında və ətraflı şəkildə izah etməlidirlər. Nəzərə al-

maq lazımdır ki, qəsdən könüllü imtina yalnız o halda törədilmiş cinayət əməli sayılır ki, qəsdin başlaması ilə nəticələrin meydana çıxması arasındakı zaman kəsiyi minimal olsun. Lakin qeyd edilən xüsusat baxılan hüquq institutunun nəzərə alınmaması ilə nəticələnməməlidir.

Cinayət əməllərinə qarşı qanuni və adekvat təsir tədbirlərindən istifadə etməmək keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin böyüməsinə; hüquq pozuntusu faktlarının intensivliyinin artmasına; hüququ pozan şəxslərin sayının çoxalmasına; qəsdin miqyas və təhlükəliliyinin böyüməsinə gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində hüquqmühafizə orqanları ilə vətəndaşlar arasındakı münasibətlərdə ciddi gərginlik yaradır, “kütlə”nin fəal nümayəndələri tərəfindən müqaviməti artırır, kütləvi iğtişəşlərin sosial-psixoloji və iqtisadi nəticələrini ağırlaşdırır. Son nəticədə hüquqmühafizə orqanları tərəfindən “yumşaq” mübarizə vasitələri ilə kifayətlənmək imkanı aradan qalxır, onlar son təsir vasitələrinə əl atmağa məcbur olurlar.

Kütləvi iğtişəşlərin qarşısının alınması taktikasının vacib elementlərinə məlumatların yığılması və təhlili, hüquqa zidd hərəkət variantlarının və hadisələrin inkişafının proqnozlaşdırılması, mövcud imkanlardan istifadə etməklə fəal fəaliyyət göstərən liderlərin və qrupların neytrallaşdırılması üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi, iğtişəş iştirakçıları üzərində maddi və psixoloji üstünlüyün yaradılması üçün güc və vasitələrin təmərküzləşdirilməsi, vətəndaşların qanuni tələblərinin yerinə yetirilməsi, təşkilatçıların, təxribatçıların və fəal iştirakçıların gözdən salınması üçün bütün imkanlardan istifadə edilməsi aiddir.

Kütləvi iğtişəşlərin qarşısının alınması üçün taktiki sxemləri seçərkən onların bir neçə yerdə törədilməsi imkanını nəzərə almaq lazımdır. Məntiqi olaraq, bu cür cinayətlərin törədildiyi yerlərdə fəaliyyət göstərən hüquqi asayiş üzrə güc və vasitələr arasında dəstək və qarşılıqlı hərəkət sistemini yaratmaq vacibdir.

Bu məsələdə xarici ölkələrin polis orqanlarının kütləvi iğtişəşlər zamanı fəaliyyətinin hüquqi tənzim təcrübəsi maraqlıdır.

edir. Bir sıra ölkələrin qanunvericiliyinə əsasən polisə mürəkkəb vəziyyətlərdə fəaliyyət azadlığı verilir. Məsələn, Fransanın 4 iyun 1960-cı il tarixli 60529 №-li Ordonansına və 24 avqust 1960-cı il tarixli 60896 №-li Dekretə uyğun olaraq polis tədbiri «toplantı» kimi qəbul etdikdən sonra iki dəfə kütləyə “Dağılın! Qanuna tabe olun” əmri verdikdən sonra kütlə tabe olursa, bu zaman yuxandan müvafiq əmr olmadan xüsusi vasitələrdən istifadə edilə, üçüncü xəbərdarlıqdan sonra isə odlu silahdan atəş açıla bilər. Polisin hadisələrin gedişatına müdaxilə etməsinə əsas səbəb iğtişəş iştirakçıları tərəfindən “zorakılıq”, yaxud “zorakılıq təhlükəsi” əsas kimi qəbul olunur. “Dağılın!” əmrini verə biləcək şəxslərin siyahısı qanun tərəfindən dəqiq surətdə müəyyən edilmişdir [52, 74].

Tutulan şəxsə zərər onun məsuliyyətdən boyun qaçırmaq təhlükəsi olduqda yetirilə bilər. Şəxs polis əməkdaşı ilə getmək tələbindən imtina edirsə, yaxud gizlənməyə çalışır və ya müqavimət göstərsə, bunlar məsuliyyətdən boyun qaçırmaq cəhdi kimi qiymətləndirilir.

Cinayət törətmiş şəxsə zərər onu tutmaq və müvafiq hakimiyyət orqanına gətirmək məqsədilə yetirilə bilər. Burada yeganə məqsəd məsuliyyətin labüdlüyünü təmin etmək, bu məqsədə çatmaq vasitəsi isə müqaviməti, əgər edilərsə, qırmaq üçün vurulan zərərdir. Tutma aktının digər məqsədə, məsələn, qisas almağa xidmət etməsi onun huququayğunluğunu istisna edir və onu törədənlər ümumi əsaslarla məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Cinayət törətmiş şəxsin tutulması üçün görülən tədbirlər zəruri olmalı, daha doğrusu, işin hallarına uyğun gəlməlidir. Bu və ya digər zərərin tutulma üçün zəruri olub-olmaması məsələsi hər bir konkret vəziyyətdə işin hallarına istinad etməklə həll olunmalıdır. Zorakılığa yalnız şəraitin tələb etdiyi məcburi hallarda – tutmağa dair vasitələrlə həyata keçirmək mümkün olmadıqda haqq qazandırıla bilər.

Cinayət törətmiş şəxsin tutulması üzrə tədbirlər onun törətdiyi cinayətin xarakterinə və təhlükəliliyinə, habelə onun özünün

təhlükəliliyinə uyğun olmalıdır. Bu mənada kütləvi iğtişaş törədən cinayətkarın şəxsiyyətinə ciddi diqqətin yetirilməsi olduqca önəmlidir. Cinayətkarın şəxsiyyəti probleminə münasibətdə A.Saxarov yazır: “Cinayətin törədilməsi faktı şəxsiyyətin - cinayətkarın şəxsiyyəti kimi yenidən sosial qiymətləndirilməsi üçün əsasdır” [111, 113]. Cinayətkarın şəxsiyyətinə həsr olunmuş xüsusi monoqrafiyada qeyd olunur: “Cinayətin törədilməsi faktı bu şəxsiyyəti əksictimai fərd kimi səciyyə edir” [90, 16]. Ədəbiyyatda cinayətkarın şəxsiyyətinə “ona inteqrasiya olunmuş digər insanlarla çoxşəkilli və sistemativ qarşılıqlı təsirlər prosesində yaranmış, sosial əhəmiyyətli neqativ keyfiyyətlərin məcmusu” [74, 79] kimi tərif verilir. F.Y.Səməndərovun fikrincə, cinayətkarın şəxsiyyəti – qanunla cinayət sayılan əməli törətməkdə təqsirli olan şəxsi xarakterizə edən və sosial mühitlə uyğun hallarda şəxsin kriminal davranışına təsir göstərən sosial və sosial əhəmiyyətli xüsusiyyətlərin, əlamətlərin, əlaqələrin və münasibətlərin məcmusudur [22, 9]. F.Y.Səməndərovun fikrincə, “cinayətkarın şəxsiyyəti – neqativ sosial əhəmiyyətli xüsusiyyətlərin məcmusunu ifadə edən, habelə xarici mühitin şərait və amilləri ilə əlaqəli şəkildə kriminal davranışın xarakterinə təsir göstərən, törədilən cinayətdə təzahür edən cəmiyyətə zidd yönəlişə malik cinayət törədən şəxsin sosial-psixoloji tərəfidir” [23, 65].

Kütləvi iğtişaş əməllərinin təhlili göstərir ki, bu cinayətin fəal iştirakçılarının əksəriyyəti (60-70%) gənclərdən ibarət olur. Kütlənin mövcudluğu iğtişaşın bilavasitə iştirakçılarna güclü təsir göstərir. Bu zaman əks-təsir əlaqəsinə də diqqət yetirilməlidir. R.R.Qaliakbarovun fikrincə, hadisələrin faktiki iştirakçısı kütlədir. Bu əlamət qrup cinayətkarlığının iştirakçılıq forması kimi nəzərdən keçirilməsinə əsas vermir. Kütlə – insanların kütləvi iğtişaşə toplanmasının elə bir zəminidir ki, burada hadisələrin təşkilatçıların və fəal iştirakçıların hüquqa zidd fəaliyyəti bir-birinə qovuşur. Məhz onlar, qanunun birbaşa

göstərişinə uyğun olaraq, bu cinayətin subyektini kimi çıxış edirlər [44, 36].

Nəzərə alınmalıdır ki, kütləvi iğtişaş təşkilatçılarının bir çoxu cinayətkar keçmişə malikdir, habelə onlar arasında mövcud hakimiyyətə əks qütbə olan, lakin müəyyən vaxtadək bunu gizli saxlamağa müvəffəq olan şəxslər çoxluq təşkil edir [146, 34]. Tədqiqatçılar tərəfindən sorğu edilən on mindən artıq insanın 90%-dən çoxu bu vaxtadək bir neçə dəfə cinayət törətdiklərini (o cümlədən, oğurluq, quldurluq, maşın qaçırma və s. bu kimi ağır cinayətlər) etiraf etmiş və təsdiq etmişlər ki, bu cinayətlərin heç birinin üstü açılmamış və onlar layiq olduğu cəzaya məruz qalmamışlar [75, 413].

Vaxtilə B.D.Parıqın qeyd edirdi ki, insanın bu və ya digər xüsusiyyətinin təzahür dərəcəsi onun təkbaşına, yaxud digər insanlarla birlikdə hərəkət etməsindən asılı olaraq xeyli dərəcədə fərqlənir. Böyük kütlənin tərkibinə və ya hətta kiçik qrup daxilinə düşərək insan təklidə olduğundan xeyli fərqli surətdə qavrayır, düşünür, həyəcanlanır və davranır [102, 134]. Aydın ki, burada söhbət kütlə mühitinin, aurasının öz üzvlərinə təsirdən və bu təsirin nəticələrindən gedir. Kütlənin atmosferi onun üzvlərini həm sosial faydalı, həm də antisosial əməllərə, o cümlədən cinayət əməllərinə sövq etməyə qadirdir. Bütövlükdə kütləvi iğtişaşları törədən və ya onlarda fəal iştirak edən şəxslərə dair Q.M.Minkovskinin araşdırmaları hal-hazırda əksər alimlər tərəfindən baza kimi qəbul olunur [98, 23-24].

Cinayətkarı tutan şəxsin törədilmiş cinayətin xarakterinə və təhlükəliliyinə tam uyğun olan tutma vasitələrini heç də həmişə seçmək iqtidarında olmur. Buna görə də, vurulan zərərin nəzərdə tutulan hədlə müəyyən uyğunsuzluğuna haqq qazandırmaq olar. Lakin açıq-aşkar uyğunsuzluq, CM-in 37.2-ci maddəsinə əsasən, şəxsin tutulması üçün zəruri olan tədbirlərin həddini aşma hesab edilir. Əgər belə həddi aşma tutulan şəxsə qəsdən daha ağır xəsarət vurulmasına və ya onun ölümünə səbəb olmuşsa, tutmanı

həyata keçirmiş şəxslər müvafiq olaraq, CM-in 123-cü və 130-cu maddələri üzrə cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Məsələnin qanunvericilikdə bu cür həll edilməsi bir tərəfdən, hüquq keşikçilərinə tutma üzrə qənaətbəxş imkanlar verir, digər tərəfdən, tutulan şəxsə mümkün həddən artıq zərər yetirilməsinin, habelə onun tutmadan qeyri məqsədlərlə, məsələn, intiqam, özbaşına mühakimə niyyətlərilə yoxlanılmasının qarşısını alır.

Cinayətkarın tutulması üzrə tədbirlər şəraitin tələblərinə uyğun olmalıdır. Tutma şəraitinin müxtəlif əlamətlər – cinayətkarın göstərdiyi müqavimətin üsulu və intensivlik dərəcəsi, tutulanların və tutanların sayı, silahın olması, tutulmanın yeri və vaxtı, daha yüngül və təhlükəsiz tutma üsullarının tətbiqi imkanının olması və s. səciyyəlidir.

Vurulan zərər zərurət hədlərini aşmamalıdır. Tutulma üzrə zəruri olan tədbirlərin həddi o vaxt aşılış hesab edilir ki, tutulan şəxsin törətdiyi cinayətin xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə, şəxsiyyətinə, tutmanın real şəraitinə açıq-aşkar uyğun olmayan üsul və vasitələrdən istifadə olunur və ona zərurət olmadan ifrat, şəraitlə şərtlənməyən zərər (ölüm, sağlamlığa ağır və ya az ağır zərər) vurulur. Belə zərərin qəsdən törədilməsi sübut olunarsa, onu vurmuş şəxslər müvafiq olaraq CM-in 123-cü və 130-cu maddələri əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər. Tutulmanın sağlamlığına ağır zərər ehtiyatsızlıq üzündən vurulmuşsa, buna görə cinayət məsuliyyəti yaranmır.

Cinayətkarın tutulması üzrə tədbirlərin həddinin aşılmasından yalnız tutma hüququ mövcud olan hallarda (cinayət xarakterli ictimai təhlükəli əməlin törədilməsi, cinayətkarın cinayət məsuliyyətindən yaxa qurtarmaq təhlükəsi və s.) söhbət gedə bilər. Hüquq yoxdursa, belə hərəkətlər, yəni zərər yetirmə şəxsiyyət əleyhinə cinayət kimi qiymətləndirilir.

Həmin normanın sosial təyinatı vətəndaşlar tərəfindən cinayətlərin qarşısının alınması, təqsirkarların tutulması və hü-

quqi ədalətin bərpa edilməsi üçün fəal tədbirlərin göstərilməsini stimullaşdırmaqdır.

Saxlamanın məqsədi, qeyd olunduğu, kimi cinayət törətmiş şəxsin hakimiyyətə təhvil verilməsi və onun yeni cinayətlər törəməsinin qarşısının alınmasından ibarətdir.

Ziyan vurmanın müstəsnalığı “əgər başqa yollarla şəxsi tutmaq mümkün deyilsə” ifadəsi ilə səciyyələnir. Bu halda ehtimal edilir ki, sağlamlığa ziyan vurmada əvvəl cinayətkar hadisə yerindən qaçmağa cəhd göstərmiş və kənar şəxslərdən onun saxlamaq xahiş olunmuşdur. Yalnız bu səylər nəticə vermədikdən sonra tutulan şəxsə xəsarət yetirilə bilər.

3.2. Kütləvi iğtişah cinayətlərinin profilaktikasının problemləri

3.2.1. Milli və dini zəminində baş vermiş kütləvi iğtişahların profilaktikası

Kütləvi iğtişahlar zamanı törədilən cinayətlərin profilaktikası dedikdə, ilk növbədə həmin cinayətlərin kriminoloji profilaktikası nəzərdə tutulmalıdır. Kriminoloji profilaktika – cəmiyyət və dövlət tərəfindən şəxsin törədə biləcək, lakin hələ törədə bilmədiyi cinayətlərə qarşı yönələn birgə fəaliyyətdir [114, 3]. Milli və dini zəminində törədilən kütləvi iğtişah cinayətlərinin profilaktikası onların sosial, psixoloji, demoqrafik, iqtisadi, mənəvi və digər nəticələri baxımından təhlil edilməlidir. Həmin profilaktik tədbirlər kütləvi iğtişahlara xas olan tipoloji mənsubiyyət, ardıcılıq, mübarizənin kəskinliyi, etnik, siyasi, iqtisadi və sosial qrupların, mübahisənin predmetinin, ərazi əhatəsinin, xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən cinayət və digər faktların qarşılıqlı və kompleks şəkildə aparılması yolu ilə müəyyən səmərə verə bilər.

Milli və etnik zəminində baş verən istənilən kütləvi iğtişah və münaqişələrlə bağlı dövlət hakimiyyət orqanları qərar qəbul

etməmişdən qabaq onların həmin kütləvi münaqişələrə səbəb olan halları aydınlaşdırmaları zəruridir. Həmin hallara milli-etnik münaqişələrin yaranması və inkişaf etməsinə təkan verən hallar daxildir. Məhz həmçinin halların yaranma mənşəyini, xüsusiyyətlərini müəyyən edib qiymətləndirdikdən sonra bütünlükdə əvvəlcə milli-etnik münaqişə kimi təzahür edən, sonradan kütləvi iğtişaş aksiyaları ilə nəticələnən neqativ xarakterli sosial amillərə qarşı adekvat mübarizə tədbirləri planını işləyib hazırlamaq olar. Həmin səbəblərin ilkin dövrdə aşkar edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki bu zaman az itki və ziyan verməklə baş qaldıran problemi həll etmək olar. Bu zaman hətta aparılan ilkin mübarizə tədbirləri xəbərdaredici-preventiv xarakter daşıyacaqdır.

Milli-etnik zəmində kütləvi iğtişaşların törədilməsi olduqca böyük kriminogen xarakter daşıyır. Çünki məhz bu zaman dövlətin ya bütün ərazisində, ya da onun ayrı-ayrı ərazilərində stabilliyin sarsılmasında maraqlı olan qüvvələr aktiv fəaliyyətə başlayıb, milli-etnik qarşıdurmanın daha da şiddətlənməsinə cəhd göstərirlər. Buna görə də bu cür hallarla mübarizə aparmaq üçün ilk növbədə münaqişələrin yaranmasının şərtləri və şəraiti, səbəbləri və nəticələrini də əhatə edən kompleks xarakterli mübarizə tədbirləri işlənməli və həmin mübarizə tədbirlərinin tətbiqinin miqyası da həmin münaqişə baş verən ərazi ilə kifayətlənməməlidir. Bu məqsədlə zəruridir ki:

- baş vermiş hadisənin kompleks qiymətləndirilməsi;
- milli-etnik münasibətlərin kəskinləşməsinə əsas verən halların müəyyən edilməsi;
- milli-etnik qarşıdurmaların və kütləvi iğtişaşların törədilməsində təxribatçı xarakterli faktların aşkar edilməsi.

Göstərilən məsələlərdə birinci növbədə müvafiq ekspert və mütəxəssis rəyləri lazım olduğu halda, bu cür tədqiqatlar aparılmır ki, bu da öz təsirini dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən səhv qərarların qəbul edilməsində göstərir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilkin mərhələlərində, eləcə də Bakı şəhərində baş verən kütləvi iğtişaşların kompleks şəkildə tədqiq olunması aşağıdakı faktorların müəyyən olunmasına səbəb olmuşdur:

- iqtisadi sahədə həll edilməyən problemlərin olması;
- dövlət hakimiyyət orqanları sahəsində dövlətə qarşı olan xüsusi qrupların yaranması;
- müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının hərəkətsizliyi;
- xarici dövlətlərin müvafiq dövlətin ərazisində ictimai-siyasi sabitliyin pozulmasında maraqlarının olması və göstərilən sahədə siyasət yürütmələri;
- dövlətin muxtar vilayətdə konkret dövlətə qarşı yönələn separatçı meyillərin inkişaf etdirilməsi və separatçı qüvvələrin inkişafına dəstək və yardım göstərilməsi;
- müəyyən etnik və ya milli qruplaşmaya və eləcə də dini cərəyanlara və təriqətlərə mənsub olan qrupların özlərinin digər yerli etnik xalqdan üstün tutma ideologiyasının inkişaf etməsi;
- dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən qəbul edilən qərarların müxtəlif dini və etnik qrup və birləşmələr tərəfindən həmin qrupun və kütlənin təhqir edilməsi kimi qəbul edilməsi;
- muxtar vilayətin hakimiyyət orqanları tərəfindən mərkəzi hakimiyyət orqanları tərəfindən qəbul edilmiş qərarların icra edilməsindən imtina hallarının mövcud olması;
- özbaşınalıqda iştirak edən və onlara rəhbərlik edən şəxslərin hüquqi nihilizmi;
- müəyyən, hətta qısa müddət ərzində dövlət hakimiyyəti və hüquqmühafizə orqanlarının milli və etnik zəmində mövcud olan qarşıdurmalara və kütləvi iğtişaşlara qarşı hazırlıqsız olma amilləri;
- milli-etnik və millətlərarası münaqişələrdə adekvat olmayan qiymətlərin dövlət hakimiyyət orqanları və kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən verilməsi;

- milli münaqişələrin qızıqdırılması zamanı yanğınların, partlayışların, kütləvi qırğınların törədilməsi kimi müxtəlif şayiələrin yayılması;
- kütləvi informasiya vasitələrində, kütləvi nəşrlərdə, şüar formasında olan yazılarda milli münaqişələrlə bağlı kəskin fikirlərin və tələblərin səslənməsi;
- dövlət hakimiyyət orqanlarına və bütövlükdə dövlətin müvafiq siyasətinə qarşı keçirilən mitinqlərin, etiraz aksiyalarının, piketlərinin sayının və iştirakçılarının kifayət qədər artması hallarının müşahidə edilməsi;
- müxtəlif milliyətli gənclər arasında baş verən qarşıdurmaların güclənməsi, bu zəmində baş verən kütləvi iğtişaşların yanğınlarla, partlayışlarla, qrup şəkilində zorakılıqların və zorlama cinayətlərinin törədilməsi, digər milliyətli şəxslərin səbəbsiz yerə döyülməsi və müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri yetirilməsi ilə müşahidə edilməsi;
- dövlət hakimiyyətinin ələ keçirilməsinə can atan müxtəlif siyasi, radikal və separatçı qüvvələrin meydana gəlməsi və bunun üçün dövlət hakimiyyət orqanlarına paralel müvafiq strukturların yaradılması;
- dövlət və ictimai xadimlərə, onların ailə üzvlərinə qarşı sui-qəsdlərin hazırlanması (terror aktı);
- müvafiq ərazilərdə qanunsuz silahlı birləşmələrin və dəstələrin yaradılması və onların dövlətin stabilliyinin pozulmasına nail olunması məqsədilə maliyyələşdirilməsi;
- hüquqmühafizə orqanlarına, polisə və silahlı qüvvələrin müxtəlif birləşmələrinə silahlı basqınların təşkil edilməsi;
- tibbi ləvazimatların və dərmanların kütləvi şəkildə əczaxanalardan satın alınması;
- dövlət hakimiyyət orqanlarının inzibati binalarının zəbt olunmasına açıq çıxışların edilməsi və bu cür hərəkətlərin edilməsinə cəhd edilməsi;

- cinayətkarlığın dinamikasının sürətlə inkişafı, odlu silahların aşkarlanaraq müsadirəsi faktlarının çoxalması;
- hüquqmühafizə və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının müvafiq hallara adekvat olan mübarizə tədbirlərinin olduqca zəif təşkil edilməsi [97, 240].

Əlbəttə ki, sadalanan faktorlardan başqa, həm də milli xarakterli sosial partlayışlara səbəb milli dəyərlərlə pərdələnmiş cinayətkar fəaliyyət və ya azlıq təşkil edən milli və etnik qrupların maraq və mənafeələrinə zidd olan dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən yanlış qərarların qəbul edilməsi də mühüm rol oynayır (məsələn, başqa millətə məxsus olan nümayəndənin qətlə yetirilməsi, etnik birləşmələrin lokal yerləşdikləri ərazilərdə quldurluq, soyğunçuluq, partlayışların törədilməsi və s.). Buna misal olaraq, Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1 dekabr 1989-cu il tarixli “Dağlıq Qarabağla Ermənistan SSR-nin birləşdirilməsi barədə” qərarını göstərmək olar. Lakin Ermənistan SSR-nin göstərilən yanlış qərarı azərbaycanlılarla ermənilərin kompakt yaşadığı ərazilərdə çoxsaylı mitinqlərə, piket və kütləvi iğtişaşlara yol açdığından həmin qərar SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti tərəfindən 10 yanvar 1990-cı il tarixdə “SSRİ Konstitusiyasına zidd olması” səbəbindən ləğv edilmişdir. Ermənistan SSR-nin növbəti yanlış qərarlarından biri kimi 9 yanvar 1990-cı ildə qəbul edilmiş “1990-cı ildə Dağlıq Qarabağın və Ermənistan SSR-nin sosial və iqtisadi inkişafı barədə” qərarını göstərmək olar. Göstərilən qərar da Azərbaycan SSR-nin ərazisində çoxsaylı mitinqlərin, küçə yürüşlərinin və kütləvi iğtişaşların törədilməsinə səbəb olmuşdur.

Kütləvi iğtişaşların törədilməsinə stimül verən münaqişələrin mərhələlərinin müəyyən edilməsi göstərilən neqativ sosial hadisələrlə səmərəli və uğurlu mübarizə siyasətinin aparılmasını təmin edəcəkdir. Bununla bağlı, İ.A.Lesnyak aşağıdakı mərhələləri müəyyən edir:

- 1) potensial konflikt;
- 2) konfliktin real konfliktə çevrilməsi;

3) konflikt xarakterli hərəkətlərin edilməsi;

4) konfliktin həll edilməsi [89, 54].

A.F.Maydıkov isə kütləvi iğtişaların aşağıdakı beş mərhələsini fərqləndirir: kütləvi iğtişaların yaranması; inkişafı; təzahür etməsi; həll edilməsi; nəticələrin ləğv edilməsi [94, 25]. Q.İ.Dyomin də 5 mərhələnin olmasını qeyd etmişdir: 1. potensial konflikt; potensial konfliktin real konfliktə çevrilməsi; konfliktə uyğun hərəkətlər edilməsi; konfliktin həll edilməsi və konflikt nəticələrinin ləğv edilməsi [53, 53].

Lakin zənnimizcə, milli-etnik zəmində baş verən kütləvi iğtişaların aşağıdakı üç mərhələsinin olmasının qeyd edilməsi məqsədəmüvafiqdir:

1) yaranma, inkişaf və təzahür formaları;

2) aqressiv xarakterli hərəkətlərin edilməsi və

3) milli etnik zəmində baş verən narazılıqların və qarşıdurmaların səbəblərinin müəyyən edilməsi, mənfi nəticələrin aradan qaldırılması və qanun çərçivəsində leqal qərarların qəbul edilməsi.

3.2.2. Cəzaçəkmə yerlərində kütləvi iğtişaların cinayətlərinin profilaktikası

Cəzaçəkmə müəssisələrində kütləvi iğtişaların törədilməsinin qabaqcadan qarşısını almaq üçün xüsusi profilaktik tədbirlər planının işlənməsi zəruridir. İlk növbədə cəzaçəkmə müəssisələrində məhkumlar arasında hakim olan “cinayətkar aləmə” xas olan adət-ənənələrin aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bir çox hallarda cəzaçəkmə müəssisələrinin əməkdaşları cəzaçəkmə müəssisəsinin daxilində rejim qaydalarını saxlamaq üçün həmin qeyri-ənənəvi adət-ənənələrin məhkumlar arasında saxlanması üçün tərəfdarı olurlar. Bu isə öz növbəsində cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən şəxslərin beynəlxalq müqavilələrdə təsbit

edilmiş hüquq və azadlıqlarının, həyat və sağlamlılıqlarının, mənəvi və psixoloji durumlarının kobud şəkildə pozulması deməkdir.

Başlıca tədbirlərə aid edilməlidir: cəzaçəkmə müəssisəsinin ərazisi daxilində cinayətkar qruplaşmaların neytrallaşdırılaraq zərərsizləşdirilməsi; həmin cinayətkar qrup və ya birləşmənin liderlərinin digər məhkumlardan, xüsusilə də ilk dəfə cəza çəkən məhkumlardan təcrid olunmuş qaydada cəzasının çəkilməsini təmin edilməsi; cəzaçəkmə müəssisələri arasında həm məhkumların, həm də cəzaçəkmə müəssisəsinin əməkdaşlarının iştirak edə biləcəyi yarışların və digər bu qəbildən olan tədbirlərin həyata keçirilməsi; cəza çəkən məhkumların ümumi təhsil və peşə ixtisaslarının artırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi; məhkumlara onların konstitusiyada təsbit edilmiş vicdan azadlığı hüququndan geniş və azad şəkildə istifadə etmələri üçün lazımı şəraitin yaradılması və s.

Göstərilənlərlə bağlı aşağıdakı mübarizə istiqamətlərini müəyyən etmək olar:

- cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən cinayət əməlləri ilə bağlı vahid informasiya bazasının yaradılması və cinayət törədən şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi;
- “qanuni oğruların” cəzaçəkmə müəssisələrində digər məhkumlara olan təsirlərinin azaldılması və onların ümumiyyətlə məhkum kütləsindən təcrid edilməsi;
- ilk dəfə cinayət törədən şəxslərin məhkum olunmaları zamanı onların imkan daxilində azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olunmayan cəzalar almasını təmin edilməsi;
- məhkumların digər “nüfuzlu” məhkumlar tərəfindən təzyiqa və təsirə məruz qalmaması üçün özfəaliyyət birliklərinin inkişafı üçün hər cür lazımı şəraitin yaradılması və ona dəstək verilməsi;
- cinayətkar aləmin adət-ənənələrindən xəbəri olmayan və həmin qaydalara tabe olmayan məhkumların cəzaçəkmə

müəssisəsində mövcud olan cinayətkar birliklərdən müdafiə olunmasının təmin edilməsi;

- müasir psixologiya və pedaqogika elmlərinin nailiyyətlərindən istifadə edərək həm məhkumların ümumi qaydada, həm də fərdi qaydada tərbiyə işlərinin aparılmasının təmin edilməsi. Təəssüflər olsun ki, göstərilən tədbir qarşıya qoyulmuş vəzifənin öhdəsindən gələ bilmir;
- cəzaçəkmə müəssisəsində hakim olan cinayətkar aləmə məxsus olan ideologiyanın kökündən məhvinə yönələn məqsədyönlü siyasətin aparılması.

Eyni zamanda göstərilən problemlərlə bağlı aşağıdakı cinayət hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir: cəzaçəkmə müəssisələrində əməliyyat işlərinin aparılmasının gücləndirilməsi və məhkumlar tərəfindən daxil olmuş ərizə və şikayətlərə vaxtında, təxirə salınmadan dövlət tərəfindən reaksiyanın verilməsi. Vahid informasiya bazasının yaradılması ilə: cəzaçəkmə müəssisələrinə qanunla və daxili rejim qaydaları ilə qadağan edilmiş əmlakların keçirilməsinə daimi və xüsusi nəzarətin həyata keçirilməsi (mobil telefonlar, spirtli içkilər və narkotik maddələr); partlayıcı maddələrin və odlu silahların saxlana biləcəyi yerlərin, gizli saxlanma yerlərinin vaxtında tapılması; cəzaçəkmə müəssisəsinin normal fəaliyyətini iflic hala sala biləcək, sonradan kütləvi iğtişəşlərdə istifadə olunması üçün yararlı olan predmetlərin, nəqliyyat vasitələrinin hazırlanmasının qarşısının vaxtında alınması; “oğru dünyasının yazışması (poçtu)” sisteminin ləğvinə yönələn konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi; cəzaçəkmə müəssisələrində baş verən daxili rejim qaydalarının pozulmasının kəmiyyət göstəricilərinin artmasının vaxtında müşahidə edilməsi; milli zəmində məhkumların şəxsiyyətlərinin alçaldılmasının qarşısının vaxtında alınması kimi müsbət nəticələrin əldə edilməsinə nail olmaq olar [140, 19].

3.2.3. Futbol azarkeşləri tərəfindən törədilən kütləvi iğtişəş cinayətlərinin profilaktikası

Futbol azarkeşləri tərəfindən törədilən kütləvi iğtişəş cinayətləri ilə profilaktik mübarizə tədbirlərinin özü bir neçə mərhələdən ibarətdir. Bura futbol oyunundan qabaq qeyri-formal xarakterli azarkeşlərin birliyinin liderlərinin müəyyən edilməsi və həmin birliklər tərəfindən hüquq pozuntusu törədilməməsi ilə bağlı xəbərdarlıq məqsədilə aparılan əməliyyat-profilaktik tədbirlər və bilavasitə futbol oyunu zamanı ictimai sabitliyi və asayışı qorumaq üçün həyata keçirilən əməliyyat-axtarış tədbirləri daxildir [96, 196]. Bu sahədə aparılan başlıca profilaktik mübarizə tədbirlərinə 19 avqust 1985-ci il tarixdə qəbul edilmiş “İdman tədbirləri, xüsusilə futbol oyunları zamanı zorakılıqların və xuliqanlıqın qadağan edilməsi barədə” Avropa Konvensiyasını göstərmək olar [164]. Həmin konvensiya ilə üzv dövlətlərin üzərinə futbol oyunları zamanı kütləvi iğtişəşlərin törədilməsinin qarşısını almaq üçün xüsusi profilaktik tədbirlər planının işlənilməsi və hazırlanması vəzifəsi qoyulmuşdur. Eyni zamanda Konvensiyada tövsiyə edilir:

- futbol oyunları zamanı və ya ondan sonra kütləvi iğtişəş törətmiş şəxslərin və ya həmin iğtişəşlərdə fəal iştirak etmiş şəxslərin şəxsiyyətlərinin müəyyən edilməsi və onların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi;
- futbol oyunları zamanı və ya ondan sonra kütləvi iğtişəş törətmiş şəxslərin və ya həmin iğtişəşlərdə fəal iştirak etmiş şəxslərin törətdikləri ictimai təhlükəli əməllərinə görə istintaq və məhkəmə araşdırılmasının aparılmasının təmin edilməsi;
- idman oyunları zamanı baş verən kütləvi iğtişəşlərdə iştirak edən şəxslərin verilməsi barədə tələb olduqda həmin tələblərə riayət edilməsi;
- yerli idman klubları, idman orqanları ilə əməkdaşlıq edərək idman tədbirlərinin, futbol oyunları zamanı ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsinə nail olmaq;

- azarkeşlərin həyat və sağlamlıqlarını, hüquq və mənafelərini qorumaq üçün idman tədbirlərinin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş stadionların əvvəlcədən seçilməsi və stadionlarda təhlükəsizlik qaydalarına əməl edilməsinə nəzarət edilməsi;
- stadionlarda və stadionların ətrafında baş verə biləcək kütləvi iğtişəşlərin qarşısını almaq üçün əvvəlcədən müvafiq tədbirlər planının hazırlanması;
- azarkeşlər tərəfindən idman oyunlarının düzgün izlənilməsi və oyunların keçirilməsi zamanı oyunlara mane olmamaq ru-hunda tərbiyə edilməsi.

Lakin stadionlarda təhlükəsizlik tədbirlərinin təmin edilməsində başlıca yeri qeydiyyat-uçot sənədləşməsi tutur. Belə ki, stadionlara gələn azarkeşlərin giriş-çıxışlarının qeydiyyatına alınması, onların şəxsiyyətlərinin müəyyən edilməsi və s. İ.M.Qilmanov haqlı olaraq qeyd edir ki, idman tədbirləri zamanı azarkeşlərin daimi toplaşdıqları yerlərin müəyyən edilməsi, həmin qrupların toplaşmasının məqsədləri və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, həmin qruplaşmaların liderlərinin, aktiv iştirakçılarının şəxsiyyətlərinin müəyyən edilməsi, həmin iştirakçıların qruplaşma tərkibində rollarının müəyyən edilməsi olduqca zəruri olan faktorlardır [47, 123].

İdman tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı həyata keçiriləcək ictimai asayişin mühafizə edilməsi məqsədilə konkret dövlət səviyyəsində mərhələli mübarizə tədbirlərinin təşkil edilməsi və onların icrasına nəzarət edilməsi zəruridir. İdman oyunlarının təşkilatçıları da birinci növbədə oyunlardan sonra kütləvi iğtişəşlərin baş verə bilmə ehtimallarını analiz etməli və həmin halların baş verməsi zamanı azarkeşlərin stadionlardan xəsarət almadan çıxarılmasını təmin etməyə yönəlmiş kompleks xarakterli profilaktik tədbirlər mexanizmini işləyib hazırlamalıdır [73, 15].

NƏTİCƏ

Tədqiqat işində aparılan araşdırmalar müəllifə aşağıdakı mülahizə, təklif, tövsiyə və iddiaları irəli sürməyə imkan vermişdir.

1. Kütləvi iğtişəşləri həmsosial, həm də cinayət-hüquqi təzahür kimi dünya təcrübəsi üzrə tədqiq etməklə onun yeni nəzəri tərfi təklif olunur. Bu tərifə əsasən, kütləvi iğtişəşlər: sosial-iqtisadi, siyasi, milli, dini, irqi, ekoloji və s. zəminlərdə qabaqcadan düşünlümiş şəkildə və ya hadisələrin təsadüfi axarı zəminində meydana çıxan, ixtiyari sayda insanların toplanmasından yaranmış kütlə tərəfindən törədilən, talanlar, dağıntılar, yanğınlar, əmlakın məhv edilməsi və ya zədələnməsi, silah və ya silah qismində istifadə olunan predmetlərin, partlayıcı maddə və qurğuların tətbiq edilməsi ilə, yaxud hakimiyyət nümayəndələrinə silah və ya silah qismində istifadə olunan predmetlərlə müqavimət göstərilməsi ilə müşayiət olunan cinayət əməlidir.

2. Qabaqcıl dünya təcrübəsinə və ictimai reallıqlara əsaslanaraq iddia olunur ki, CM-in 220-ci maddəsində kütləvi iğtişəşə təşkilatçılıq və belə əməllərdə iştirak edilməsinə görə cinayət məsuliyyəti diferensiasiya olunmalı, yəni kütləvi iğtişəşləri təşkil etmə və ya onlara rəhbərlik etmə CM-in 220.1, belə iğtişəşlərdə iştirak etmə isə 220.2-ci maddələri ilə diferensial sanksiyalar altında nəzərdə tutulmalıdır. 2 iyul 2001-ci il tarixli qanunla CM-in 15-ci maddəsinə edilmiş dəyişikliklərdən sonra kütləvi iğtişəşləri təşkil etmə əməlinin xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasından ağır cinayətlər kateqoriyasına keçməsi düzgün olmayan dəyişiklik hesab edildiyi üçün, bu halı aradan qaldırmaq məqsədilə CM-in 220.1-ci maddəsinin sanksiyasında azadlıqdan məhrum etmə cəzasının yuxarı həddinin azı bir il artırılmasını zəruri hesab edirik. Eyni zamanda, kütləvi iğtişəşlərdə iştirak etmə əməli hazırda olduğu kimi ağır cinayətlər kateqoriyasında saxlanılmalıdır.

3. CM-nin 220.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş “vətəndaşlara qarşı zor tətbiq etməyə çağırışlar etmə” həmin maddənin mənasında kütləvi ixtişaşlara çağırışlar etmə anlayışı ilə əhatə olunduğundan, onun cinayətin obyektiv cəhətinə müstəqil hərəkət kimi daxil edilməsinə ehtiyac yoxdur. Bu səbəbdən, qüvvədə olan CM-nin 220.2-ci maddəsi 220.3-cü maddə kimi yeni redaksiyada müəyyən edilərkən həmin konstruksiya çıxarılmalıdır.

4. Azərbaycanın məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsinin nəticəsi olaraq, tədqiqat işinin 2-ci fəslinin 1-ci paragrafında aşağıdakı tövsif qüsurları üzə çıxarılmış, onların doğru olmadığı əsaslandırılmış, düzgün tövsif variantları təklif edilmişdir:

- hakimiyyətə zorakı müqavimət göstərilməsi ilə müşayiət olunmuş kütləvi iğtişaşların CM-in 315.2-ci maddəsi ilə məcmu tövsifi (bütün bu qəbil məhkəmə işlərində);
- sağamlığa ağır zərər vurmaqla müşayiət olunmuş iğtişaşların CM-in 126-cı maddəsinə istinad etmədən tövsif olunması (məsələn, 2003-cü il oktyabr hadisələrində təqsirli bilinmiş şəxslərin əməllərini tövsif edərkən);
- kütləvi iğtişaş əməllərinin CM-in 233-cü maddəsilə məcmu tövsif edilməsi (məsələn, 2002-ci il Nardaran hadisələrində təqsirli bilinmiş şəxslərin əməlinin tövsifi);
- kütləvi iğtişaşları təşkil etmiş və belə əməllərdə iştirak etmiş şəxslər barəsində cəzaların müvafiq surətdə fərdiləşdirilməməsi.

5. Kütləvi iğtişaşlar cinayət tərkibinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı konkret təklifləri ümumiləşdirməklə, CM-in 220-ci maddəsinin aşağıdakı redaksiyada yenidən müəyyən edilməsi məqbul hesab olunur:

“Maddə 220. Kütləvi iğtişaş

220.1. Kütləvi iğtişaşları, yəni zorakılıqların, talamaların, yanğınların törədilməsi, əmlakın məhv edilməsi və ya zədələnməsi, odlu silahın, silah qismində istifadə olunan digər predmetlərin, partlayıcı maddə və qurğuların tətbiq edilməsi və ya

tətbiq hədəsi, yaxud hakimiyyət nümayəndəsinə silah və ya silah qismində istifadə olunan predmetlərlə müqavimət göstərilməsi ilə müşayiət olunan kütləvi hərəkətləri təşkil etmə və ya onlara rəhbərlik etmə – dörd ildən on üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

220.2. Bu Məcəllənin 220.1-ci maddəsi ilə göstərilən hərəkətlərdə fəal iştirak etmə – iki ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

220.3. Hakimiyyət nümayəndəsinin qanuni tələblərinə fəal şəkildə tabe olmamağa və kütləvi iğtişaşlara çağırışlar etmə – beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır”.

6. Tədqiqat işində “siyasi cinayətkarlıq” anlayışı ilə “siyasi məhkum” anlayışlarının qarşılıqlı əlaqələri, fərqli və oxşar əlamətləri işıqlandırılmışdır. Göstərilənlərdən belə bir ümumi xüsusiyyəti müəyyən edə bilərik ki, siyasi cinayətkarlıq deyilən məfhumu aid olan cinayət əməllərinin hamısı öz-özlüyündə dövlət hakimiyyət orqanlarına, yerli özünüidarəetmə orqanlarına, ədalət mühakiməsinin normal həyata keçirilməsinə maneə törətmək və həmin orqanlar tərəfindən cinayət törədən şəxslərin xeyrinə müəyyən məqsədyönlü qərarların qəbul edilməsi kimi konkret məqsədlər daşıyır. Beləliklə, “siyasi cinayət” anlayışı cinayət əməlinin subyektiv cəhətinə istinadən müəyyən olunan məsələdir. Əməlin siyasi xarakteri, bununla da siyasi cinayət olması onun konkret motiv və məqsədlərinin aşkar edilməsi əsasında təsdiq edilə bilər. Onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində cinayətin siyasi motiv və məqsədlərlə törədilməsi cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasına və ya cəzanın fərdiləşdirilməsinə təsir göstərən hal kimi nəzərdə tutulmur. Bununla belə, konkret cinayətlərin siyasi xarakterinin müəyyən edilməsi onların tədqiqi, o cümlədən bu növ cinayətlərin səbəblərinin müəyyən edilməsi və onların qarşısının alınması, habelə cinayət qanunvericiliyində mövcud

boşluqların aradan qaldırılması üçün nəzəri baza yaradılması baxımından zəruridir

7. Kütləvi iğtişəşlarla mübarizənin əsas istiqaməti belə təzahürlərə səbəb olan, yuxarıda sadalanmış amillərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş profilaktika tədbirlərinin müəyyən və tətbiq edilməsi hesab olunur. Bu məqsədlə tədqiqat işinin 3-cü fəslinin ikinci parqrafında geniş tədbirlər kompleksi işlənilib hazırlanmış və onun əsas istiqamələri aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur:

- kütləvi iğtişəşlərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normanın təkmilləşdirilməsi;
- kütləvi iğtişəşlərin profilaktikası sahəsində hüquqmühafizə orqanlarının həyata keçirdiyi tədbirlər sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- əhali arasında maarifləndirmə işlərinin gücləndirilməsi;
- kütləvi iğtişəşlərin təşkilatçı, təhrikçi, rəhbər və fəal üzvlərinin məhkəmə baxışı nəticələrinin aşkarlığı;
- yetkinlik yaşına çatmayanları cinayətkar fəaliyyətə cəlb etmə əməllərinə qarşı cinayət-hüquqi və təbliğat xarakterli mübarizənin gücləndirilməsi;
- hüquqmühafizə orqanları ilə digər dövlət qurumları, ictimai, siyasi təşkilatlar arasında məlumat mübadilə sisteminin yaradılması;
- həssas rayonlarda proqnozlaşdırma işlərinin aparılması.

8. Dünya təcrübəsinin öyrənilməsi onu göstərir ki, müəyyən hallarda kütləvi iğtişəşlər bəzi hüquqmühafizə orqanları əməkdaşlarının öz vəzifələrinin icrasına səhlənkər yanaşmasının, yaxud vətəndaşlara qarşı hörmətsizliyin nəticəsi olaraq meydana çıxır. İnsan hüquq və qanuni mənafelərinin pozulması faktlarının hüquqmühafizə orqanlarının təcrübəsindən silinməsinə və hüquqmühafizə orqanları əməkdaşlarının əhali ilə ünsiyyət mədəniyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqla, əhali ilə müvafiq orqanlar arasında yaranan münəqişələrin aradan qaldırılmasında mühüm irəliləyiş əldə etmək mümkündür.

9. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, kütləvi iğtişəşlərin yaranmasında hakimiyyət orqanlarının, müəsisələrin, təşkilatların öz funksiyalarını yerinə yetirərkən buraxdığı səhvlər və ya qüsurlar (xüsusən, rüşvətخورluq, bürokratiya) üzündən sosial mühitdə formalaşmış münəqişəli vəziyyətlər mühüm rol oynayirlar. Məhz buna görə də iğtişəşlərin xəbərdar edilməsinə yönəlmiş profilaktik tədbirlərin təşkili prosesində həmin çatışmazlıqların aradan qaldırılması mühüm vəzifə kimi baxılmalıdır. Qeyd olunan mənfi təsirlərlə mübarizə üçün təkə dövlət səviyyəsində deyil, həm də ictimai səviyyədə (mətbuat və mediya səviyyəsində, fərdi təşəbbüskarlıq çərçivəsində) mübarizə üçün mövcud imkanlar daha da genişləndirilməli, təbliğ olunmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, ictimaiyyəti narahat edən istənilən bir problemin həlli üçün ictimaiyyətin özünə real imkan yaradılırsa, bu, həmin təzahürlərə qarşı ictimai qəzəbi və ziddiyyəti xeyli dərəcədə yumşaldır. Cəmiyyət üzvü olan hər bir fərd bilməli və əmin olmalıdır ki, istənilən mənfi ictimai təzahürə qarşı təkbaşına və ya digərləri ilə birlikdə təsirli mübarizə aparmaq mümkündür.

10. Ən ümumi yanaşmada təsdiq etmək olar ki, qanuna zidd kütləvi çıxışların meydana gəlməsinin iki köklü amili vardır: birincisi, ictimaiyyətin və ya onun bir hissəsinin ayağa qalxması üçün sosial, siyasi, milli və s. ziddiyyətlərin mövcudluğu və ikincisi, bu cür ziddiyyətlərdən ustalıqla istifadə etməyə qadir olan daxili və ya xarici ekstremist, separatçı, təhrikçi qüvvələrin həmişə mövcud olması. Son illərdə dünyada baş verən hadisələr onu göstərir ki, dünyanın heç bir dövləti hansısa ictimai hərəkətin başlanmasına zəmin ola biləcək amillərdən xali deyildir. Bu cür amillər nəinki lokal hərəkətlərə, o cümlədən kütləvi iğtişəşlərə, habelə istənilən cəmiyyəti bütünlüklə qaldıra bilən, son dərəcə geniş miqyaslı sosial partlayışlara səbəb ola bilər. Bütün bunları nəzərə alaraq, təsdiq etmək olar ki, kütləvi iğtişəşlərlə mübarizə təkə cinayət hüququnun və kriminologiyanın predmeti deyildir.

Bu, dövlətin və cəmiyyətin başlıca vəzifələrindən biri, geniş aspektli və kompleks problemdir.

11. Dünya təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, illər keçdikcə kütləvi iğtişəşlərin kriminal məzmunu, təşkilati və təhrikçi fəaliyyətin metodikası daha da mürəkkəbləşir, yeni iğtişəşlər iş-tirəçilərin say artımı, qəddarlığın güclənməsi, vurulan ziyanın həcmnin artması, tətbiq olunan silah arsenalının genişlənməsi, xüsusən də partlayıcı və yandırıcı vasitələrin geniş tətbiqi kimi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Bütün bunlar kütləvi iğtişəşlərin hazırlıq və ya cinayətə cəhd mərhələsində qarşısının alınması vəzifəsini daha da aktualaşdırır. Həmin vəzifənin uğurlu həlli üçün hüquqmühafizə orqanlarında kütləvi iğtişəşlər nəticəsində yaranmış ekstremal vəziyyətdə şəxsi heyətin hərəkət planı mövcud olmalı; mütəmadi operativ-taktiki təlimlər keçirilməli, əməkdaşlar psixoloji cəhətdən ekstremal şəraitdə fəaliyyət göstərməyə hazırlanmalıdır.

11. Kütləvi iğtişəş cinayətləri ilə səmərəli mübarizənin təşkil edilməsi kütləvi iğtişəş cinayətlərinin baş verməsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan mümkün deyildir. Məhkəmə-istintaq təcrübələrinin öyrənilməsi və kütləvi iğtişəş cinayətlərinin baş verməsinin xüsusiyyətlərinin analizi həmin növdən olan əməllərin aşağıdakı təzahür formalarının, növlərinin olmasını ayırmağa imkan verir.

- 1) etnik zəmində kütləvi iğtişəş cinayətləri;
- 2) dini zəmində kütləvi iğtişəş cinayətləri;
- 3) futbol azarkeşləri tərəfindən törədilən kütləvi iğtişəşlər;
- 4) cəzaçəkmə müəssisələrində kütləvi iğtişəşlər.

Bu baxımdan göstərilən motivlər və məqsədlərlə törədilən kütləvi iğtişəş əməllərinin konkret təzahür formaları, onların səciyyəvi cəhətləri və onlara qarşı aparılan profilaktik tədbirlərin xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

12. Kütləvi iğtişəşlərin qarşısını cəhd mərhələsində almaq üçün aşağıdakı taktiki və psixoloji məsələləri vacib hesab edirik:

- hüquqmühafizə qüvvələrinin hadisə yerinə ən qısa zaman ərzində çatdırılması;
- hüquqmühafizə orqanlarının qüvvə və vəsaitlərini kütlə üçün aşkar və çevik surətdə nümayiş etdirmək bacarığı (kütlənin hər bir üzvü üçün aşkar olmalıdır ki, kütlənin dağıdılması üçün cəlb edilmiş qüvvələr yüksək hazırlığa, qat-qat üstün gücə malikdir və onlara qarşı çıxmağın müsbət nəticəsi ola bilməz);
- kütləyə dağılmaq və ya qanunsuz hərəkətlərə son qoymaq üçün səsgücləndiricilərlə və ya adi səsle verilən əmrlərin məzmununa diqqət yetirilməsi (fikrimizcə, bu cür əmrlər sərt və qətiyyətli olmaqla yanaşı, həmçinin elə üslubda qurulmalıdır ki, kütlə hüquqmühafizə qüvvələrinə düşmən güclər kimi yanaşmasın və bu qüvvələrin öz xalqının övladlarından təşkil olunduğunu unutmasın; kütləyə müraciət zamanı həmçinin səsləndirilməlidir ki, müəyyən qısa müddət ərzində kütləni tərk edən şəxsləri heç bir məsuliyyət gözləmir);
- kütləyə müraciət üçün nüfuzlu xadimlərin, xalq arasında yüksək hörmətə sahib olan şəxslərin cəlb edilməsi məqbuldur;
- kütləni dağıtmaq üçün tətbiq olunan güc tədbirləri maksimal dərəcədə yumşaq olmalı, silah və digər vasitələr yalnız son zərurət halında tətbiq edilməlidir;
- insanlara zəruri həddən artıq xəsarətlər yetirilməsinə qətiyyətli yol verilməməlidir (nəzərə alınmalıdır ki, bu cür hərəkətlər kütlənin ümumi qəzəbini daha da artırır və itaətə alınmasını çətinləşdirir).

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

I. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları

1) Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1997, № 1.

2) Azərbaycan SSR-in 1922-ci il CM-i (3 dekabr 1922-ci idə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üçüncü sessiyasında qəbul edilmiş, 1 fevral 1923-cü ildən qüvvəyə minmişdi). Bakı, 1927.

3) Azərbaycan SSR-in 1927-ci il Cinayət Məcəlləsi (3 dekabr 1927-c ildə qəbul olunmuş, 15 yanvar 1928-ci ildə qüvvəyə minmişdir). Bakı: Azərənəşr, 1939.

4) Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il Cinayət Məcəlləsi (8 dekabr 1960-cı il tarixli qanunla təsdiq edilmişdir. 26 iyul 1999-cu ilə olan əlavə və dəyişikliklərlə). Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 1999.

5) Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli Cinayət Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2000, № 4, II kitab, maddə 251, № 5, maddə 323.

6) Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Oğurluq, soyğunçuluq və quldurluğa dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» 3 mart 2005-ci il tarixli 1 №-li qərarı.

7) Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Əmlakı zorla tələb etmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» 25 dekabr 1998-ci il tarixli qərarı.

II. İstintaq-məhkəmə təcrübəsi

8) Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin arxivi: İş № 2CI-699/2006.

9) Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin arxivi: İş № A-0159/2003. .

10) Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin arxivi: İş № A-0262/2004.

11) Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin arxivi: İş № A-0295/2004.

12) Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin arxivi: İş № A-0323/2004.

13) Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin arxivi: İş № A-0403/2004.

14) Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin arxivi: İş № A-0996/2005.

III. Xüsusi ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

15) Cəlilov E. Azərbaycanın dövlət və hüququ (XIII-XIV yüzilliklər). Bakı: Dövlət Kitab Palatası, 1995.

16) Əfəndiyev E.M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi: mənbəyi, şərh, tətbiqi. 5 cildə. 3-cü cild. Bakı: "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2006, 856 c.

17) Ərdəbili Yusif. Əl-ənvər li əməl ul-əbrar. Azərbaycan EA-nın Əlyazmalar İnstitutu. Şifr 210, s. 275-280.

18) İmanlı M.N. Mülkiyyət əleyhinə edilən cinayətlər: Dərslük. Bakı: «Əbilov, Zeynalov və oğulları» nəşriyyatı, 2007, 380 s.

19) Qarayev T., Şəmsizadə R. Cinayətin tövsifinin nəzəri əsasları. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1989, 78 s.

20) Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə (iyun 1971 – iyun 2001). Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2006, 624 s.

21) Naumov A.V. Cinayət hüququ. Ümumi hissə: Dərslik. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 1998.

22) Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə: Dərslik. Bakı: “Digesta” nəşriyyatı, 2009, 700 s.

23) Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Ümumi hissə: Dərs vəsaiti. Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı, 2003, 162 s.

24) Süleymanov E. Avropa Şurasında siyasi məhbus problemi və onun həlli yolları. Bakı: “Xəzər” nəşriyyatı, 2011.

25) Usubov M. Terrorçuluğun kriminoji xarakteristikasının xüsusiyyətləri (Azərbaycan Respublikasının məhkəmə-istintaq təcrübəsi əsasında). Bakı: “UniPrint” nəşriyyatı, 2008, 216 s.

Rus dilində

26) Абазов Р., Василицевский А., Пономарев В. Ислам и политическая борьба в странах СНГ. М.: Панорама, 1992, 46 с.

27) Абдулатипов Р.Г. Судьбы ислама в России. М.: Мысль, 2002, 317 с.

28) Абдульманов А.А. Уголовно-правовые меры борьбы с массовыми беспорядками: Дис... канд. юрид. наук. Москва, 1994, 251 с.

29) Александров Ю.К. Очерки криминальной субкультуры. М.: Права человека, 2001, 152 с.

30) Арестов В.Н. Религиозный экстремизм: содержание, причины и формы проявления. Харьков: Изд-во Харьковско-го гос. ун-та, 1987, 147 с.

31) Арипов Э.А. Уголовная ответственность за массовые беспорядки: по материалам Кыргызской Республики и Российской Федерации: Дис... канд.юрид.наук. М., 2008, 249 с.

32) Арухов З.С. Экстремизм в современном исламе. Очерки теории и практики. Махачкала: Агентство «Кавказ», 1999, 162 с.

33) Ахмедов А. Ислам в современной идейно-политической борьбе. М.: Политиздат, 1985, 240 с.

34) Баграмов Э. Национальная политика и современность // Народный депутат, 1990, № 1, 43 с.

35) Барабанов Н.П., Березенко Л.А. Криминологические, уголовно-правовые и организационные меры предупреждения формирования преступных групп и их криминальной деятельности в исправительных колониях. Рязань: Академия права и управления Минюста России, 2004, 203 с.

36) Батычко В.Т. Уголовное право. Общая и Особенная части (курс лекций), Таганрог: ТРТУ 2006, 325 с.

37) Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. М.: Юрид. лит., 1963, 275 с.

38) Бурлаков, В.Н., Гишинский Я.И., Шестаков Д.А. Российская криминология в конце XX века: семинар Криминологического центра Санкт-Петербурга // Правоведение, 1999, № 3, с. 261-268.

39) Буянов А.О. Предупреждение насилия в среде осужденных к лишению: Дис... канд. юрид. наук. М., 1996, 182 с.

40) Бюллетень ГСУ МВД СССР, № 6 (68). М., 1990.

41) Васцов А. Применение и попытка применения оружия при особо злостном хулиганстве // Советская юстиция, 1988, № 16, с. 23-24.

42) Введение в курс профилактики правонарушений:

Учеб. пособие / К.Е.Игошев, В.С.Устинов. Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1977, 93 с.

43) В ПАСЕ была предложена отставка Штрассера и замена его другим докладчиком / Газета «Эхо», 28 января 2012г., № 16.

44) Галиакбаров Р.Р. Квалификация групповых преступлений. М.: Юрид. лит., 1980, 80 с.

45) Гараджа В. Политика и религия. М.: Наука и религия, 1991, № 3, с. 2-3.

46) Герейханов Г.П. Религиозная ситуация на Северном Кавказе и ее учет в управленческой деятельности органов и войск ФПС России (философско-политологический анализ): Автореф. дис... канд. филос. наук. М., 1999, 20 с.

47) Гильманов И.М. Криминологическая характеристика антиобщественных подростково-молодежных группировок республики Татарстан (по материалам Казани, Елабуги и Набережных Челнов): Дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 1995, 175с.

48) Государственные преступления. Учебное пособие/ Под ред. М.И. Якубович, В.А.Владимирова. М., Высшая школа, 1961, 836 с.

49) Григорьев В.Н. Расследование массовых беспорядков в условиях чрезвычайного положения. М.: Академия МВД РФ, 1992, 48 с.

50) Даудов А.В. Организация и правовые основы деятельности по предупреждению межличностных конфликтов и преступлений в среде осужденных: Дис... канд. юрид. наук, Рязань, 2005, 225 с.

51) Демидов Ю.Н. Уголовно-правовая борьба органов внутренних дел с преступностью при экстремальных условиях. Дис... канд. юрид.наук. Москва, 1992, 321 с.

52) Демидов Ю.Н. Массовые беспорядки (правовые и криминологические аспекты): Учеб. пособие. М: Акад. МВД России, 1994, 84 с.

53) Демин Г.И. Социальные противоречия и конфликты, создающие особые условия. Участие органов внутренних дел в их предупреждении и пресечении: Курс лекций. М.: Академия управления МВД России, 1997.

54) «Донецкий спорт», № 4, 1996, с. 13-14.

55) Дьяков С.В. Ответственность за государственные преступления. М.: Юрид. лит., 1988, 223 с.

56) Дорошенко Е.А. Шиитское духовенство в современном Иране. М.: Наука, 1985, 229 с.

57) Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. М.: Высшая школа МООП РСФСР, 1962, 64 с.

58) Зайцев Л.М. Ответственность при массовых преступлениях. М.: Статут, 2000, 468 с.

59) Закон об исламских уголовных наказаниях Исламской Республики Ирана / Ахани А.И., Волков Ю.Н., Волженкин Б.В.. М.: Юридический Центр Пресс, 2008, 343 с.

60) Иванов В.Д. Борьба органов внутренних дел с покушениями на преступления. Хабаровск: Изд-во Хабар. ВШ МВД СССР, 1987, 64 с.

61) Иванцов Г. Ошские события: причины и последствия // Социалистическая законность, 1991, №1, с. 53-54.

62) Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917-1921 гг. Сборник документов. М.: Госполитиздат, 1958, 511с.

63) Ильин И.В. О терроре и терроризме: природа, сущность, причины, проявления // Информационный сборник «Безопасность», 2001, № 7-12, с. 312-342.

64) Ильясов А.З. Уголовно-правовые и криминологиче-

ские проблемы массовых беспорядков. Дисс.... канд.юрид. наук. Махачкала, 1999, 222 с.

65) Кабанов П.А. Политическая преступность: понятие, сущность, виды, причины, личность политического преступника, меры противодействия (криминологическое исследование): Автореф. дис... д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2008, 60 с.

66) Каретников В.И. Характеристика преступлений, совершенных осужденными в ИТК: Учеб. пособие. М.: ВНИИ МВД СССР, 1986, 60 с.

67) Китов А.И. Психология управления: Учебник. М. Изд-во Акад. МВД СССР, 1979, 521 с.

68) Книга рекордов Гиннеса. 1988 / ред. Н.Д. Маквиртер, А. Рассел. М.: Сов.Россия, 1989, 325 с.

69) Князев В.В., Стефанишин С.С. Борьба о массовыми беспорядками за рубежом. Часть I-II. М.: НИИ МВД РФ, 1992, 461 с.

70) Ковалев М.И. Соучастие в преступлении. Ч. 2. Виды соучастников и формы участия в преступной деятельности / Учен. Труды Свердл. юрид. ин-та. Т. 5. Свердловск, 1962, 273 с.

71) Комплексное изучение системы воздействия на преступность (методологические и теоретические основы) / Под ред. П.П. Осипова. Л.: ЛГУ, 1978, 152 с.

72) Коровинов А.В. Исламский экстремизм в арабских странах. М.: Наука, 1990, 167 с.

73) Коротченков Д.А. Организация административно-правовой охраны общественного порядка и обеспечения общественной безопасности при проведении массовых мероприятий: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Хабаровск, 2006, 22 с.

74) Криминология: Учебник / Под ред. В.Н.Кудрявцева и В.Е.Эминова. М.: Юристъ, 1999, 512 с.

75) Криминология / Под ред. А.И.Долговой. М.: ИНФРА-НОРМА, 1999, 831 с.

76) Криминология: Учебник / Под ред. В.В.Орехова. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1992, 216с.

77) Криминология: Курс лекций / Под ред. В.Н. Бурлакова, С.Ф. Милокова, С.А. Сидорова, Л.И. Спиридонова. СПб., 1995, 424 с.

78) Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Бурлакова, Р.П. Сальникова и С.В. Степашина. СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 1999, 556 с.

79) Кудрявцева С.В. Конфликт и насильственные преступления. М.: Наука, 1991, 174 с.

80) Кузнецова Н.Ф. Об элитно-властной преступности / Преступность: стратегия борьбы / Под ред. А.И. Долговой. М., 1997, с. 164-169.

81) Кузьмина Н.В. Правовое регулирование этнического конфликта: Дис.. канд. юрид. наук. Кострома, 2004, 217 с.

82) Курбанов Г. Религия и политика террора. Махачкала: «Народы Дагестана», 2002, 110 с.

83) Куринов Б.А. Повышение роли уголовного закона в предупреждении преступлений // Вестник МГУ, Право, № 5, 1974, с. 29-35.

84) Курс советского уголовного права: Государственные преступления и преступления против социалистической собственности. В 6-ти томах: Часть Особенная. Т. 4 / Меньшагин С.Д., Нионтковский А.А. М.: Наука, 1970, 432 с.

85) Курс советского уголовного права (часть Особенная). В 5-ти т. Т. 3. / Отв. ред. Н.А.Беляев, М.Д. Шаргородский. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1973, 836 с.

86) Курс советской криминологии. Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник / Под ред. И.И. Карпеца, Б.В. Коробейникова, В.Н.Кудрявцева. М.: Юрид. лит., 1985, 416 с.

87) Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. - М.: Изд-во ЗЕРЦАЛО, 1999, 624 с.

88) Лазарев Н. Я. Терроризм как тип политического поведения // Социологические исследования, 1993, № 8, с. 32-36.

89) Лесняк И.А. Межнациональные конфликты и роль ОВД в межнациональных конфликтах. М. Академия МВД СССР, 1992, 104 с.

90) Личность преступника / Редкол. В.Н. Кудрявцев, Г.М. Миньковский, А.Б. Сахаров. М.: Юрид. лит., 1975, 272 с.

91) Лохвицкий А.В. Курс русского уголовного права. С.-Петербург: Издание журнала Министерства юстиции, 1871, 600 с.

92) Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции (мировой криминологический анализ). М.: Норма, 1997, 525 с.

93) Лунеев В.В. Криминальная обстановка в России и формирование новой политической элиты // Социологические исследования, 1994, № 8-9, с. 89-100.

94) Майдыков А.Ф. Межнациональные конфликты как фактор дестабилизации обстановки в стране, участие органов внутренних дел в предупреждении и разрешении межнациональных конфликтов / Место и роль органов внутренних дел в предупреждении и разрешении межнациональных конфликтов. Материалы научно-практической конференции. М., 1993, с. 6-35.

95) Международная конференция на тему «Политические заключенные в Азербайджане: создание эффективного механизма рабочего контроля // Газета «Эхо», 11 июня 2005 г., № 110.

96) Мейтин А.А. Криминологическая характеристика преступлений, совершаемых футбольными болельщиками, и их предупреждение: Дис... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2004, 243 с.

97) Место и роль органов внутренних дел в предупреждении и разрешении межнациональных конфликтов / Материалы научно-практической конференции. М., 1993, 255 с.

98) Миньковский Г.М. Методологические и методические аспекты изучения личности в криминологии / Вопросы борьбы с преступностью. М.: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1977, № 27, с. 18-35

99) Неклюдов В. Совершенствование деятельности ОВД и ВВ по предупреждению и пресечению массовых беспорядков // Материалы Всесоюзной конференции. М.: Академия МВД, 1991, 276 с.

100) Организационно-правовые вопросы предотвращения и пресечения массовых беспорядков за рубежом / Обзорная информация. М.: Академия МВД СССР, 1991, с. 10-17.

101) Орехов В.В. Социальное планирование и вопросы борьбы с преступностью. Л.: ЛГУ, 1972, 133 с.

102) Парыгин В.Д. Социальная психология как наука. Л.: Лениздат, 1967, 262 с.

103) Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв. Л.: ЛГУ, 1966, 398 с.

104) Познышев С.В. Особенная часть русского уголовного права: Сравнительный очерк важнейших отделов особенной

части старого и нового уложений. М.: Изд-во А.А.Левенсона, 1912, 499 с.

105) Поленов Г.Ф. Организация или активное участие в групповых действиях, нарушающих общественный порядок. Алма-Ата, 1971, с. 49-59.

106) Пономарев В.П. Предупреждение массовых беспорядков: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Киев, 1992, 48 с.

107) Почему Штрассера не пустили в Азербайджан // Газета «Эхо», 20 августа 2011г., № 152.

108) Проблемы 15 лет // Газета «Эхо», 13 апреля 2007 г.

109) Российское законодательство X-XX веков. В 9-ти т. Т.4. Законодательство периода становления абсолютизма. М.: Юрид. лит., 1986, 512 с.

110) Салимов К.Н. Современные проблемы терроризма. М.: Щит, 1999, 215 с.

111) Сахаров А.Б. Об антисоциальных чертах личности преступника // Советское государство и право, 1970, № 10, с. 110-116.

112) Сахаров А.Б. Социальная система предупреждения преступлений // Советское государство и право, 1972, № 11, с. 66-72.

113) Свод законов уголовных. СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832, 560 с.

114) Селянин А.В. Криминология. М.: Изд-во «Ал-лель-2000», 2005, 32 с.

115) Сигеле С. Преступная толпа. Опыт коллективной психологии. М., Статут, 2006, 478 с.

116) Смирнов А. Н. Социальная психология безопасности: Учеб. пособие. М.: Дрофа, 2002..

117) Советское уголовное право. Часть Особенная: Учеб. пособие. Харьков: ХарЮИ. 1962. Вып. 1.

118) Социальная психология / Под ред. Г.П. Предвечного, Ю.А. Шерковина. М., 1975, 320 с.

119) СУ РСФСР, 1918, № 35.

120) Тайные общества и секты. Культовые убийцы, масоны, религиозные союзы и ордена, сатанисты и фанатики / Под. ред. Н.И. Макаровой. Минск: Литература, 1996, 624 с.

121) Тард Г. Преступления толпы / Пер. И.Ф. Иорданского. Казань: Тип. Императорского ун-та, 1893, 44 с.

122) Тельнов П.Ф. Ответственность за соучастие в преступлении: Автореф. дис... док-ра юрид. наук. Харьков, 1973, 30 с.

123) Телякавов М. П. Экстремизм в деятельности религиозных объединений на Северном Кавказе как угроза региональной безопасности России: политологический анализ. Дис... полит. наук. М., 2003, 162 с.

124) Ткачевский Ю.М. Прогрессивная система исполнения уголовных наказаний. М.: Зерцало, 1997, 144 с.

125) Ткаченко В.И. Государственные преступления. М.: Юрид. лит., 1986, 312 с.

126) Трайнин А.Н. Учение о составе преступления. М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1946, 185 с.

127) Троицкий Н.С. Управление силами и средствами горрайотделов внутренних дел в условиях массовых беспорядков. Дис... канд. юрид. наук. М., 1980, 210 с.

128) Уголовное право зарубежных стран. Общая и Особенная часть: Учебник / Под ред. И.Д.Козочкина. М.: Волтерс Клувер, 2010, 1056 с.

129) Уголовное право России. Часть Особенная. Отв. ред.

Здравомыслов Б.В. 1993 М.: Юристъ, 560 с.

130) Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: Учебник / Под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Раброга, А.И. Чучаева. М.: НОРМА-ИНФРА М, 2008, 800 с.

131) Уголовное право России: Учебник. В 2-х т. Т. 2. Особенная часть. Под ред. А.Н.Игнатова и Ю.А.Красикова. М.: НОРМА-ИНФРА М, 2000, 816 с.

132) Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского величества, 1845, 915 с.

133) Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года / Издано проф. Имп. Училища правоведения... Н.С.Таганцевым .- 5-е изд., доп. .- САНКТ-ПЕТЕРБУРГ: тип. М. Стасюлевича , 1886, 714 с.

134) Устинов В.С. Система предупредительного воздействия на преступность и уголовно-правовая профилактика: Учеб. пособие. М., 1983, 86 с.

135) Фейербах П. И. Уголовное право в 3 х книгах. Книга 2. СПб., 1810, 218 с.

136) Французский уголовный кодекс 1810 года / Пер. с франц. Я. С. Лапшиной. М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947, 372 с.

137) Хайбулаев З.Х. Ваххабизм в исламе: истоки и современность: Дис... канд. философ. наук. Махачкала, 2001, 146 с.

138) Характеристика осужденных к лишению свободы: По материалам контрольной переписи осужденных 1975 года / Под ред. А.С. Михлина. М.: ВНИИ, 1978, 168 с.

139) Харченко В.А. Внутригосударственные межэтнические конфликты на постсоветском пространстве: теория и практика политического управления и (на материалах Юга России и Киргизстана): Автореф. дис... д-ра политических наук. Бишкек, 2011, 47 с.

140) Хохрин С.А. Массовые беспорядки, совершаемые осужденными в исправительных учреждениях (уголовно-правовой и криминологический аспект): Автореф. дис... канд. юрид. наук. Рязань, 2011, 24 с.

141) Шабалин В.А. Политика и преступность // Государство и право, 1994, № 4, с. 43-53.

142) Шаргородский М.Д. Преступления против личности. В кн.: Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т.3. Л.: ЛГУ, 1973, с. 475-547.

143) Шаргородский М.Л. Преступность и ее причины и условия в социалистическом обществе / Преступность и ее предупреждение. Л: Лениздат, 1966, с. 20-58.

144) Шестаков Д.А. Проблемы экономической криминологии // Правоведение, 1998, № 1, с. 221-227.

145) Шнайдер Г. Й. Криминология. М.: Прогресс-Универс, 1994, 502 с.

146) Шнайдер Г. Массовые беспорядки глазами криминолога // Общественные науки и современность, 1991, № 4, с. 32-41.

147) Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. М.: Юрид. лит., 1971, 95 с.

İngilis dilində

148) Carlen P. Jigsaw: a political criminology of youth homelessness. Vinton Keynes: Open University press, 1996.

149) Eskridge Ch.W. The State of the Field of Criminology // Journal of Contemporary Criminal Justice, 2005, Vol.21, №4, p. 296-308.

150) Hagan F.E. Political Crime: Ideology and Criminology. Prentice Hall, 1997.

151) Hogg R. Criminology, Crime and Politics Before and After 9/11 // Australian and New Zealand Journal of Criminology, 2007, Vol.40, №1, p. 83-105.

152) Kooistra P. G. What is Political Crime? // Criminal Justice Abstracts. 1985, March. p. 100-115.

153) Newman G. Understanding Violence. New York-Hagerstown-Philadelphia-San Franzisko-L., 1979.

154) Political Corruption / Meidenheimer A. J. (ed.). Oxford, 1989;

155) Ross J.I. The Dynamics of Political Crime. N.Y., 2002.

156) Ross J.I. Political Terrorism: An Interdisciplinary Approach. N.Y., 2006.

157) The Effect of Islamic Legislation on Crime Prevention in Saudi Arabia. Rome, 1980.

158) Tunnell K.D. Political crime and pedagogy: A content analysis of criminology and criminal justice texts // Journal of Criminal Justice Education, 1993, Vol.4, №1, p. 101-114.

159) Tunnell K.D. Political crime in contemporary America: A critical approach. N.Y.: Garland Publishing, 1993, p. 23-24.

160) Scheingold S.A. Constructing the New Political Criminology: Power, Authority, and the Post-Liberal State // Law and Social Inquiry, 1998, №1, p. 857-895.

161) Schmid A., Jogman A. Political Terrorism. Oxford-New York, 1988.

162) Wilkinson P. Political Terrorism. L.: Macmillan, 1974.

Internet resurslari

163) <http://orenburg.bezformata.ru/listnews/predstoyashie-igri-stanut nastoyashim/62228/>

164) <http://conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/120.htm>

165) <http://policemagazine.ru/forum/archive/index.php/t-965.html>

166) <http://orenburg.bezformata.ru/listnews/predstoyashie-igri-stanut nastoyashim/62228/>

167) <http://conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/120.htm>

168) <http://constitutions.ru/archives/2038/9>

169) <http://policemagazine.ru/forum/archive/index.php/t-965.html>

170) <http://www.azeri.ws/karabakh/refugee.shtml>

179) http://bojolyan.ucoz.ru/publ/politicheskie_zakljuchennye/ponjatie_quotpolitizakljuchennyjquot/politicheskie_zakljuchennye/22-1-0-36

180) http://www.mns.gov.az/news/20.10.2005.22.46_az.html

181) <http://www.mns.gov>.

182) <http://www.twirpx.com/file/143580/>

183) <http://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes>

184) <http://www.euro-football.ru/article/29/645950>

185) <http://www.knigafund.ru/books/27442/read>

186) http://www.advokatpf.ru/post_1290695090.html

187) <http://www.alleng.ru/d/jur/jur437.htm>

Adil Abış oğlu Əliyev

**KÜTLƏVİ İQTİŞAŞ ƏMƏLLƏRİ İLƏ MÜBARİZƏNİN
CİNAYƏT-HÜQUQİ VƏ KRİMİNOLOJİ PROBLEMLƏRİ**

MONOQRAFİYA

Azərbaycan dilində

Texniki redaktor: Aynur Əsgərli
Dizayner: Rafael Qasimov

Çapa imzalanmışdır: 09.05.2012
Kağız formatı: 60x90 1/16
Həcmi: 11,5 ç.v; Sifariş: 60; Sayı: 500

«ADİLOĞLU» nəşriyyatında nəşrə hazırlanmış
və ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küçəsi, 202
Tel.: 433 00 43, (050) 593 27 77; (055) 870 55 09
Web: www.adiloglu.az;
E-mail: adiloglu2000@gmail.com